82.3(2=АЛТ)-8
Ш 622

И. ШИНЖИН

Кайчы А. Калкин

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

3 ТМО 1 млн. З. 114—84

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ИСТОРИЯ, ТИЛ ЛЕ ЛИТЕРАТУРА
ААЙЫНЧА НАУЧНЫЙ ШИҢЖУ ӧТКУРЕР ИНСТИТУДЫ

И. Б. ШИНЖИН

КАЙЧЫ А. Г. КАЛКИН

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӦЛУГИ · 1984

82.3(2=Алт)-8
8СФ (Алт)
Ш 622

Бичиктинг научный редакторы
Степан Михайлович Каташев

327 0 V

Шинжин И. Б.
Ш 622 **Сказитель А. Г. Калкин.** Монография. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984.— 145 с.

Бойының «Кайчы А. Калкин» деген ижинде И. Б. Шинжин Туулу Алтайда ады јарлу кайчы Алексей Григорьевич Калкиннинг јаштанг ала бу өйгө јетире јадын-јўрўмин көргўскениле коштой оның кай чөрчөктөрин ылгап, ўлгерлик творчествозын шингдейт.

Ш $\frac{70202—006}{М138(03)84}$ 86—84

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984

КИРЕ СӦС

Кӧк-чаҥкыр ынаарлу бийик-бийик туулар чаҥкыр теҥериге туртулип калган туру. Олордыҥ соок јыбарлу баштарында ап-апагаш мӧҥкӱ кар ай-кӱннииҥ кӧзине мызылдап јадат. Тӧмӧн өзӧктӧ јӱзӱн-јӱӱр агаштар: јайы-кыжы јап-јараш өҥдӱ мӧштӧр лӧ чибилер, коо-коо теректер ле быјыраш бӱрлӱ кайыҥдар, борбойо өскӧн талдар ла јодралар, баатыр бӱдӱмдӱ кызыл тыттар. Олор ончозы кобы-јикти тӧмӧн аккан јаан ла кичинек суулардыҥ табыжын угуп, бойлоры да баштарын јайкап, тойго келген улус чылап, шуулажып, чӧйӧ кожоҥдожып турат. Јайгы өйдӧ ол кобы-бӱктер, кејим ошкош јалаҥдар кызыл, кӧк, ак, сары ла јӱзӱн өҥдӱ чечектерге бӱркеткенин кӧрзӧ, јараш јытту кейин тынза, кандый јараш, јакшы. Јажыл торко өлӧҥи талай кептӱ толкуланып јадар. Чын да, мындый јерде јадып, алтай албаты ӱйеҥ ӱйеге мӧҥкӱ болуп артып калган кожоҥдор, кеп ле укаа сӧстӧр, табышкактар, кай чӧрчӧктӧр чӱмдегени јолду. Мындый кӧрӱмјилӱ, ар-бӱткени бай, албатызы иштеҥкей јер — Туулу Алтай. Туулу Алтай бистиҥ Төрӧлибистиҥ эҥ јараш талазыныҥ бирӱзи.

Је Октябрьский революциядаҥ озо кеен, јараш ла бай Туулу Алтайда тегин албатыны ас тоолу јайзаҥдар, байлар кулданып, камјарлыктар јабыс кӧрӱп, базынчыктагандар. Каан јаҥы тужында алтай албаты кӱннииҥ чогын ийненииҥ ӱйди ажыра кӧрӱп турганы керегинде кеп сӧстӧрдӧ айдылган. Чын, ырысты ла јайымды јоктујойу улус тӱш ле јеринде кӧрӱп, ого амадап, ырыска ла јаркынду јӱрӱмге јаантайын ӱстӱгип јӱрҥендер.

Алтай албаты Октябрьский социалистический революциядаҥ озо бичик-билик билбес, культуразы јабыс кеминде турганы јарт. Јаҥыс ла Улу Октябрьдыҥ ла ленинский национальный политиканыҥ шылтуунда алтай албаты бойыныҥ экономический ле культурный өзӱмин бийик кемине кӧдӱрип баштаган.

Бӱгӱҥги өйлӧрдӧ алтай улус бӱткӱлинче бичикчи, культурный јадын-јӱрӱмдӱ болуп өзӧ бергени иле кӧрӱнет. Албатыныҥ ортозынаҥ бийик ӱредӱлӱ кӧп ученыйлар, бичиичилер, ӱредӱчилер, инженерлер чыгып, кандый ла јерде једимдӱ иштегилейт.

Алтай албатыныҥ национальный кеберлӱ, социалистический тӧс учурлу јаҥы культуразы сӱрекей тӱрген өзӱп туру. Ондый јаан культурный революция ажыра алтай албаты бойыныҥ литературазын тӧзӧп алган. Эмдиги алтай литература телекей ичинде эҥ бийик, эҥ озочыл, эҥ идейный болуп турган бистиҥ јаан советский литератураныҥ бир бӧлӱги болуп јат[1]» — деп, алтай литература керегинде кӧгӱске толо ырысту оморкоп айдарыс.

Совет өйдӧ алтай албатыныҥ јебрен чактаҥ бери чӱмдеп келген ооc творчествозы ониҥ јаҥы культуразын байыдып, аҥылу јерде туруп јатканын темдектеер керек. Бистиҥ албатыныҥ ооc творчест-

[1] С. Суразаков, А. Коптелов. «Алтай литература» деген антологияга кире сӧс. Горно-Алтайск, 1955, 9 с.

возы бир канча жанрларга бӧлинип јат: кожонгдор, кеп ле укаа, чечен сӧстӧр, табышкактар, тегин чӧрчӧктӧр лӧ ат-не́релӱ баатырлар керегинде кай чӧрчӧктӧр, оноң до ӧскӧлӧри. Бу жанрлардаң алтай албатының кай чӧрчӧктӧри бӱгӱнги кӱнге јетире «Алтай баатырлар» деп адалып, 11 томду бичикке кепке базылып чыккан. Бир канча кай чӧрчӧктӧр алдынаң бичиктер де болуп кепке базылган.

Кай чӧрчӧк албатының оос творчествозында аıгылу јерде туруп јат. Оны туштаган ла кижи айдып, кайлап болбос.

Алтай фольклористикада кай чӧрчӧктӧр керегинде научный шингжӱлӱ иштер јеткилинче бар. Ат-нерелӱ (героический) алтай чӧрчӧктӧр аайынча кӧп тоолу научный шингжӱлӱ иштерди темдектеп тура, бу ӧйлӧргӧ јетире кай чӧрчӧктӧрди кайлап айдатан кайчылар керегинде сӱрекей ас шингжӱлӱ иштер бичилгенин темдектеер керек.

Орус советский фольклористикада ла анайда ок Советский республикалардагы ученыйлардың ижинде албатының кожончылары, кайчылары керегинде шингжӱлӱ иштер кӧп. Је ол ок ӧйдӧ, анчада ла јаан чӧрчӧктӧр айдатан кайчылардың, чӧрчӧкчилердиң јаш ла јинт тужындагы ӧйлӧрдӧ албатының бай фольклорын канайда санаа-кӧгӱске алып, озогы традицияларды канайда буспай, канча јылдардың туркунына айдып тургандарына ас ајарулар салынган. Оның учун автор бойының «Кайчы А. Г. Калкин» деген ижинде эмдиги ӧйдӧ Туулу Алтайдагы эзен-амыр кайчылардаң ла чӧрчӧкчилерден, чӧрчӧк билер улустаң ӧрӧги айдылганы аайынча бу јарт эмес суракгардың карууна чыгарга кичеенген.

Автор кайчылардың айлына јӱрӱп, олордың јадын-јӱрӱмиле, ижиле, творчествозыла јуук таныжып, кӧп тоолу угаачыларла туштажып, јарт эмес суракгардың карууна чыгып, бир канча шингжӱлӱ иштер ӧткӱрген. Кайчылардың, угаачылардың айткан санаа-шӱӱлтелерин тӱнгдештирип, аıгылу тӱп шӱӱлте чыгарарга сананган[2]. Кайчылардың ла чӧрчӧкчилердиң јаıгыдаң айткан санаа-кӱӱни фольклористикада јетире јарталбаган суракгардың аıгызына чыгарына јӧмӧлтӧзин јетирерден маат јок.

Андый да болзо, 1930—1940 јылдарда П. В. Кучияк[3], А. Л. Коптелов[4] кайчы Н. У. Улагашев керегинде бичигилеген. 60-чы јылдарда Н. У. Улагашевтиң 100 јылдыгына учурлап С. С. Суразаков ол керегинде јилбӱлӱ бичик бичиген[5]. Јада калган ла тирӱ кайчылар керегинде «Алтай баатырлар» деп книгаларда бир эмештең кыска јетирӱлер берилген. Ол јетирӱлерде анчада ла кайчы айткан чӧрчӧгин качан, кажы јерде, кемнең укканы темдектелет.

Калганчы јылдарда алтай кай ла кайчылар керегинде, анчада ла бӱгӱнги јашӧскӱрим кайлап, кай искусствоны јаıгыдаң кӧдӱрерге ууламјы алар ӧйдӧ, јербойындагы печатьта бир канча јилбӱлӱ статьялар кепке базылган. Олорды бичиичилер ле поэттер, ученыйлар, ӱредӱчилер ле ӱренчиктер бичигилейт.

Эзен-амыр кайчылардаң бӱгӱн Туулу Алтайда ады-чуузы чыккан кайчы Алексей Григорьевич Калкиниң чӧрчӧктӧри, кайы, јадын-јӱрӱми, јаңы бичиген ӱлгерлери аıгылу ајаруда туруп јат.

---

[2] Улусла куучындажарда, олордың айтканын бичип алганы автордың архивинде.

[3] П. Кучияк. Певец Ойротии, журн. «Народное творчество», №2, 1939.

[4] А. Коптелов. Н. У. Улагашев и ойротский эпос. В кн.: «Алтай-Буучай», Новосибирск, 1941.

[5] С. С. Суразаков. Кайчи Н. У. Улагашев. Горно-Алтайск, 1961.

КАЙЧЫНЫҢ ЈОЛЫНДА

КАЙЧЫЛАР УГЫ ҮЗҮЛБЕГЕН

Кажы ла албаты энчилӱ керек эткен бойыныҥ эҥ артык уулдарыла эмезе кыстарыла узак ӧйлӧрдиҥ туркунына оморкоп, ӱйеҥ ӱйеге олорды эске алып, ал-санаазында агару алып јӱрет.

Бу ӧйгӧ јетире бистиҥ алтай албаты ады-чуузы чыккан кайчыларла оморкоп, олордыҥ чӧрчӧктӧрин алтыннаҥ артык баалап туру. Андый кайчылардыҥ тоозында, темдектезе, Н. У. Улагашев (1861—1946), туба јеринииҥ чӧрчӧкчизи Н. П. Черноева (1925—1977), Кан-Оозы аймакта Экинур јуртта јадып, јажы једип, јада калган К. Кокпоева (1905—1970), Шебалин аймактаҥ Н. К. Ялатов (1927) болуп јат. Олордыҥ чӧрчӧктӧри бичик-биликте јажын-чакка артып калган.

Алтайдыҥ бийик тууларында ла элбек кобы-јиктеринде, кебис ошкош кејимдий јалаҥдарында озодоҥ бери кожоҥчылардыҥ, топшуурчылардыҥ, комысчылардыҥ, шоорчылардыҥ искусствозы эмдиге јетире јылыйбай, јаҥы ӧйдӧ јаҥыдаҥ солун јаҥыланып, јаҥы учур алынып, алтай албатыныҥ духовный культуразын јарандырып, байыдып јат.

Бӱгӱнги кӱндерде Туулу Алтайда јебрен ӧйлӧрдӧҥ ала турумкай болуп арткан ооc творчествоҥ анчада ла кай чӧрчӧктӧр аҥыланат. Кай чӧрчӧктӧрди кайчылар ӱйеҥ ӱйеге кӧгӱсле кайлап, айдып келгендер. Кай чӧрчӧктӧрди аҥылу јайалталу улус айдып јат. Олорды болгон туштаган кижи айдып болбос, не дезе чӧрчӧктӧрди озо ло баштап бир де јерин тӧкпӧй-чачпай сананып, ол ло бойынча айдып кайлаар улус бу искусствого јаштаҥ ала темигип јат.

Калганчы ӧйлӧрдӧ Туулу Алтайда андый кай чӧрчӧктӧрди кайлап айдатан ады-јолы јарлу кайчылардыҥ бирӱзи Алексей Григорьевич Калкин болуп јат.

А. Г. Калкин укту-төстӱ кайчы улустың билезинде чыккан. Оның адазы, Григорий Иванович Калкин, 1901 јылда Улаган аймакта Паспарты деп јерде чыгып, бойының алтан сегис јажында бу ок аймакта јада калган. Григорий Ивановичтиң экинчи ӱйинең чыккан уулы, Николай Григорьевич Калкин, адазы керегинде 1978 јылда мынайда эске алынып куучындайт:

— Мен адамның јӱрӱмин ончозын билбезим, је школго ӱренип турарымда, анчада ла сегис-тогус класстарда, јуруми керегинде айтканынаң көксимде ас ла јаны артып калган.

Адамның айдыжыла болзо, ол јытас сӧӧктӱ улустаң чыккан. Јытас улуста көп кожоңчылар, кайчылар болгонын куучындап отыратан.

Григорий Иванович Калкин јытастардаң чыкканы керегинде анайда ок Улаган јуртта јаткан Семен Данилович Куюков база куучындап јат. Оның айтканыла болзо. Григорий Иванович јытастарды таайым деп айдып јӱретен. Јытас сӧӧктӱ улуста көп кожоңчылар, јакшы кайчычӧрчӧкчилер, кей-јелбис кам-јарлыктар да бар болгон. Ого коштой Калкиндердиң угында озодо кайчылар барын укпаганы керегинде ол база темдектейт[6].

Революциядаң озо ло оның кийнинде Улаган аймактың кажы ла јурттарында көп кайчылар болгонын јажы јаандап калган бӱгӱнги каргандар куучындайт. «Мен де бир кезек кайчыларды угуп, олордың чӧрчӧктӧриниң чӱмин ле јараштыра кайлагандарын кайкап јӱретем — деп, бу ок аймактагы «Советский Алтай» совхозтың директоры Арсентий Васильевич Санаа эске алынат. — Григорий Ивановичтиң кайын мен база уккам. Оның кайы тың, сӧстӧри јарт. Ол Улаган аймакта эң јакшы кайлайтан кайчылардың бирӱзи болгон».

Григорий Иванович Калкиннинг кайын оогоштоң ала угуп јӱргенин С. Д. Куюков база јилбиркеп айдат. Оның айдыжыла болзо, ол сӱрекей јаан кайчы, топшуурды да сӱреен јакшы соготон.

Григорий Иванович эрте јашта бир эмеш бичикке ӱренип алган. Оның бичикке ӱренип аларына, байла, Балыктујулдагы ла Чолушмандагы церквелер ажыра ӱренген улус камаанын јетирген болор деп, јаан улус айдыжат.

---

[6] С. Д. Куюков. Бу јетирӱлерди авторго 1978 јылда айдып берген.

Ого, кайда ла иштезе: аш саларга кыра да сӱрзе, колхозтың ал-тӱмен малына ӧлӧң дӧ белетезе, јаантайын улуска ол ӧйлӧрдӧ газет кычырып, андагы айдылган керектердиң учурын јартаарга келижетен. Онула коштой, кандый да иш болзо, арыдым, чыладым дебей, энгирлер сайын улуска, јашӧскӱримге албатының чӧрчӧктӧрин, јӱзӱн-јӱӱр озогы куучындарын, табышкак, кеп, укаа сӧстӧрин тӱн ортозына јетире јилбиркеп куучындайтан. Је ончо улустың эң ле јилбиркеп угатаны — ол кай чӧрчӧк. Григорий Иванович топшуур согуп, кандый бир чӧрчӧк кайлаганда, јилбиркеп уккан улус таң да аткаңын сеспей калатан. Угаачыларга анчада ла «Кӧгӱдей-Мерген» деген чӧрчӧк сӱрекей јарайтан. Мында Кӧгӱдей-Мерген баатыр уулчак ла тужында Кара-Куланы ӧлтӱреле, олјодо адазын јайымдап алган. Оноң ол Эрлик бийге тӱжӱп, оны јуулайла, јеңдеп, јер ӱстине чыгат, амырайла, теңери кааның кызын алып, оноң андагы каршулу каандарды база јуулаган. Эң учында, јуу-чак божогон кийнинде, ӧштӱлер јоголо берерде, теңериге учуп чыгала, анда јылдыс болуп артып калган. Јашӧскӱримге анчада ла Кӧгӱдей-Мергеннинг баатыр кӱчи ле ак-чек санаалу болгоны, бойының јӱрӱми керегинде бир де сананбай албатыны олјодоң јайымдаганы сӱрекей оморкодулу.

Улаган аймакта ол ӧйлӧрдӧ кайчылар кӧп болгон, олордың ортозында: Чолтуков Оспыйнак, Токтогулов Тоолок, Тобоков Данил ле оноң до ӧскӧлӧри. Григорий Иванович олордың кажызыла да сӱрекей јуук таныш кижи болгонынаң улам, олордоң кӧп кай чӧрчӧктӧр угуп алган. Ого коштой бир кезигиле аймак ичинде кайчылардың маргаандарында туружып, олорды акалап та туратан.

Кайчы јаантайын ла бойы кайлабай јат. Ол анайда ок ӧскӧ дӧ кайчыларды сӱреен тыңдап, олордың чӧрчӧктӧрин тӧкпӧй-чачпай айдарга кичеенетен. Анайып Григорий Иванович Калкин ӧскӧ кайчылардың, ол тоодо Оспыйнак Чолтуковтың кайын, чӧрчӧктӧрин угарын сӱӱйтен.

Оспыйнак Чолтуков Григорий Ивановичтиң эң јуук таныш-нӧкӧр улустарының бирӱзи болгон. Оспыйнак улуска, балдарга оспо тургузатан кижи болгон деп, Балыктујул јурттың карган улузы эске алынат.

Оспыйнак Онгдой аймакта ӧскӧн. Эрте јаштаң ала ада-

энеден öскӱске артып, бойының Јинјилей деп таадазында јӱрӱп чыдаган[7].

Јинјилей өрөкөн алтанга јуук кай чөрчөк билетен јаан кайчы кижи болгон. Јаштаң ала Оспыйнак таадазының ончо чөрчөктөрин угуп, ол ок өйдө кайлап ӱренген. «Токым алдында ат болор, тон алдында эр болор» деген бирӱзи, Оспыйнак, öскӱс те јӱрзе, бойының албатызының оос творчествозын јаштаң ала көксине салып, кулады кӱчтӱ јиит өйинде јайалталу јаан кайчы деп адаткан.

Је «кийис чөйилер, кижи өзөр» деген бирӱзи, Оспыйнак айылду-јуртту боло берген. Оңдой аймакта, Каракол ичинде, ол көп балдарлу болгон улустың тоозына кирген. Је Оспыйнактың балдары сегис-тогус ла јашка једип, оноң јада калатан. Оның учун таадазы Јинјилей де, öскö дö төрööн-туғандары оны öскö јерге көчсин деп кӱӱнзегендер. Турган јуртынаң öскö јерге көчсö, балабарка эзен-амыр јӱрерденг маат јок. Анайып Оспыйнак 1917 јылда Оңдой аймактаң ыраак Улаганга көчӱп, Чибилӱ јурттаң ыраак јок Кырмалу деп јерге эки балалу көчӱп келип, анда калганчы кӱндерине јетире јаткан.

Оспыйнак Чолтуков Кадын ла Урсул ичининг кайын сӱрекей јакшы билетен, ол «Кан-Бӱдей», «Кан-Сологой» деп чөрчөктөрди тӱни-тӱжи јети кӱнге чыгара кайлайтан јаан көгӱс-ӱндӱ кайчы болгонын ол өйдө јаңыс та Григорий Иванович эмес, је анайда ок öскö дö улус кайкап туратандар.

Чолтуков Оспыйнак ла Григорий Иванович Калкин кезик аразында угаачылардың алдына кандый бир чөрчөкти ээчий-деечий кайлап, нөкөрлик маргаандар öткӱрип туратандар, је кемизи де болзо, сен акаладың, сен озолодың деп сöс блаашпайтандар. Бир чөрчөкти эки кайчы кайлаганы олордың ол чөрчөкти јакшы билерин чокымдап јат. Ого коштой кайчылардың јаан искусствозын угаачылар тудуш ла көрӱп, олордоң көп јилбӱлӱ солундар билип алат.

Григорий Иванович бойы анайда ок јарт кайлу кижи. Оның кайының узы јаантайын бийиктеп, билери терең-жип туратан. Улус оны айылдарына кычырып, кайладып, кӱндӱлеп туратаны кайда. Кезикте улус кой öлтӱрип,

---

[7] С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 440; Б. Бедюров. «Кайчылар, судурчылар јӱрген јер», «Алтайдың чолмоны», 9 апрель, 1976.

кайчыны јакшы кўндўлейле, јанар бажында ого эттең, курут-быштактаң берип, айлына ўйдежип салатан. Албатыныңг јаңгы андый. Оны озогы-озогы өйлөрдөң бери јаңдап салган. Григорий Иванович улустыңг берген кўндўсыйын албаска кичеенетен, је јаңды бузарга, улустыңг кўўнин јандырарга база јарабас. Олордыңг ачынганын кайчы јаан тўбекке тўнгей бодойтон.

Григорий Иванович јаңыс та кай чөрчөктөрди улуска кайлап, олорды јаантайын соныркадып турган эмес. Ол анайда ок алтай албатыныңг јаң-кылыгын јастыразы јок билип, јаңжыккан ончо эп-сўмени, арганы чокым оңдоп, олорды бойы да јўрўмде кыйыжы јоктоңг бўдўрип јўретен. Ол анчада ла улустыңг кол-будында, кайда-кайда бертик-сыныk болгондо, ончозын эптеп, тудуп салатан. Онынг учун оору-јоболду улус ары-бери аржан сууларга јўргенде, Григорий Иванович Калкинди кожо алып, јўзўн-јўўр јаңжыккан јаң-некелтелерди чын бўдўрерге амадайтандар.

Улустыңг эске алынганын айтса, Г. И. Калкин аржан сууларга јўрзе, ажу-боочылар ашса — кайда ла алкыш сөстөрди сўрекей јакшы айдатан кижи. Је кайчыныңг кажы ла болгон јеринде топшуур јок болбойтон. Онынг ла келген јеринде улус јуулып, топшуурдыңг ўни кўндўгип, јаан көгўстең чөйилип чыккан кай ыраак-ыраакка јайылып туратан...

* * *

Улу Октябрьский социалистический революциядаң озо Паспарты деп өзөктө улус кобылар сайын јаткан. Јаңыс ла революция каан јаңгын аңтарып, совет јаңды төзөгөн соңында, туш-башка јаткан јокту-јойу улус бир јерге көчўп, чук јада берген. Эмди олор колхоз төзөп, кажы ла кижи алдынаң эмес, өмөлик кўчиле мал азырап, ого азырал белетеп, јер кыралап, ырысту јада бергендер.

Революцияныңг јайымдаачы учурын ла јаңгы јадын-јўрўмди төзөп баштаганын кажы ла кижи чокым оңдоп, бойыныңг агару ижиле, ак-чек санаа-кўўниле совет јаңды тыңгыдарына бастыра кўчин салып јат.

Паспартыда колхоз төзөлөрдө лө ончо улус, ол тоодо Григорий Иванович ле Анна Афанасьевна, ого киргилеп, оныңг ижинде эрчимдў туружа бергендер.

Григорий Иванович көп јылдардыңг туркунына колхозко јылкылар кабырып иштеген.

Григорий Ивановичтиҥ сыны бийик, кӧкси таларкак, ӱни јардак, кӧстӧрининҥ кӧрӱжи тӱрген, от чылап суркураган турар. Ол јаан эмес эрин сагалду јӱретен.

Балдардыҥ энези Анна Афанасьевна база да јаан сӧӧктайакту, јобош јаҥ-кылыкту, тӧп кижи болгон. Қанайып та айылдыҥ ичинде иштезе, је «јалтырык* бӱткен кижи» деп, оны бӱгӱнги јаан улус эске алат[8].

Григорий Иванович ле Анна Афанасьевнаныҥ айылчылары ӱзӱлбес, очок-кӱли сообос улус болгон. Олор кунугу-ачыныш јогынаҥ барды ӱлежип, јокты јок деп айдып, албаты-јонло эптӱ јаткылаган.

Ада-Тӧрӧл учун Улу јуу башталарына јетире Григорий Иванович сельподо садучы, колхозто председатель (Балыктујулда), бригадир, полевод болуп иштеген.

Григорий Иванович Јаш-Турада (эмди Бийск) садучылардыҥ ӱредӱзине ӱренип алала, Улаган аймакка келип, кооперация јанынаҥ бир эмеш иштеген[9]. Чынынча айтса, кӧп јылдардыҥ туркунына Григорий Иванович Қалкин сельпоныҥ саду ижиле тыҥ јилбиркеп, ого јаан кӱӱндӱ иштеген. 30-чы јылдарда ол Горно-Алтайскка келип, Улаган аймактагы алтай тилле чыгып турган газетке иштеерге болуп, областной газеттиҥ редакциязына јӱрӱп, типографияга канайда иштеерине таскадулу ӱредӱ алган[10]. Је Григорий Иванович нени де иштезе, кайда да иштезе, улуска солун-солун куучындар айдып, эҥирлер ле тӱндер сайын чӧрчӧктӧр кайлайтан.

— Мен ол тушта оогош болгом — деп, Қуюков Семен Данилович эске алынат. — Суу-Айагы деп јерге Григорий Иванович келзе ле, јаан-јаш улус јуула ла берген турар. Ол келди ле дезе, улус бой-бойлорына айдыжып, оныҥ тӱшкен айлына келип, кай да угарга эмес, је јорыктап јӱреле, јӱзӱн-базын солундарды куучындаарын угарга јуулатан. Қуучынды угуп божозо, кай угарга кӱӱнзейтендер.

Григорий Иванович сыйныныҥ айлына тӱжетен. Јӱзӱнјӱӱр солундар айдылган кийнинде јуулган улус оны кайлап берзин деп сурагылайтан. Ол тушта, анчада ла јаскӱс ӧйлӧрдӧ, улустыҥ балдары оок-теек мал кӱдӱп, эҥ-

---

* Јалтырык — шалыр

[8] 1976 јылда В. И. Қуюкованыҥ айтканы аайынча.

[9] С. Д. Қуюковтыҥ 1978 јылдагы айтканы аайынча.

[10] Е. М. Чапыевтиҥ 1979 јылда январь айда эске алынганынаҥ.

ирде кажаган-чеденге кийдирип, бойлоры дезе кажаганның ӱстине уйуктагылайтан. Јаан улус айылда ла артып, анда куучындажып, кай угатандар. Григорий Иванович айылда куучындап, эмезе кайлап отырганда, оның айтканы ончозы тышкартына иле-јарт угулатан. Ол анчада ла улуска, балдарга «Маадай-Кара», «Очы-Бала», «Ак-Јалаа», «Алтын-Казык», «Сары-Кӱреҥ атту Солотой-Мерген» деп јаан чӧрчӧктӧрди улай ла кайлайтан.

Григорий Ивановичтиҥ билези там ла јаандап, балабарказы јетиге јеткен. Олордыҥ билезинде кыс дезе, кыс та бар, уул дезе, уул да бар. Очокты айландыра оок балдары кыймырап, көптӧй берерде, Аннушка балдарын ла кичееп, кийимдеп, айылда отыра берген. Өгӧӧни, Григорий, иштеҥ јанза, ӱйине айыл ижинде јаантайын болужын јетиретен. Јаҥыс јердиҥ улузы олорды көрӱп, иргезинеҥ ары малду, эдегине толтыра балдарлу дежип, сӱӱҥгилеп туратандар.

Јиит кайчыныҥ эҥ баштапкы балазы кыс. Ады Боксу. Алтай улустыҥ айдыжыла болзо, балдарды јаман атла адаза, ого оору-јобол до, көрмӧс тӧ јукпас учурлу. Айылдап улус келгенде, Григорий ле Аннушка кызычагын не учурлу адаганын јартап, «кийис чӧйилер, кижи өзӧр» дежип, тӧп куучындагылап отыратан. Кап-кара чачту, боп-бошпок кызычак эмеш чыдап ла келерде, экинчи бала, Јамай (Иван) чыккан. Јамай чыгарда адазы сӱӱнип, Аннушкага айдатан:

— Бот көрдиҥ бе? Эр кижиниҥ угын уул бала улалтар. Јамай чыдаза, адазындый болор.

Аннушка Григорийдиҥ анайда айтканын оҥдоп, јымжак ӱниле јалакай унчугатан:

— Андый болбой база. Кыс чыдап, энезиниҥ јолыла барар, уул чыдап, адазыныҥ кийнинеҥ барар. Је кемизи де болзо, ырысту өссӧ, јакшы болор эди.

Јамайды ээчий чыккан бала база уул. Оны улус Алеш (Алексей) деп адагандар. Бу база эди-каны толо, чала ак чырайлу, кӱргӱл-сары чачту уулчак, кебери јанынаҥ энезиниҥ угын тӧзӧгӧн болгодый. Алешты ээчий Майнаш, Борогуш, Ольга, Есемяк деп балдар чыккандар. Анайып Калкиндердиҥ билези балдарыла кожо тогус кижиге јеткен. Балдардыҥ энезине де, адазына да эмди јаан сурак: олорды ончозын су-кадык чыдадып, эр кемине јетирер. Јети бала. Оныҥ да учун Паспартыныҥ улузы алтай албатыныҥ айткан кеп сӧзиле кокырлайтан:

— Талтардың балдары таарга толтыра, бöднöниң балдары бöрўкке толтыра деген бирўзи, слердиң балдараар, адарулар чылап, тен, айылда кыймырап јадар туру не!

— А-а, бай да болзо, балдарла бай болгоны артык эмей. Эмди де бир канча болор эмей — деп, Анна Афанасьевна јаңгыс јурттың улузына кокырлайтан.

Балдардың адазы, Григорий Иванович, мал кабырган айас, тайга-ташка аң-куштап јўретен. Ўйи, Анна Афанасьевна, балдар эмеш ле чыдап, эңмектеп баштаза, айылдаң ыраак јок бригадага барып, кўч јеткенче болужып ийетен.

Балдар чыдап, өрö өңдöйип баштаган. Олордың кажызы ла бой-бойының аңылу кылык-јаңгыла, ачык-јарыгыла башкаланып турганы иле болгон. Бирўзи сўрекей шулмус, куучынчы, ачык-јарык болзо, экинчизи тöп, көп эрмек айтпас, тың ойноп јўгўрбес, ўчинчизи, кайаның јаңгызы деген бирўзи, нени ле айтса, нени ле укса — ончозын эндетпес, ундыбас, бир сöсти тöкпöй-чачпай айдып берер. Је андый да болзо, балдардың көп нургуны көстöринең оорып, шыралап туратан. Мынызы јаңгыс та балдардың бойына кўч болуп турган эмес, је анайда ок ада-энеге де сананарга јеңил эмези јарт.

Чынынча айтса, Григорий Ивановичтиң де, Анна Афанасьевнаның да ук-тöстöринде көстöринең андый оорулу улус јок болгодый болгон. Айса болзо, озо-озогы ук-ўйезинде андый улус бар болордоң маат јок. Је олордың ла билип јўретениле болзо, ук-тöстö андый улус болгоны угулбаган...

Бала-барканы кичееп, азырап, арулап тударга база јеңил иш эмес. Ончозын öйинде эдер керек. Кажы бирўзине ас ајару эдилбезин деп Анна Афанасьевна бастыразына бир тўңей ајару эдетен. Олордың балдары бой-бойлорына ајарынгкай, киленгкей јўретендер.

Эң јаан уул, Јамай, кичўдең ала тöп, керсў, јалакай уулчак болгон. Је оның эң шыраңкайы эки көстöң сўрекей тың оору болгон. Јамай айылда ла отырып, кандый бир кайыштаң нени-нени öрўп, база оок-теек иштер бўдўретен. Кандый да болзо, энезине кол-бут болорго кичеенетен.

Јамай анайда ок санаа-көгўске айткан эрмек-сöсти узак тудуп, кийнинде тöкпöй-чачпай айдып бериле сўрекей ањыланатан.

Адазының кайын угуп алза, ол оноң бир де сöсти ун-

дыбайтан. Ончозы, мееде бичилип калгандый, сагышка кирип турар. Григорий Иванович бу уулына сӱрекей јаан бӱдӱмчилӱ јӱрӱп, оның ат-нерелӱ чӧрчӧктӧрин тӧкпӧй-чачпай айдып јӱретен кижи болор деп иженген. Ачык-јарык кӱӱн-санааалу уулчак керегинде 1978 јылда Куюков С. Д. мынайда эске алынып куучындайт:

— Анна Афанасьевнаның ла Григорий Ивановичтиң ол Јамай (Иван) деп уулы јайалталу бӱткен дезе, јастыра болбос. Јамайдың улусты бир кайкадатан јаны мындый: кайда-кайда кандый да кижи нени-нени айдып отырганда, ол оны билип салар. Озолодо билип, ненинг учун анайда айтканын база шӱӱй тартып, айдып ийер. Олорго кандый бир кижи келип јатса, Јамай оны сезеле, ол нени сананып келип јат, айылга келзе, нени айдар, ол айткан эрмек-куучыныныҥ кажы јаны чын, кажы келтегейи тӧгӱн болорын темдектеер. Келеткен кижи айылга кирзе, кайда отырарын база айдар. Оноҥ кӧрзӧ, келген кижи куучындаза, чын ла, ончозы Јамайдың айтканына келижип турар.

База бир кайкамчылузы. Јамайла кожо кузуктап барганда, ол мӧшкӧ чыгар. Мӧштиҥ кузугын ончозын тӱжӱре кактап алала, бир де болчок тобого арттырбай ӱзезин јууп алар. Темдектезе, јӱс болчок кузук тӱшкен болзо, ончозын терип јат. Уулдар ого бӱтпес. Тӱҥей ле бир болчок кузук артып калган эмей, кӧзи јетпес кижи ончозын оны кайдаҥ јууп алатан эди дежип, мӧшти айландыра базып бедрезе, нени де таппайтандар. Бис оны сӱрекей кайкап јӱретенис.

«Чын да, Калкиндердиҥ бу уулы ары јанынаҥ јайалталу бӱткен. Чыдаза, оноҥ јаан кам болор, эмезе кайчы кижи чыгар» — деп, улус айдыжатан[11]. Је ада-энезиниҥ де, улустыҥ да айтканынча Јамайдаҥ кайчы да, кам да чыкпаган. Ол он беш јаштуда јада калган.

ЈАҢЫ КАЙЧЫНЫҢ ТУУЛГАНЫ

Јамайды ээчий чыккан бала — Алеш. Ол до, Паспарты јурттагы улустыҥ айдыжыла, кандый бир немени билген, сескен турар. Је ол ӧйдӧ Алеш кичинек. Јамай карындажынаҥ эки јашка јаан.

---

[11] В. И. Куюковаными 1976 јылда эске алынганынаг.

Алеш (бўгўнги Алексей Григорьевич) база ончо эрмек-куучынды эндетпес, ундыбас јанынаң аңыланып, јурттагы бастыра улуска билдирлў боло берген. Григорий Иванович балдарына бир тўңгей эрке, ачык-јарык та болзо, је ўчинчи балазына, Алешко, јаан иженчилў ле бўдўмчилў јўретен.

Алексей кичинектең ала көзининг су-кадыгыла база коомой болгон. Бу уулчактың көгўстўзи ада-энеге элдең озо билдирген. Уулчак анчада ла улустың озогы куучынын, чөрчөктөрин, кеп, укаа сөстөрин, табышкактарын укканда, олордың бир де јерин, сөстөрин чачпай, ойто айдып бередиле сўрекей аңыланып туратан.

Григорий Ивановичтиң айлына јаан кайчылардаң Оспыйнак Чолтуков, Тоолок Токтогулов ло оноң до өскөлөри келетен. Јуулган кайчылардың кайы эңгирдең ала таң атканча эки-ўч кўнге чөўилип, сўрекей јилбўлў болгоны неденг де артык деп билдиретен.

Григорий Ивановичтиң балдары ўч-төрткө једерде, ол Анна Афанасьевнала экў Кырмалу деп јер јаар көчөргө куучындашкандар. Кырмалуда Григорий Ивановичтиң јуук төрөөндөри јаткан, оның учун олор одын-суу да јанында болзын, төрөгөн-тугандар да јуук болзын дешкендер.

Јаңы јерге көчкўлеп келерде, Калкиндердиң јўрўми јаңыдаң башталгандый. Балдар өзўп, мындагы улуска ўренижип, эбире јайылган јалаңдарды, эңчейишкен туулларды, шуулашкан сууларды сўўй бергендер. Агаш-таштың табыжын, јўзўн-јўўр куштардың ўнин анчада ла кичинек Алексей кўўнзеп тыңдап туратанын Григорий Иванович ајаруга алган. Чынынча айтса, өскө балдарга көрө, Алеш олордоң тың да аңыланбай турган. Је андый да болзо, ол не ле немеге ајарыңкай, јўреги сескир. Эбиреде не болуп турганын билип аларга сўрекей кўўнзек[12]. Уулчактың јажы јылдаң јылга кожулып, школго ўренер өйи јеткен. Көстиң ооруузы ол ло бойы, коомой. Бичикке ўренер арга јок. Оның учун адазы уулының салымы керегинде тудуш ла сананып јўретен. Малдың кийнинең бассаң — кардың тойу болор, кўн ээчий бассаң — кулагың јылу јўрер деген бирўзи, Григорий Иванович Алексейди јылкылар кабырза, кей-суузы ару, аржан-кутукту

---

[12] Т. Шинжин. «Под струны топшуура», «Звезда Алтая». 3 апреля, 1975; оның ок. Ады чыккан кайчы. «Туулардың јылдызы». 1975, 20—23 с.

јаан тайгаларга јўрзе, су-кадыгына јакшы болор деп, оны кожо алып, бойында сананып јўретен. Јок, баланың көзи јазылгадый эмес. Ол канча ла кире чыдаза, көстиң чогы ол ло бойы уйан. Агаш-ташка јаантайын јўрўп болбос. Мал кабырып јўрерге база кўч. Кайда да јўрзе, сўрекей ајарыңкай болор керек.

«Аш кылгада, бала јашта» деген кеп сөсти эске алып, Григорий Иванович кичинек Алештың айткан сөсти энетпезин, оның чала соско колбой сос айдып, кейигип ийерин билип, «акыр, мен чилеп, чөрчөк айдып, албаты ортодо кайлап курсагы тойу, тизезин јабар кийимдў јўрзе, ондо ненинг јаманы бар болотон» деп көп катап сананып турды.

Бозом эңгир кирзе, ажанып алган соңында, уйуктаар алдында, Григорий Иванович балдарына чөрчөктөр куучындайтан. Ол озо ло баштап олорго аң-куштар керегинде, оноң суулардың ла туулардың јакшынак ла казыр ээлери керегинде јилбўлў кыска чөрчөктөр айдып, экинчи-ўчинчи кўнде кижиле, оның азыраган мал-ажыла колбулу чөрчөктөрди айдатан.

Эртезинде эмезе бир канча кўннің бажында Григорий Иванович ле Анна Афанасьевна балдарының куучындарын јилбиркеп уккулайтан. Јаан улус балдарының јилбўлў куучынын угуп, олорго јаңгыдаң нени-нени айдып берерге јаантайын кичеенетендер. Је балдар, анчада ла Алексей, анайда ок өскө дө улустың айткан јўзўн-јўўр куучындарын, чөрчөктөрин база айдатан. Калкиндердиң айлына улус келгенде, ада-энези балдарын, өскө улус чылап, чыгара сўрбейтендер. Јаан улустың куучынына ла кириишпейтен болзо. Кичинек балдар јаан улустың озогы јадын-јўрўми керегинде јўзўн-јўўр куучындарын кыйыш јок билер учурлу. Ол куучындарда улустың јаңкылыгы, јаңжыккан ээжилери, кўўн-санаазы, амадузы — ончозы бар. Оны балдар, јаңгы өзўп јаткан јаш ўйе кыйыш јоктоң билгени сўрекей керектў.

Кезик кўндерде эңгирлер сайын Калкиннің айлына оок балдар јуулатан. Јаан улус олорго анчада ла табышкактар айдып, олорды таптырып турганы неденг де артык деп бодолотон. Табышкактар учуры јанынаң бодолголорго тўнгей. Мында көп сананары, ајарыңкай, сескир, тапкыр болоры, табышкактарды таап болбой, учы-учында кандый бир тиш јок карган-тиженгге саттырбаска кичеенгени, ончо табышкактарды көгўске тудуп, ундыбай

jўрери — албатыныҥ jебрен öйдöҥ некеп келген jаҥы. Кезик аразында jаан улус балдарга киришпейтен: балдар бой-бойлорына куучындарын база сўўп jат. Бу öйдö Калкиндердиҥ билезинеҥ бойыныҥ тегин чöрчöктöр лö табышкактар айдары jанынаҥ анчада ла Алексей аҥыланатан. Айылдаш улустыҥ балдары оныҥ айткан чöрчöктöрин сўўп, кезикте оны тўште де куучындазын деп сурагылайтан. Алексей бир де мойношпойтон. Jакшы чöрчöк айдып бергенде, балдардыҥ кемизи-кемизи ого курут па, быштактыҥ сынығын ба беретен. Айылга келгенде, чеген эмезе чай, чейдемле кўндўлейтендер. Кичинек Алексей бойын бу öйдö jаан чöрчöкчиге тўҥдеп, кезикте чöрчöк айдарга балдарды бойы jууп алатан.

Кезикте Алексей бойыныҥ айылдаш нököрлöрине ас көрўнетен. Айылдаш балдар кайкап, оноҥ сурайтандар:

— Сен, Алеш, айылданҥ не чыкпай jадыҥ? Оорыганҥ ба?

— Jок, — деп, Алексей каруун беретен. — Мен jаан баатырлар керегинде кай чöрчöк уккам. Айылчылар келерде, адам олорго «Öскўс-Уул» деп чöрчöк кайлаган.

Чын, Григорий Ивановичтиҥ айлына улус jуулза, анчада ла кайчы кижи келгенде, кай чöрчöк сöс jогынаҥ чöйилетен. Кичинек Алексей кай чöрчöкти алдында да угуп туратан, jе качан ого беш-алты jаш толордо, кай чöрчöктöрдиҥ баатырлары оны сўрекей jилбиркеткен. Олор кўчтў, jаан сынду, аттары да саҥ-башка, сагышту, керек дезе кижиниҥ тилиле куучындажып турар. Jе Алексейдиҥ бу öйдö сўрекей соныркап уккан чöрчöги «Öскўс-Уул» болгон[13]. Оны анчада ла Öскўс-Уул ла Караты-каан ўч катаптаҥ jажыныжып ойногоны ла Öскўс-Уулдыҥ тапкыры сўрекей jилбиркеткен. Öскўс-Уул Талай каанныҥ кызын, Алтын-Кўскўни, алган. Алтын-Кўскў ары көрзö — ай кеберлў, бери көрзö — кўн кеберлў. Ол сўрекей сагышту, Караты-кааннаҥ jалтанбас кылык-jаҥду. Ого коштой сўмелў. Караты-каан Алтын-Кўскўни Öскўс-Уулдаҥ айрып аларга сананган, jе Алтын-Кўскў Öскўс-Уулдыҥ эҥ артык нököри болгон, ол jокту нököрин каанныҥ jööжöзине болуп таштабаган. Учы-учында Öскўс-Уул Караты-кааҥды бойыныҥ сўмезиле jеҥдеп jат.

Алты jашту Алексей бу чöрчöкти орынныҥ ўстине отырып алып, улуска чаптык этпей, уйкузы учуп, кўн

---

13 С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина «Маадай-Кара». М., 1973, с. 439; Л. Кошкарева. «Струны твои, топшуур мой, нежно звенят...». «Алтайская правда», 21 января, 1978.

тал-тўшти эмеш ле кыйарданг ала тўн ортозына јетире уккан. Уулчакка озо ло баштап аш-тустанг аштап јўрген, тизезин јабар кийими јок Öскўс-Уул ачу болгон. Аргалу болзо, ого кийим таап бергедий, јип отырган аш-тустанг, кичинек те болзо, амзадып ийгедий јўретен. Је ол керек чörчöктö, бўгўн болгон болзо...

Бу öйдöнг ала Алексей, чын да, кайчылардынг кайына, олордынг айдып јаткан сöзине ајарынгкай болуп, куучын кондуксе ле, тым отырып, тынгдай беретен. Онына коштой алтай албатынынг оос поэзиязы онынг јўрўмине элбеде, теренгжиде шингип баштаган дезе, јастыра болбос. Кай ла тегин чörчöктördинг учуры, олордынг токтомызы јок фантазиязы уулчактынг кўўн-санаазын бактырып, кандый да санг-башка амадуларга учурып апаратан. Ол амадулардынг бирўзи — адазы чылап кайлап, јаан кўчтў, албаты учун јўрўмин кысканбаган баатырлар керегинде ат-нерелў кай чörчöктörди кайлап ўренип алары болгон.

Адазынынг энгирлер сайын балдарынынг сурагы аайынча кайлаган чörчöктöри бўдўмиле јаан эмес, сюжедиле тегин, учурыла кўч эмес болгон. Андый чörчöктördинг тоозына «Öскўс-Уул», «Кара-Таајы кыс», «Маадай-Баатыр» ла ононг до öскöлöри болгон. Бу чörчöктörди Григорий Иванович јанғыс та бойынынг балдарына эмес, је анайда ок айылдаш та улустынг балдарына кайлап, айдып отыратан öйлöр көп болгон.

Кай чörчöктörди кайлап айдарынанг башка Григорий Иванович балдарга табышкактарды, кокыр куучындарды, кандый бир бöкö улустар керегинде көп-көп айдатан. Кыска-кыска модор сöстörди эске де ўренип, балдарла сўўнчилў болгон тужы кайда. Ончозын јанғыс кўнге айдып турган эмес. Кўннең кўнге, айданг айга, јылданг јылга куучындап турбай. Ол ло туштa балдар албатынынг озогы чörчök-куучындарын көгўске тудар. Онынг учун Григорий Иванович чörчöктörди табынча, је јилбўлў ле солун эдип айдатан.

Јаан удабай Григорий Иванович айылдаш улустанг мындый куучын угар боло берген:

— Бу слердинг уулаар Алешко балдарга чörчöктöр айдып, керек дезе чичке ўниле кынгырада кайлап та туратан эмтир не. А мыны слер кайлаарга ўретсеер аа, Григорий Иванович.

Григорий Иванович кайчынынг ўренери јанынанг Чол-

Горно-Алтайская областная библиотека им. М.М. Кирпичникова

туков Оспыйнактың куучынын эске алып, оның ок айткан сӧстӧриле улуска каруу беретен.

— «Кайчы бол» — деп, кижи баланы ӱретпей јат. Јайалталу болзо, бойы ла ӱренип алатан неме эмей ол. Је ... мениң уулым кӧгӱстӱ, чыдаза, кижи болор. Адазының кайын уулы кайлабайзын[14].

Чын, кижини кижи кайчы, чӧрчӧкчи, кам, эмчи бол деп ӱретпей јат. Онызы кем болорго сананган кӱӱнинең камааанду туру. Је андый да болзо, Григорий Иванович Алексейдиң чӧрчӧккӧ, кайга албатының ӧскӧ дӧ оок-тобыр куучындарына јиябиркек болгонын бир де ундыбай, оның куучынын угуп, не-немени укса, тӧкпӧй-чачпай айдатанын ајаруга алып, «айса кайчы болор» деп сананып јӱретен. Онызы коштой Алексей, кӧзи коомой до болзо, нени-нени (алтай улустың айдыжыла кӧрмӧсти, кижиниң сӱнезин) кӧргӧн, билген турар. Айдарда, уулчак јаңгыс ла чӧрчӧктӧр айдып ла кайлап ӱренетен эмес. Кайчы болорго анайда ок, ары јанынаң јайалталу болзо, јарлыктардың ла камдардың алкыжын билзе, база да јакшы болор.

Алкыштар бойлорының учурыла башка-башка. Олордың бир кезигин сууларга ла олорды кечсе, тайгаларга ла ажуларга, аржан-кутук сууларга јӱрзе, от одырза айдатан. Бир канчазын айылдың ичинде тудунар-кабынар немелерге (јайыкка, наадайларга) учурлап айдар. Онызы тутай чачылгалар чачары кайда. Кайчы болотон кижи не ле немеге ууланып айткан алкыш сӧстӧрди ончозын чике билип, јӱрӱмде бӱдӱрер керек. Алкыш сӧс айдар улус, кайчы да болзо, тайга-ташка јӱргенде, ол јангды кыйыш јоктоң јангдап, улус баштаар. Је мыны ончозын јаштаң ала билер керек. Не ле немеге алкыш айтса, бажырза, бойының аңылу сӧстӧри бар. Оның учун Григорий Иванович тайгага малдап эмезе ангдап, анчада ла јайгы ӧйлӧрдӧ аржан сууларга јӱргенде, уулын, Алексейди, кожо алатан. Јер-алтайдың ар-бӱткенин, аң-куштарын билери — база тегиндӱ эмес. Айдарда, Алексейди алты-јети јаштуда адазы ээчидип алып, улусту јерге, атка учкаштырып, аржан-кутук сууларга барып, оору кӧсти јунуп, кӧп алкышту, быйанду сӧстӧргӧ ӱреткен.

Кичинек Алексейге эң ле артыгы, качан адазы ӧскӧ кайчылардың айлына айылдап барза, оны кожо алата-

---

[14] А. Г. Калкиннинг 1975 јылда эске алынганынаң.

ны болгон.[15] Анайып олор экӱ Оспыйнактың айлына, Алтын-Көлдиң Чолушман келтегейинде, Кырсайда, јаткан Тоолок Токтогуловко, Чибилӱде јуртаган Юлуков Григорийдиң адазының (Калкиндердиң төрөөндөринин бирӱзи) айлына барып туратандар. Кайдаар ла келзе — кай, куучын. Бу ончозы кичинек Алексейдиң ал-санаазын көкидип, ого јаңы билгирлер, јӱзӱн-јӱӱр јилбӱлӱ солундар билип аларына јаан арга берип турган. Јаңы јорыкташ, јаңы туштажулар — ончозы оның билгирин тереңжидип, јӱрӱмле, улусла, ар-бӱткенле јуук болорына јол ачкан.

Айлына јанып келгенде, Алексейдиң кулагында адазының да, Оспыйнактың да, Тоолоктың да кайлары, уйуктап та јатса, амыр да отырза, — улай ла јаңыланып, чӧрчӧктӧрдиң сӧстӧри, топшуурдың кӱӱлегени угулып тургандый деп билдиретен. Анайып, баштап ла Алексей кай чӧрчӧктӧргӧ лӧ кайга јилбиркеп, ого «тармададып» баштаган.

Адазы уулының кай чӧрчӧктӧргӧ там ла јилбиркеп, айылдаш балдарга куучындап турганын (азыйда сезип турган болзо) эмди чокым билип, ого эң керектӱ јакылталар берип турды.

Эң ле баштап, уулчак кайчы болотонын јарт билеле, ого кай чӧрчӧктӧрдиң учурын (содержаниезин), не де болзо, озолоп билзин деп јакарган. Оны ээчий сӧстӧргӧ сӱрекей ајарыңкай болор керек.

— Баатырлар керегинде јаан чӧрчӧктӧрдиң ӱйе-сӧӧктӧри бар — деп, Григорий Иванович Алексейге айдып јӱретен. — Баатырдың јери, ада-энези, оның ангдап-куштап, эмезе јуулажып барганы, јеңӱ алганы, јанганы, кижи алганы, амыр-энчӱ јуртай бергени. Качан мыны билип алзаң, сӧстӧрин көгӱске тудары јакшы. Кажы ла кай чӧрчӧктиң ӱйе-сӧӧги башка-башка болордоң маат јок. Кезик чӧрчӧктӧ карган баатырлар керегинде. Олордо балдар јок. Је калганчы өйлӧрдӧ олордо уул бала табылып јат. Бу өйдӧ оның јерине өскӧ каандар табарар. Каргандар уулчагын агаш-ташка јажырар. Кийнинде уулчак баатыр кӱчин алынала, ада-энезин барып јайымдап алат. Оноң јерине келип, бир кӱн кижи аларга ыраак

---

[15] Т. Шинжин. Ады чыккан кайчы. «Туулардың јылдызы», 1975, 21 с.; оның ок «Под струны топшуура», «Звезда Алтая», 3 апреля, 1975; С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. В кн.: Маадай-Кара, М., 1973, с. 440.

јорыкка атанар. Јолдо, оныҥ алатан кижизиниҥ јеринде көп буудактар болор. Баатыр оны ончозын јеҥер. Кысты алар, јанар, јаан той болор, ырысту ла сүүнчилү јуртай берер. Кажы ла јерде баатырдыҥ эҥ јуук нөкөри — ат. Баатырга ол јаан болужын јетирип јат. Чөрчөкти мынайда эске алып, сөстөрин төкпөй-чачпай айдарга сананар керек.

Адазыныҥ мындый јаан учурлу јакылтазын Алексей качан да ундыбай, кажы ла уккан чөрчөктөрин үйе-јиктеп, сөстөрин олорго келиштире ундыбаска кичеенетен.

Алексей Калкин кай чөрчөкти баштап айдып, көндүгип турарда, ого сегис-тогус јаш болгон. Алексей бойыныҥ нөкөрлөрине адазынаҥ уккан «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти јарымдай тегин чөрчөк аайлу эдип, кезигин үлгер учурлу айдып турган. Уулчактар ла кызычактар Алексейдеҥ айрылбай, јаантайын оны кай эмезе тегин чөрчөк айдып берзин деп сурагылайтан. Алексей олордыҥ сурагына мойношпой, «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти бажынаҥ ала учына јетире айдып беретен. Ол канча ла кире айтса, чөрчөк бажынаҥ ала учына јетире бир де ундылбай көгүске узак артып турат. Алексейге тогус јаш толордо, оныҥ билери там ла элбеп, тереҥжип турган. Ол керек дезе билер чөрчөктиҥ бир-бир јерине јөмөшкин эдип, үстине кожуп та айдар боло берген. Чөрчөккө јөмөп айтканын ол бойы јакшы билер, оныҥ да учун балдар «Өскүс-Уул» керегинде катап-катап угарга күүнзейтендер, кажы ла бала јаҥыс чөрчөкти күүнзеп, канча-канча катап угар. Оныҥ шылтагы неде дезе, чөрчөкти јилбиркеп айдып турган кижи јаантайын оны јарандырып, сөстөрин чокымдап, чүмдеп айдып јат[16].

— Сен биске чөрчөк айдып берзеҥ, Алексей Григорьевич, — деп, кезикте бир кезек јаан да улус оны јаан кижиге бодоп, сурайтандар. Алексейди анайда айтканына ол кемзине беретен, је учы-учында ого үренип, јаан да улуска айдарга келижетен.

Чын да, Алексей Григорьевич јаан удабай кай чөрчөктөрдиҥ чүмдү экпинине бастыра бойын алдырып, керек дезе, адазы чылап, оныҥ кайлаар да күүни келетен. Је кичинек кижиниҥ үни чичке, чала кыҥыраак. Адазы чылап кайлаарга, ол кезик аразында бозу-торбок јандырып барганда, кижи јок јерде, күүни јеткенче кайлап

---

16 1972 јылда А. Г. Калкиннииҥ бу бичиктиҥ авторыла куучындашканынаҥ.

туратан. Кай тыҥ ла эмес, је оныҥ кӱӱзи бар, јаҥыс ла темигер керек. «Кай чӧрчӧктиҥ сӧстӧрин ундыбай, оны укканы аайынча айдарга кичеенер керек» — деп, адазыныҥ айтканын ол база ла эске алатан. Бозуларды эмезе уйларды одорго айдаганда, Алексей чӧрчӧктиҥ сӧстӧрин шымыранып, бажынаҥ ала учына јетире кыска ӧйдиҥ туркунына айдып саларга кичеенетени кийнинде тузалу арткан эмей. Балдар эмезе јаан-јаан уулдар ла кыстар, кезикте јаан улус чӧрчӧк айдып бер деп сураганда, Алексейдиҥ тутап калатан аргазы јок болотон. Ол чӧрчӧктиҥ сӧстӧрин, эске ӱренип алган чылап, ончозын тӱрген-тӱрген (речитативле) айдып, учына једетен.

Алексей Григорьевич ол тужында кезик кай чӧрчӧктиҥ сӧстӧрин кайлап айдып болбозынаҥ улам, чала кожоҥдогон айасту айдатан. Кичинектей кайлаган айасту, көп сабазында кожоҥдогон кирелӱ эдип чӧрчӧкти айдарын ол тогус јаштудаҥ баштаган[17]. Уулчак чӧрчӧкти кӱркӱреде кайлап ийер дезе, адазыныҥ эмезе Оспыйнактыҥ ӱниҥ чилеп, ӱни чыкпас. Тамак-кеҷирде не де шаармактала берер. Ӱн де узак чӧйилбес. Је Алексейдиҥ ал-санаазы, кайлаар кӱӱни кӱннеҥ кӱнге, айданҥ айга там ла тыҥып, кайчы кижи болорго сананганы оноҥ тыҥ кӱйбӱреп турган. Оныҥ андый кӱӱн-санаазы ӧчӧмик јок, там ла там кылгаланып, көксинде чедиргени ӧчпӧс кос кӱйӱп тургандый деп билдиретен.

Ол ок ӧйдӧ Алексей, адазы айылда јок болгондо, оныҥ кулја јурап салган топшуурын колго алып, согуп, топшуурдыҥ ӱни ажыра кайлаарга ченежетен, је тӱҥей ле неме болбой турган. Андый да болзо, ол бир де кемзинбей, адазыныҥ көзинче топшуурды алып, согуп, оныҥ кӱӱзи ажыра кайлаарга албаданып, улай ла кайлап турар боло берген. Кай чыкпаста, чӧрчӧктӧрдиҥ сӧстӧрин кезикте узада, кезикте кожоҥдогон айасту айдып турганы чала кайга тӱҥей болды.

— Алексей он бир — он эки јаштуда чӧрчӧктӧрди биске коркышту айдатан эди — деп, С. Д. Куюков эске алат. — Ол туштa бис бир аай кожо ойноп, мал кӱдӱп, јаан-јаан кырларга чыгып, анда кузуктап та туратаныс. Бис Алешкого болуп, Григорий Ивановичтиҥ айлынаҥ кезик аразында чек айрылбайтаныс. Алексей он ӱч-он тӧрт јашка јетире, адазы эмезе Оспыйнак чылап,

---

17 С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 439.

кайдаң кайлазын. Је ол туштa јаңы-јаңы ла кайдың сомын ӱнле чыгарып баштаган. Григорий Иванович Алексейдиң көзин чек јазып болбогон. Уулчактың көзи там ла оорып, коомойтып турганы адазына сӱрекей кӱч. Григорий Иванович Анна Афанасьевнала кожо Алексейди Горно-Алтайскка апарып, областной больницага эмдедер деп јӧптӧшкӧн.

— Горно-Алтайск — город јер. Анда улус та көп. Бу јерлердеги кам-јарлыктардаң артык эмчилер бар. Анда да бистең артык кайчылар көп. Сеге кунукчыл болбос — деп, Григорий Иванович он ӱч јашту Алексейди узак јолго белетеп айткан.

Качан 1937 јылда Туулу Алтайдың бир талазында (Сары-Көкши деген јердиң ичинде Сары-Туу деп јерде) атту-чуулу кайчы Н. У. Улагашев табылып, ат-нерелӱ баатырлар керегинде чӧрчӧктӧриле кайы Алтайга јангыланып турган ӧйлӧрдӧ, Григорий Ивановичтиң эр јӱреги Горно-Алтайскка келерге токынабай турган.

Григорий Иванович Н. У. Улагашев керегинде радиодоң угуп, газеттерденг кычырып, оның јӱрӱмин кайкап јӱретен.

1939 јылда писатель П. В. Кучияк А. Л. Коптеловло кожо Москвада советский писательдердиң Союзында албатылардың творчествозының декаднигинде туружып, баштапкы ла катап алтай албатының кайын, кожоңдорын, музыказын угустырарга келишкен. Ол ок јылда, январь айда, Совет башкару Н. У. Улагашевти атнерелӱ чӧрчӧктӧри, кай искусствозы учун «Знак Почета» орденле кайралдаган.

Н. У. Улагашевтиң кайының кӱӱзи, мӧңкӱлик сӧстӧри Туулу Алтайдың ишкӱчиле јаткандарына радио ажыра кӱӱлеп, угулып, чӧрчӧктӧри дезе книгелер болуп кепке базылып чыгып баштаган ӧйдӧ, ыраак Улаган аймактагы Кырмалу деп јуртта, кийнинде ады-јолы база јарлана берген, он эки — он ӱч јашту эң јиит кайчы Алексей Калкин адазының кай чӧрчӧктӧрин көндӱктире айдып, ӱнин кайга јаңы ла темиктирип баштап јӱрген тужы болгон.

Григорий Иванович Анна Афанасьевнала Алексей керегинде куучынды ӧткӱрген кийнинде, јаан удабай, ол ок 1939 јылда, оны Горно-Алтайсктагы областной больницага эмдензин деп экелип салган. Алексейге озо баштап кунукчылду болгон: ада-энези, ага-карындаштары, та-

ныш улустары јок јерге узак канайып јўрер. Је андый да болзо, больницада көп алтай балдар, јаан да улус болгон. Уулчак балдарла эптў-јöптў болуп, куучындажып, олорго ўрене берген. Јаан удабай Алексей бойындый да, оноң до кичинек балдарга адазынаң ла öскö дö улустаң укkан тегин чöрчöктöрин куучындап баштаган. Алексейдиң айткан чöрчöктöрин јаан да улус соныркап угар боло берген. Ол анчада ла адазыныҥ айткан ла бир канча катап кайлаган «Öскўс-Уул» деп чöрчökти көп јуулган улуска куучындап, бойына јаан ајару эттирген. Улус, ол ок öйдö балдар да, Алексейди бир палатаданг бир палатага (бош öйлöрдö) кычырып, чöрчöктöр айттырып, бар-јок курсактарынаң ого кўўнзеп, кўндўлеп беретендер.

Бу ок јылда Алтайда ады-чуузы јайылган кайчы Н. У. Улагашев, Москвага јўрўп, јолой тыҥ оорыйла, база областной больницада эмденип јаткан[18]. Улу кайчыга јолыкканы керегинде Алексей Григорьевич кийнинде мынайда эске алынган: «Мен баштап ла Туулу Алтайда ады-чуузы јарлу кайчы Николай Улагашевич Улагашевке 1939 јылда Горно-Алтайсктагы облбольницада туштагам. Ол туштa Улагашев «Знак Почета» орден тагынган тоомјылу кайчы болгон. Ол öйдö, менинг угуп јўргенимле болзо, кайчы Москвага јўреле, јалмажынаҥ бертинген келген. Анайып, ого облбольницада бир ай јадарга келишкен.

Ол јылда мен областтыҥ кажы ла јеринеҥ келген оору алтай улуска јолыгып, таныжып, куучындажып туратам. Оорудаҥ оҥду улус садка барып, бир јерге јуулып, куучындажып турган туштa, мен олорго чöрчöктöр айдатам. Олор меним «Арбаныҥ чарактары», «Эки јайзаҥ», «Солотой-Мерген», «Алтын-Кажык», «Јелбеген ле Башпарак», «Кемелў эмеген», «Аргачы ла Кўјўрчи», «Öскўс-Уул», «Кўжўл ле Боро кушкаш» деп кичинек ле бир кезек јаан чöрчöктöримди угуп, сўўнип туратандар.

Бир катап Николай Улагашев меним јаныма келип отырарда, мен, кичинек кижи, оноҥ јалтанардаҥ болгой, чöрчökти там тыҥыда куучындагам. Чöрчögимди учына јетире айдып ийеримде, улус таркап барган, ол туштa Николай Улагашевич меге баштанып айткан:

— Сен јакшы оолач эмтириҥ. Бу ла бойынча чöрчök-

---

18 С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 440.

ти айдып ӱрензеҥ, јакшы кайчы болорыҥ. Онойдо айдала, бажымды сыймап койгон. Мен оны баштап ла көргөним ол болгон»[19].

Байла, Николай Улагашевич Улагашев Алексей Калкиннииҥ кӱнӱҥ ле айдып турган чӧрчӧктӧрин јаҥыс катап уккан эмес. Ол анайда ок «Өскӱс-Уул» деп кай чӧрчӧкти айдарда, база уккан, не дезе јаан кайчы бойы Өскӱс-Уул керегинде канча-канча чӧрчӧктӧр билер болгон. Алексейдиҥ айткан чӧрчӧги, байла, оныҥ «Өскӱс-Уулына» учуры аайынча, јуукташ. Је ол өйдө јажы јаандап калган Николай Улагашевич бойыныҥ «Өскӱс-Уулын» бичикчи улуска бичидип, книга эдип чыгаргалак болгон[20].

Алексей Николай Улагашевичле јолыккан соҥында, кайчыныҥ кӧкидип айткан сӧстӧри уулчактыҥ ал-санаазын токынатпай турды, не дезе больницада кожо јаткан улус Улагашевти Москвага јӱрӱп, кайы ла чӧрчӧктӧри учун орденле кайралдаткан јаан кайчы деп Алексейге јартап бергендер. Је улуска чӧрчӧкти јаҥыс та Алексей Калкин эмес, анайда ок Николай Улагашевич те куучындап турар болды. Ол ло өйдө Алексей Калкиннииҥ јӱрӱминде јаан ойгозулу санаа келген: кайчы кижи болор, баатырлар керегинде чӧрчӧктӧр кайлаар. Чынынча айтса, кайчы кижиниҥ учурын Алексей јаҥы ла онгдогон айасту болды. Јеринде јӱрерде, адазыныҥ, Оспыйнактыҥ, Тоолоктыҥ кайларын соныркап та укса, је кезикте олордыҥ кайы, чӧрчӧги угулып-угулбай туратан ошкош эди. Эмди дезе, чек көс јок кайчы чӧрчӧк айдып, ӱстине качан да көрбөгөн уулчакты угуп, оныҥ көксинде санаазыныҥ бегин билип, мактап ийгени тегиндӱ эмес деп билдирди.

Јаан кижиниҥ айтканы Алексей Калкиннииҥ санаазын канаттандырып салганы јарт. Областной больницага јадып эмденгеннииҥ соҥында оныҥ оорузы эмеш онгдолзо до, је оноҥ артык јазылар аргазы јок болгон. Алексей ойто Улаган аймагына јанып келген јӱрди. Ол эне-адазына, бойыныҥ төрӧӧндӧрине, бойындый ок најылары-на городтогы больницада јадала нени көргөнин, укканын, канайда эмденгенин, кандый улусла најылашканын — ончозын тӧкпӧй-чачпай куучындап јӱрди. Уулчагы

---

[19] Алексей Калкин. «Эске алындым». «Алтайдыҥ чолмоны», 14 март, 1981.

[20] Н. У. Улагашевтиҥ «Өскӱс-Уул» деп чӧрчӧгин 1940 јылда П. В. Кучияк бичип алала, 1941 ј. «Чӧрчӧктӧр» деп бичикте кепке чыгарган; «Алтай баатырлар», II том, Горно-Алтайск, 1959, 337 с.

Алтайдың эң јаан кайчызы Николай Улагашевич Улагашевке јолыкканына Григорий Иванович тың сўўнип, ого ууламјылу сöстöр айдып, јакарып салганына јажыт јоктоң оморкой берди. Алексей кайга там јилбиркей бергени иле болды.

Туулу Алтайдың улу кайчызыла тушташканы, чын да, Алексей Григорьевич Калкиннинг јўрўминде јаан учурлу болуп јат. Бу туштажу јиит чöрчöкчиге ле кайчыга чöрчöктöрди јаңыдаң јазап угарына ла олорды онон кайлап баштаарына тың јилбиркедў эткен.

Алексей Григорьевич городтоң айлына јанган соңында, кайчы да, кожоңчы да улус олордың айлына келип, куучындажып, јилбўлў кай чöрчöктöр угатаны ўзўлбей турды. Кандый ла улус келзе, Анна Афанасьевна барјогын азып, улусты тең кўндўлеп, ачык-јарык куучындажатан. Григорий Иванович дезе улустың сурагынча бир чöрчöкти кайлап баштайтан. Андый да болзо, Григорий Иванович, айылдап келген улуска, анчада ла кайчыларга, сöс-куучынды көп айдарга арга беретен, не дезе, балдар, ол тоодо Алексей, адазының куучынын кандый ла öйдö угардаң маат јок. Је öскö улус олордо кўнўң ле болбой јат, оның учун олордың билери, олордың айтканы сурекей керектў.

Бўгўнги öйлöрдö эзен-амыр, Улаган аймакта «Советский Алтай» деп совхозто јылкычы болуп иштеп турган, Алексей Григорьевичле јажыт Язаров Моисей Иванович Г. И. Калкин керегинде мынайда јылу эске алат:

— Григорий Иванович адамды јестем дейтен. Ол Кара-Чагал деп јерге келип, бистиң айылга эки-ўч конуп, кайлап туратан. Григорий Иванович клеет ле дезе, улус удура чыгып уткыйтан. Улус чўрче ле јуулып келер. Озо баштап тангкы азыжар, курсак јиир. Оноң јуулган улус оны кайлазын деп сурап јат. Кандый чöрчöкти кайлайын деп ол удура сураар. Улус билбезе, мындый баатыр керегинде кайлап јадым деп айдала, топшуур согуп, оноң кайлап баштаар. Амырап алар туштa мынайда айдып туратан:

Јаан баатыр јада берзин,
Улу баатыр уйуктай берзин,
Адады деп ачынбазын.

Анайда айдала, топшуурын туура салып, чайлап, куучындажып, амырап алала, анаң кайлайтан. Чöрчöкти ол кыскарта айдып кайлайтан, оны озолодо бойы айдатан.

Оның көксиниң ӱни јоон, сӧстӧри јарт. Григорий Иванович «Көгӱтей-Мерген» деп чӧрчӧкти сӱрекей јилбиркеп кайлайтан, ого коштой озодо оны јети таң ажыра кайлайтанын јилбӱлӱ эдип куучындайтан. Ол тушта бу ла Алексей адазыла кожо јӱретен. Ол оның кайын, чӧрчӧктӧрин јазап угуп алала, эртезинде биске айдып отырза, сӱрекей солун болотон, не дезе бистиң көп сабаас укканын ундып салар, а Алексей качан да ундыбас, там ӱстине јемеп айдып ийген турар[21].

Айдарда Григорий Иванович Калкин уулын, Алексейди, ары-бери улуска јолыгарга ба, айса кайлаарга алдыртуга барганда ба — ол ӧйлӧрдӧ улай ла кожо алып јӱретен кижи болгон. Ол оны атка учкаштырып, јолой керектӱ ле деген эрмек-сӧсти айдатан: айылга кирзе, озо баштап кемле јакшылажар: бодоп ло билеркеп, билер де болзо оогош кижи јаан улустың куучынына киришпес, эрмек сураза, айдар, јалтанбас. Курсак, чай ичкенде, кичинек кижи бойының айагын бойы айаксалгышка апарып јууп салар. Курсак ичсе, оосло чапылдабас, шӱлӱретпес, табыш јок болор керек. Тышкары чыкса, улустың балдарыла ойнозо, согуш-аңдыш чыгарбас, бойы коптонып айылга кирбес. Јаан улустың алды-кийниле оролып, ары-бери тегин калас јӱгӱрбес, оноң до көп јакылталар, сурактар болгон.

Је Григорий Иванович Алексейди чӧрчӧкти мынайда кайла, мынайда айт деп качан да ӱретпеген. Оны ончозын јайалталу кижи бойы сезип, бойы билип, јакшы оңдоп алар учурлу. Ол керегинде Алексей Григорьевич бӱгӱн де јартын чокым айдат: «Мениң кайчы болуп өскӧнимде, чын, адам јаан ӱредӱчим болгон, је ол мени кайлаарга ӱретпеген, мен бойым ӱренип алгам[22]. Мынаң көргӧндӧ, Алексейдиң кайчы болуп ӱренер јолында адазы баштапкы јерде турган. Адазы ого көп-көп чӧрчӧктӧр, укаа ла чечен, кеп сӧстӧр, јаңжыккан јаң-кылыктар керегинде карамы јоктоң јетирӱлер эткен. Олор ончозы јаңыс ла кижиниң нени-нени билерине эмес, је элдең озо билетен чӧрчӧктӧрди байыдарга керектӱ болуп јат. Кайчы, чӧрчӧкчи болотон кижиге албатының айткан ончо сӧстӧрин билбезе, оның айткан чӧрчӧктӧри, улусла

---

[21] 1978 јылда М. И. Язаровтың авторло куучындашканынаң алынган.

[22] Л. Кошкарева. «Струны твои, топшуур мой, нежно звенят», «Алтайская правда», 21 января, 1978.

куучындашкан куучыны jўзўн-jўўр кеп, укаа, чечен сӧстӧрлӧ бай эмес болор.

Качан Алексейге он беш — он алты jаш толордо, оның ўни jоон болуп кубулып, кӧкси кең, тыныжы кайлаза, адазындыйына тўңгей болуп, узакка чӧйилип турар боло берген. Эмди ол топшуур ойноп, чӧрчӧктиң бажыңаң ўзўктер алып, кайлап турар боло берген. Оның кайы адазының кайына кеберлеш. Григорий Ивановичтиң кайы, сӧстӧри jарт, ўни тың, ўнгўр де болзо, тўрген болгон. Оның учун Алексейдиң кайлап баштаганы сўрекей тўрген, кезик аразында сӧстӧрдиң jарымызы угулбай калатан.

Андый да болзо, Григорий Иванович Алексейди кайла деп ӧнӧтийин некебейтен. Кандый да болзо, бала бойының кўўниле кайлап ўренер учурлу. Кайлазын деп некезе, оның кўўни jанардаң маат jок, ого коштой ўн де ўзўлер. Jок, ўредў такпаа ла бойының табылу кеминде ӧдӧр учурлу. Андый jолды Калкин бойы ӧткӧн, оның учун албадаш, некелте болбозо, ол торт.

Алеш оның кӧп кай чӧрчӧктӧрин укканын ол jакшы билер. Jе ӧскӧ кайчылардың чӧрчӧктӧрин база билер керек. Кайчы кижиге бойының билгирин jаантайын ӧскӧ чӧрчӧктӧрлӧ байыдар учур бар. Jе Калкиндерге кайчылар бойлоры келгилеп, сурак jоктоң кайлагылап туратаны сўрекей jакшы болгон. Оны уулчак база кӧрўп, билдирбезинең сўўнип jўретен.

Бу ӧйдӧ Алеш адазының чӧрчӧктӧрин кӧп тӧ билер болзо, ӧскӧ кайчылардаң jаңы, солун чӧрчӧктӧр угар кўўни база келип туратан. Уулчак керек дезе кайлаган кайчыларды туйказынаң, ичинде ле, бой-бойлорына тўңдештирип, кажызы ат-нерелў баатырлар керегинде jилбўлў ле jакшы кайлап турганын ылгаар jаң тапкан. Керек дезе адазыла да тўңдештирип турган. Кайчы jаандайла, бу санаазын ончо улуска ла ученыйларга jажырбай айдып jўретен[23].

Кӧп саба кайчыларды алза, олор он бир—он ўч jажында кайга тың кичеемелдў ўренгилеп jат. Темдектезе, аттуучуулу калмык кайчы-джангарчы Ээлян Овла чӧрчӧкти он эки jаштуда «кожоңдоорго (кайлаарга — И. Ш.) чылазыны jок ўренип, jаан jедимдерге jеткен»[24].

[23] С. С. Суразаков. Биография сказителя. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 440.

[24] Н. Ц. Биткеев. Поэтическое искусство джангарчи, Элиста, 1982, с. 8.

Туулу Алтайдың орден тагынган кайчызы Николай Улагашевич Улагашев бу кеминде јаңыс јерде јаткан бир канча кайчылардың кай чӧрчӧктӧрин укканы аайынча ончозын көгӱске салып, јаан удабай кайлай берген[25].

Алексей Калкин шак бу ӧйинде јаңыс та адазынаң эмес, је анайда ок ӧскӧ дӧ кайчыларга ӧткӧнижип, кайга темигип баштаган.

Алексей Григорьевич, андый да болзо, Оспыйнак Чолтуковтың кайын сӱрекей соңыркап угатан. Оспыйнактың кайы тың, ӱни ӧткӱн. Ол Григорий Иванович чилеп, сӧстӧрди тӱрген айтпай, ээлгир ле эптӱ, койу ӱнле айдып кайлайтан. «Оспыйнак Оңдой аймакта Кадын ичининг кайчызы, олор анайда кайлап јат» — деп, Алексей Григорьевич ол ӧйдӧ бойының јерининг улузынаң канча ла катап угуп јӱретен.

Оспыйнактың кӧксинең чыккан ӱн озо ло баштап араай угулар. Ӱн топшуурдың ӱнинең чала озолоп, кӱӱлеп, кандый да бийик кырлардың терең кобыларынаң араай кӧдӱрилип, кейди толтырып, там ла тыңып, эки јанында кайаларга јаңыланып, чаңкыр кейге јайым чыгып, ончо јерлерге иле угулып тура бергендий болуп турар.

Алексей Оспыйнактаң кӧп чӧрчӧктӧр укkан. Олордың кӧп сабазы кай. Ол кай чӧрчӧктӧрдӧң анчада ла бойының учурыла «Кан-Капчыкай» аңыланатан. Кан-јеерен атту Кан-Капчыкай керегинде Оспыйнак кайлаганда, кайдың кӱӱзи, јараштыра, чӱмдӱ айткан сӧстӧри ажыра Кан-Капчыкай баатырдың бӱдӱмин, јӱрӱмин, эткен керектерин, јӱрген-ӧскӧн Алтайын чокым көргӱзетен.

Чын да, Оспыйнактың чӧрчӧктӧри кӧп сабазында баатырдың Алтайын чӱмдеп айтканынаң башталбай јат. Тал-орто јашка једе берген кайчы бойының чӧрчӧгин албатыны мактап айтканынаң ла оның азыраган малын кайкап көргӧнинең баштайтанын Алексей јаңыс катап укkан эмес. Оспыйнактың чӧрчӧги качан да болзо, ончо керектер тӧс јуучыл-баатырдың башкарган албаты-јонынаң башталала, онон олор оның бойына көчӱп, кӧндӱгип, тереңжип, элбеп барганына јаан ајару салынып турганы аңылу болгон. «Кан-Капчыкай» деген чӧрчӧктиң сӧстӧри јараш айдар ла кайлаар чӱми јаан. Оспыйнактың айдып кайлаганын укса, чӧрчӧктиң сӧстӧрин ол кеп сӧс

---

[25] С. С. Суразаков. Кайчы Н. У. Улагашев, Горно-Алтайск, 1961.

кеберлӱ эдип, айдып кайлаар. Оноң улам чӧрчӧктиң сӧстӧри кижиниң санаазына тӱрген эбелип, узак ӧйгӧ ундылбай артып калатаны ол болгон. Оның да учун Алексей бойының јӱрӱминде Оспыйнак Чолтуковты чӧрчӧкти айдып кайлаары јанынаң, бийик кеминде тургузып, тооп јӱргени ол болгон.

Јиит кайчы «Кан-Капчыкайды» Оспыйнактаң угуп турарда, бойы кайлап таскап калган, не-немени укса, оны элтеертпес тужы болгон. Оноң улам, темдектезе, јаан кайчының байлык сӧстӧрлӱ чӧрчӧктӧри Алексейдиң көксине шиңгип, эмдигенче ундылбай турганы јарт. Бу чӧрчӧкти 1948 јылда А. Г. Калкиннең С. С. Суразаков, ол тушта јиит аспирант, бичип алган. Ол ӧйдӧ јиит кайчы чӧрчӧкти укканы аайынча тӧкпӧй-чачпай айдып турган тужы болгон[26].

Чолтуковтоң уккан тоолу кай чӧрчӧктӧр Алексейдиң билетен бир канча чӧрчӧктӧрин, темдектезе, «Маадай-Караны», «Очы-Баланы», «Алтай-Буучайды» јылдарданаң јылдарга чӱмдӱ эдип кайлаарга ла бай тилле айдары јанынаң билдирлӱ камаанын јетирген дезе, јастыра болбос.

Алексей «Кан-Капчыкайды» азыйда јурт јерлерде көп катап кайлаган. Керек дезе бу чӧрчӧк оның кайлаар кӱӱнин там кӧдӱрип, ичкери апарып туратан учуралдар да болуп туратан.

1972 јылда Алексей Григорьевич Калкин СССР-диң бежен јылдыгына учурлалган ойын-концертке туружарга Москвага келип, мында сценаларда ла Бастырасоюзный радиого кайлап божогон соңында, бош ӧйлӧрдӧ билер бир кезек чӧрчӧктӧриниң учурын кыскарта куучындап турарда, бу јолдыктардың автору ол ло тушта «Кан-Капчыкай» чӧрчӧктиң учурын база уккан. Ол айтканын одус јыл кайра бичиткениле тӱңдештирип көрӧр болзо, учуры тың башкаланбай турганы солун болгон.

«Кан-Капчыкай» бойының текши учурыла солун чӧрчӧк деп айдар керек, ого коштой оны Алексей изӱ тарый Оспыйнактың айтканынча айткан.

Кайчы анчада ла Кан-Капчыкайдың јӱс будакту мӧңӱн терегин чӱмдеп кайлаганда, чын да, оның баатыр бӱдӱми көстиң алдына тура беретен. Ол теректиң бажында ат бажынча эки тӱңей алтын кӱӱк өзӧриниң тынын билип, ӧлӧриниң јажын сезип, тӱндӱ-тӱштӱ эдип отыратаны Алексейге сӱрекей солун угулатан.

---

26 НИИИЯЛ-дың архиви, папка № 16, 42 с.

Кан-јеерен атту Кан-Капчыкай бир кӱн адын ээртеп, ыраак јорыкка атанарга тергенип алган. Ӱйи Алтын-Таргага Буурыл-каан најыма барып келетем деп айдат. Оныҥ Кан-јеерен ады барып јатканын кайчы мынайда айдат:

Јети тайга катай тебет,
Јетен ӧзӧк кече конот.
Алты тайга катай тебет,
Алтан ӧзӧк кече конот[27].

Барадып кӧргӧжин, јетен кырлу таш ӧргӧӧ кӧрӱнген, анда эрте чакта кожо чыккан јаҥыс сыйны Алтын-Тана јаткан эмтир. Ат карып, согымтыкка једерде, эр карып ӧлӱмтикке једерде, кайдаар барып јатканыгар деп јаҥыс сыйны сураарда, Кан-Капчыкай Буурыл-каан најыма бараткам деп айдат. Сыйнынын айлына кирбей, анаҥ ары бачымдап јӱрӱп ийген. Бир ле кӧрӱп турза, аттыҥ тӱги токым ӧдӱп, баштыҥ чачы бӧрӱк ӧткӱре ӧзӱп турганын сезип, баатыр адыныҥ ээрин алып, амырап јат. Тӱженип јатса, Караты-кааннын јурты тӱжине кирди. Караты-каанды, оныҥ эл-јонын, мал-ажын јер алдында Эрликбийдиҥ Эрке кара Абрам-оос Кара-Таајы кызы келип јуулай бертир. Оноҥ ары кӧрзӧ, јети тайганыҥ белтиринде јердиҥ ээзи кӧк бука уйуктап јаткан эмтир.

Ары ӧткӧнниҥ адын јудар,
Баатыр кижи јортуп келди[28].

— деп тӱженеле, чочыган бойынча Кан-Капчыкай ойгоно чарчап, тура јӱгӱрет. Оноҥ ол турнабайла кӧк буканы шиҥдеп кӧрӧлӧ, адын тӱрген ээртеп алып, ого келет. Је келеле кӧргӧн болзо, кӧк бука эмес, јер киндиги кӧк таш эмтир. Оныҥ бир келтегейинде кижи шооткон айасту мынайда бичиптир: каан кижи туштагажын, ат камчызыла соксын, бала-барка туштагажын, баштактанып мыны тепсин, казыра торбок туштаза, огырып, бустап ӧткӱре бассын, ийттер ле куштар ичип-јийле, мынаҥ барзын деп бичип салган. Бир јанын кӧрзӧ, јалаҥ јурук. Кабайлу баланы эки будынаҥ тудала, ташка јаба согуп, тилинеҥ кармакла илеле, јердиҥ јети кадына тӱжӱре тарткан эмтир.

---

[27] А. Калкин. Кан-Капчыкай, 1948. С. С. Суразаков бичиген. НИИИЯЛ-дыҥ архиви. Папка № 16, 6 с.
[28] Анда ок. 6 с.

Кан-Капчыкай ташты аңтара тееп көрөрдө, балтыры кежик баланың сööги чыкты. Баатыр оның кармагын сындыра чаап, аргадап, кодорып алала, тынын кийдирерге кӱчин салат. Је уулчактың тыны кирбейт, ол кӱлӱмзиренип, каткыр јадар, јаңыс ла тын јок. Ӱч алтайдың тӱбинде јети тӱңгей јеерен байтал бар, олордың бирӱзин томдоп саайла, оозына тамыскажын, уулчактың тыны кирер деп оның сагыжына кирет. Ол оны отыктың тажы эдип кубултала, арчымагына сугуп, онон ары барат. Тогус ӱйелӱ мӧңгӱн тайганың колтыгында јӱс будакту мӧңгӱн терек өзӱп турганын көрӱп алып, ого јортуп келеле көргөжин, бир јалбрагы јерге тӱжӱп, кадып калтыр.

Кайың агаш јалбрагы
Нениң учун тӱшкен деп,
Кадып калган јалбракты
Ат ӱстинең алар болуп
Бөкөйип келбей эм кайтты.
Баатыр бөкөйип келген туштa
Кайың агаш јалбрагы
Төрт кулакту, төрт чаңкылу
Боро јабага боло берди.
Баатыр-колы тийгелекте
Тура јӱгӱрип мактай берди[29].

Онон ары Кан-Капчыкай оны сӱрӱжип јат, је боро јабага јетирбесте, баатыр јаагын чайнанат, јер-алтай силкингендий, азу тижин кабырарда кайа-таштар көчкөлөнгөдий кӱкӱрт-јалбыш чыгып турат. Учы-учында Кан-Капчыкай адынаң тӱже калып, мылтыкла адарым деерде, боро јабага мыны көрӱп, саң төмөнгө јалын јайып, саң өрөгө куйругын јайып, айтты:

Караты-кааннын јаңыс уулыныг
Ады болуп бӱткем — деди.
Өлгөн сööктиң тынданарын
Сакып јӱрген кижи мен — деп,
Јабага айдып келбей кайтты[30].

Јабага мени азыраар учурлу, балтыры кежик баланы мен тындандырар учурлу деп Кан-Капчыкай айдала, боро јабаганы туткан бойынча аттың тезеги эдип кубултат. Онон ары барып, ол тезекти мӧңгӱн терек төзине көмӱп салала, јорыгын көндӱктирип ийет. Бир ле көрзө, ады ла бойы арып-чылап калтыр. Амырап, уйуктаарга

[29] Анда ок. 18 с.
[30] Анда ок. 19 с.

токтоды. База ла тӱш көрөт. Тӱш јеринде көрзө, Буурыл-каан јуртын көрөт. Тӱк тийишкен малы өскөн, тил билишпес албатызы көптөгөн, аттың көзин ойор темир кускундар, эрдиң көзин ойор темир мӱркӱттер бар эмтир. Көк темирдең сулап эткен бөрӱлер де јӱрет, темирдең ок эткен темир баатырлар бар болтыр. Ойгоно чарчап келеле, турнабай алып көрзө, чын ла Буурыл-каанның јери эмтир. Адын ээртеп, бу Буурыл-каанның јеринде буудактар көп деп адына айдат. Је каан болуп бӱдерде, канча јылга алҕып берген темдектӱ, көрӱмјилӱ неме бар беди. Озодо ол каан алты кырлу алтын јала берген, кижи канайып ла јӱрзе, ол јала ончозын көргӱзип турар. Кан-јеерен ат мыны угуп:

Төрт туйгагы өрө болуп,
Төбө-бели төмөн болуп,
Јада тӱшпей эмди кайтты.
Сол будын көдӱреле,
Айдың көзин туй тепти.
Оң будын көдӱреле,
Күннің көзин туй тепти,
Тӱн карангуй тура берди.
Тӱмен јылдыс кайнай берди.
Буурыл-каанның ак быйаны
Одорынаң аза берди.
Буурыл-каанның албатызы
Одын-суудаң аза берди[31].

Каанның јуртында мындый шыралу кыйындар тогус күннең ӧдӧ берген турды. Малы одорго јетпей, көзи јоктый тӱртӱп јӱрет, ар албатызы одынга јетпей карамдап, шыралай берген турды...

...Чын, чӧрчӧктиң бу тужында Алексей Калкин анчада ла аттың кол-буды ай-күннің көзин канайып бӧктӧп турганын сӱрекей кайкап угатан. Оспыйнактың кайының ӱни Алтайга карангуй тӱшкенин саң башка эдип, кижиниң көзине көрӱнип тургандый эдип јаҥыланып туратаны кайкамчылу. Оның јаан көксинде бӱткӱл Алтай айкарангуй тургандый. Јинт кайчы Алексей Оспыйнактың мындый кайын кубулгазынду деп бодойтон. Чын да, улус јаан шырада, одын-суунын табыжы јок, онту, ыйсыгытту јӱзӱн-јӱӱр мал бой-бойына табарыжып, чур-чуманак јӱргӱлейт деп билдирет. Је кайчының кайынаҥ Буурыл-кааннын кайкаганы база да иле угулат...

...Буурыл-каан бу не болотон деп кайкап отырарда,

31 Анда ок. 23 с.

оның абакайы Кан-Капчыкай керегинде айдат: оны сен канайып ундыган деп. Бу өйдө Кан-Капчыкай Буурыл-кааның бастыра буудактарын јоголтып, јер-алтайын ойто јарыдып, оның өргөөзине једип келет. Кан-јеерен аттың бўдўмиле коштой, Кан-Капчыкайдың сўр-кеберин көргўскени сўрекей солун:

Кан-Капчыкай баатыр бойы,
Ай јалтагы ол чырайы
Алтын кептў јалтырайт.
Күн јалтагы ол чырайы
Күмўш кептў мызылдайт.
Килиг кара кабагы
Айга-күнге јалтыр туйук.
Кирбее кара сагалы
Күнге-айга мызылдаган.
Коо кырлаң тумчукту,
Кош аркадый кирбиктў,
Ай оозы јес тамыдый,
Азу тижи куу тайгадый,
Көргөн көзи көк чолмондый,
Айткан тили от алмыстый
Баатыр кижи јортуп келди[32].

Кан-Капчыкай ла Буурыл-каан эзендежип, куучындажып, јыргап јат. Онойып турала, Буурыл-каан Күн-каан ла Ай-каан деп эки карындаштың јериие барар деп јöп чыгарган. Олор экў барып јадарда, Кан-Капчыкай көрўп турза, јердиң ээзи јети байтал јер киндиги кара ташта тебееленип турган эмтир. Баатыр олорды чалмадап тудала, томдоп саайла, балтыры кежик баланы олордың сўдиле эмдеп алат. Уулчак Кан-Капчыкайды адам деп айдат. Оноң ары барадала, адазын уйуктадат, Буурыл-каан база уйуктайт. Балтыры кежик уулчак Кан-Капчыкайдың теңери јаазын алып, ангдап барат. Аркада ого озо баштап јети тўңгей сары уул, оноң сары кыстар јолыгат. Олордоң балтыры кежик уулчак ангдарды кайдаң атканыгар деп сурайт, је јети сары уулдар ла кыстар айтпайт. Уулчак оноң јети мыйгакты тизе адала, эдин тиштейле, эки баатырды ойгозып, азырап, јорыкты оноң ары көндўктирет. Эки баатыр Күн-каан ла Ай-кааның јерине келип, тойго туружат. Кан-Капчыкай јолой балтыры кежик баланы отык таш эдип кубултала, койнына сугуп алала, эмди ажанып отырала, оны чыгарып алган. Эбиреде көрўп отыргажын, Эрлик-бийдиң эрке кара Ка-

---

[32] Анда ок. 28 с.

ра-Таајы кызы база мында эмтир. Кенетийин балтыры кежик уулчак тура јўгўрген бойынча јер ўстиниң албатызын бир бөлўкке, јер алдынаң келген Кара-Таајыныңг албатызын экинчи бөлўкке тургузат. Мыны көргөн Кара-Таајы јер алды јаар кирет. Балтыры кежик баатыр оныңг черўзин кырала, Кан-Капчыкайдыңг адын, бойын кубултала, јер-алтайы јаар учкандар. Јолой бай кайыңгныңг төзинде көмгөн тезекти кодорып, ат эдип кубултып, минип алгандар. Јерине келзе, Алтын-Тарга бир уул бала тапкан эмтир. Анайып, Кан-Капчыкай эки уулду боло берген. Јаан той-јыргал болгон соңында, баатыр амырэнчў јуртай берет.

Алексей Григорьевич Калкиниңг эске алынганынаң көргөндө Кан-Капчыкай керегинде чөрчөкти Оспыйнак кайлаганда, кайчыныңг ўни сўрекей тыңг јаңгыланып, кезикте баатыр јаан-јаан тайгалардыңг ўстинче учуп баратканды, эмезе амырап уйуктап јаткандый эдип кайлайтан. Кайчыныңг кайы јаңгыс аай јаңгыланбайтан. Оспыйнактыңг топшууры чөрчөкти кайлап айдарына ого тыңг болужын јетирип тургандый. Ат ары болуп јортуп баратса, топшуурдыңг эки кылы онын тибиртин, ўйген-куйушканныңг шыңкыраганын — ончозын ўнле јурап көргўзип туратаны кичинек Алексейге саң башка билдиретен. Оныңг учун ого Оспыйнакты канча ла кире укса, там ла онын кай-ўнине, айткан чөрчөктөрине ал-санаазы шингип, кажы ла айткан сөс көгўсте артып калатан.

Оспыйнак, темдектезе, «Кан-Капчыкайды» ўч кўннеңг ажыра кайлайтан. Ол оны улуска јаңгыс катап кайлаган эмес. Кезик аразында кайчы Калкиндердиңг айлына келгенде, бир канча өйдиңг бажында, бойыныңг айлында улустыңг сураганыла, кўўнзегениле кайлайтан. Кажы ла учуралды Алексей божотпоско кичеенетен. Онын көксине чөрчөктиңг бўткўл сюжединеңг болгой, је анайда ок ончо сөстөри шингип, кажы ла катап кайлаган сайын, сөскө сөс кожулып, там ла солун болуп турганы база јилбўлў болды. Алексейди анчада ла Кан-Капчыкайдыңг кўўги кайкадатан. Не дезе, ол өлөр лө өзөр улустыңг тынын, јўрўмин билер. Чын да, кўўктиңг эткен ўнинеңг бўгўнги кижи бойыныңг салымын база билип алатан болзо! Ол туштa Алексей олордоңг кайчы кижи болуп алар аргазы бар ба, јок по деп билип алар эди. Эки ийт те не аайлу, олор өштўлердиңг келер јолын каруулдап јадар. Чөрчөктиңг бу јерлерин кайлаганда, Оспыйнактыңг ўни

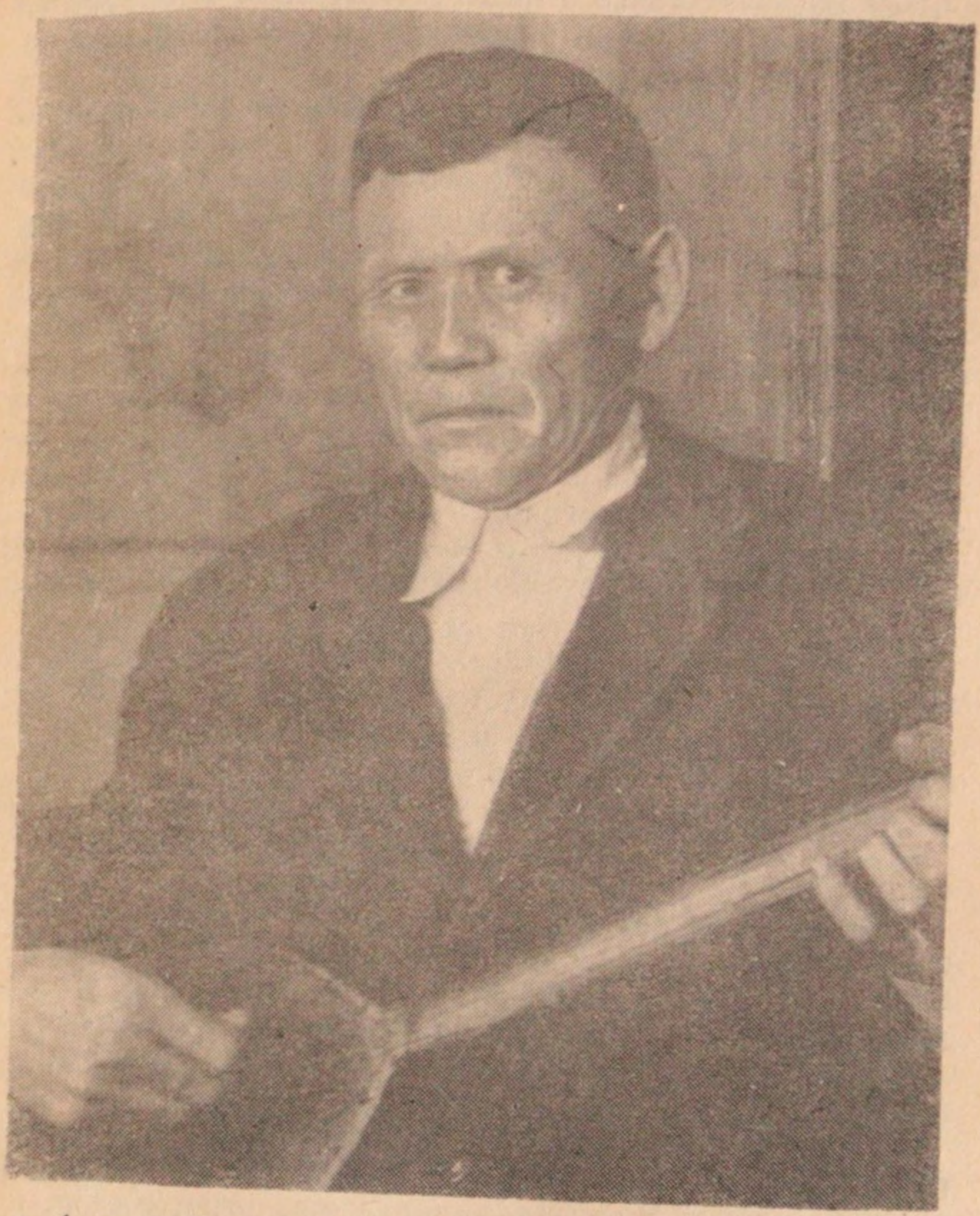

Алексей Калкин 1975 jылда «Öскўс-Уул» деп чöрчöкти НИИИЯЛ-да кайлап отурганы

чала чочыдулу ла сакыганду угулат. Чек ле ийттер кўнкўлдеде ўрўп, шоңкорлоры дезе акшып-акшып тургандый. Је оноң кайчыныҥ ўни ойто ло јымжап барат. Кан-Капчыкай баатыр узак јылдарга карыганча көрўшпеген најызы Буурыл-кааңга атанып јат. Бу өйдө топшуурдыҥ ўни ле кайдыҥ сөстөри биригип, ат барып јатканын јараштыра көргўзет.

«Кан-Капчыкай» деген чөрчөктө бир ле јерде јуу-чак керегинде айдылган: Караты-кааңды јер алдын бийлеген Эрлик-бийдиҥ эрке кара Кара-Таајы кызы јуулап олјолой бергени керегинде. Је јуу-чакты чөрчөктө чокым көргўспей јат. Мында анчада ла јер алдыныҥ өштўзи Кара-Таајы кыс Караты-кааныҥ уулын киичектеп, тилинеҥ кармакла ўйтей сайып, кармактыҥ буузын јер алдына кийдире тартып койгоны сўрекей ачымчылу. Уулчакты Кан-Капчыкай өлўмнеҥ аргадап, оноҥ тиргизип алат. Чынынча айтса, Кан-Капчыкай Буурыл-каан нөкөрине јолыкканы ла онула кожо тойго јўргени айдылып јат. Јуу-чак көргўзилбегени јарт: Кан-Капчыкай сўрекей кўчтў, ого тыгынар өштў јер ўстинде ле јер алдында јок. Бу шўўлте анчада ла Алексей Калкинди сўрекей оморкодып турды.

Кан-Капчыкай керегинде чөрчөкти Оспыйнак Чолтуков кыскарта эки-ўч кўнге кайлайтан, је чөрчөктөҥ бир де јерди таштабай, ончозын улашпаа кайлаза, оныҥ ок сөзине бўтсе, јети-сегис кўн керек болотон[33].

Анайып Алексей Григорьевич Калкин кайчыларды јаш тужында көп угуп, кайды эмештеҥ кайлап, көндўктирип баштаган.

1940 јылга јетире Алексей Григорьевич бойыныҥ јериненҥ ары-бери ыраак барбайтан. Оныҥ јўретен јери көп нургуны Кырмалу, Чибит, Паспарты болгон. Бу јерлердиҥ ортозы јуук, кырлар, боочылар ажып, төрөгөн-тугандарга айылдап јўрерге сўрекей јарамыкту, ар-бўткени корумјилу.

Кайда да болзо, Алексей Григорьевич улустыҥ јуулган јеринеҥ кыйа баспайтан. Улус јуулган јерденҥ озо ло баштап јилбўлў куучындар, кеп, укаа, чечен сөстөр, кожоҥдор угулар. Мында јаҥдаган јаҥ-кылыкты да көрөриҥ. Онула коштой јинит кайчы јер сайын аймактыҥ улу-

---

33 С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973. с. 440; Б. Бедюров. Кайчылар, судурчылар јўрген јер. «Алтайдыҥ чолмоны», 9 апрель, 1976.

зы јаңгыс ок кожоңды башка-башка кўўле кожоңдоп турарын база сезип алган. Мынызы кай чөрчөкти байыда айдарына база арга берип јат.

Ол өйлөрдө јнит кайчы јаан да, кичинек те кайчылардың кайын көп уккан. Кажызының ла кайы башка-башка. Кезик кайчылар, ол тоодо Григорий Ивановичтиң, Тоолок Токтогуловтың кайлары тың да болзо, је бир тынышка көп сөстөр айдып јат. Оспыйнак Чолтуковтың кайы табылу, је сўрекей солун, кезик јерде тўрген, база бир јерде араай айдылар. Бу јаан кайчылар бой-бойлорынаң топшуурды сокконыла, чөрчөкти кайлаганыла чик јок ангыланат. Олордың кезиги эрте јаштаң ала угытөзинең кайчы улус болуп бўткен, бир канчазы кайчы улусты өткönижип, кайлап ўренип алгандар. Је кажы ла учуралда, кем де болзо, кайга ўренип аларга кажы ла кижиниң ангылу кўўни, амадузы керек. Ол јогынаң, улу да кайчының угынаң болзоң, кайчы-чөрчөкчи болор арга јок. Мыны Алексейге адазы, Григорий Иванович, канча катап айдып јўретен.

Кайчы кайчыны, чын, мынайда кайла деп ўретпей јат. Кайчы болорго турган улус чөрчөкти кайлап айдарының марын бойы таап јат. Андый да болзо, јаан кайчылардың кайлайтан мар-эпчизин бойына алынары јеңил керек эмес. Ого сўрекей тың амадап, кўнўң ле, келишсе, кайлап, ўнди темиктирер керек, чөрчөктиң сөстөрин ого келиштире айдып, кереги јок артык сөс айтпаска кичеенери кайда. Топшуурды келиштире согоры эң керектў.

Алексейди анчада ла «ээлў» кайчылар дегени сўрекей тың кайкадатан. Улустың анайда тоомјылу адаган кайчылары кайлаза, чындап та, олор кай ажыра аттың тибирең јелгенин, баатырдың кожоң-јангарын, јўзўн-јўўр аң-куштардың ўндерин — ончозын јангыс та бойының ўниле эмес, је анайда ок топшуурының кўў-ойыныла да көргўзип ийетен эмей. Оның учун Алексей кайлаарына тың јилбиркеп те турза, је топшуурдың ўнин тың чыгарып болбойтонына каран ачынып, бойының билерине качан да болорзынбайтан.

Алексей бойының он беш јажында чөрчөкти кайлайтанының марын алып баштаган болзо, он алты — он јети јажында оның кайы көндўгип баштаган[34]. Бу өйдө ол анчада ла бойының угуп алган чөрчөктөрин оок балдар-

---

[34] С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 141.

га айдып бергениле коштой, је ол ок öйдö олорго кайлап берерге тыҥ кӱӱнзейтен. Оок то, јаан да угаачылар оныҥ кайын соныркап, јилбиркеп укканда, ол оны неденҥ де артык баалап, онила оморкоп туратан. Бӱгӱнги Паспарты јурттыҥ улузыныҥ айдыжыла болзо, «Элексей 17 јаштуда сӱрекей јакшы кайлап баштаган».

КАЙЧЫЛАР АДА-ТӦРӦЛ УЧУН УЛУ ЈУУ ӦЙИНДЕ

Бистиҥ улу Ада-Төрöл јериске 1941 јылда сакыбаган јанынаҥ фашистский Германия табарган. Бу ачу-корон табыш бистиҥ ороонноҥ болгой, ончо јер-телекейге јарлана берген. Бистиҥ ороонныҥ јӱзӱн ук албатызы фашисттерденҥ камаааны јок јадарга, олордыҥ јаан кӱчин оодо согуп, бойлорын јажын-чакка јеҥдеп саларга јууныҥ баштапкы ла кӱндеринеҥ ала амадаган. Эҥ артык уулдар ла кыстар, ага-карындаштар јуу-чакка туружып баргандар. Олор бойыныҥ ороонын Тӱндӱкте ле Тӱштӱкте, Бадышта кӱӱн-кайралы јоктоҥ корып, бир алтамнаҥ Бадыш јаар јеҥӱлер алып, öштӱни јок эдерге бӱдӱмчилӱ ичкери баргандар.

Бу öйдö Туулу Алтайдаҥ көп адалар, карындаштар јууга атангандар. Айылда арткан бала-барка, карантижеҥ улус тӱни-тӱжи иштегилеп, колхоз-совхозтыҥ кӱчин чыгарбай, мал-ашты öскӱрип, фронтко кысканыш јоктоҥ ийгилеп тургандар. Ол туштa јинит кайчы Алексей Григорьевичке он алты јаш. Келер јылда — 17.

Алексейдиҥ адазы 1942 јылда ыраак Паспартыдаҥ Ада-Төрöл учун јууга атанган. Оны узак јолго ончо балдарыла кожо Анна Афанасьевна ӱйдежип, эзен-амыр јӱрӱп, јанып кел деп алкагандар. Григорий Иванович, ас та болзо, је Туулу Алтайда гражданский јууныҥ шакпыртын көргöн кижи, от-калапту јууныҥ учурын билип, эзен-амыр јӱрӱп, öштӱни јенгип алзабыс, јанып келерис, слер јакшы јадып, мал-ажаарды, алкы бойоорды кичеегер деп кӱӱнзеген.

Григорий Иванович јерине јӱрерде, чечен адышту анчы болгон. Ониҥ учун јууга кирерде, оны ол ло тарыйын экинчи адучылар дивизиязына (2 стрелковый дивизияга) алгандар. Јууда ол снайпер-автоматчик болуп, бистиҥ амыр-энчӱ орооныска табарган фашисттерди кӱӱн-кай-

ралы јоктоң кырып, көп катап шыркаладып, госпитальда јаткан.

Калапту јуу-согушта Григорий Иванович 1942 јылдың июнь айында оң будына јаан шырка алган, ол ок јылдың декабрь айында экинчи уур шырка бажына болгон. Бажынаң шыркалу бололо, госпитальга јадып, эмеш јазылала, јуучыл оноң ары јуулашкан.

Өштүлерле тартышканы учун Григорий Иванович «9 майда 1945 јылда Германияны јеңгени учун» («За победу над Германией 9 мая 1945 г.».) деп медальла кайралдаткан. Григорий Иванович Ада-Төрөл учун Улу јуудаң 1943 јылда јанарда, бажында осколкалу болгон, сол будында јаан шырказы јаантайын оорып туратан, чыныча айтса, буттарыныҥ чоңчойлоры чек јок, бастыразын осколка үзе тартып салган јүретен. Колдорында көп осколка эки колго амыр бербей, оорыдып ла туратан. Је эң ле јаманы — ол баштагы шырка. Јуудаң јанган соңында бажындагы шырка там ла ооруны јаандадып, сыстыкөптөдип турганын кайчы оңдоп, је бир де оорып турум деп айтпайтан. Анайып Григорий Иванович бажындагы оорудаң учы-учында чек көс јок боло берген[35].

Јуудаң јанала, Григорий Иванович, 1910 јылда чыккан, көбөк сөөктү, Улаган аймакта јаткан Чалчикова Агафья Петровна деп кижини алып, јуртай берген. Ол Совет јаҥнаң озо Чолушман-Байгыс деп байга јалчы болгон. Байдың малын кабырып, курсагын иштеп, кийинип, көп јылдарга байга күчин јидирген. Је Совет јаҥ башталарда, Агафья Петровна «Дом алтайкада» үренип, кийнинде улуска јакшы, јарамыкту кийим көктөп, ашкурсак белетеп билерине јаан таскаду алган. Бу көп эрмек айтпас, төп јаҥ-кылыкту кижи[36].

Г. И. Калкиннииҥ экинчи үйинеҥ эки бала чыккан: бирүзи Галина Григорьевна (1945 јылда чыккан, 1970 јылдардың ичинде јада калган), экинчизи уул — Николай Григорьевич, эмди Улаган аймакта «Улаганский» совхозто иштейт.

Николай Григорьевич адазыныҥ кайын көп катап уккан. Оныҥ сөзиле болзо, кандый да уур ооруга бастырза, јербойында ады-чуузы јарлу кайчыныҥ айлына улус түҥей ле келип, јүзүн-јүүр солундарды угарга күүнзейтен. Григорий Иванович радионы сүрекей соныркап уга-

---

[35] 1978 j. Н. Г. Калкиннииҥ айткан куучынынаҥ.

[36] Оныҥ ок.

тан. Ол анчада ла Горно-Алтайсктың радиоберилтезин тыңдап, оноң уккан солундарды келген улуска төкпөй-чачпай айдып отыратан. «Будильник» деген часты эртен тура алты саатта шыңгырай берер эдип толгоп, Москвадаң айдылган јетирўлерди божотпоско кичеенип, угуп алза, бистиң Төрөлисте ле гран ары јанындагы өскө ороондордогы айалгаларды ончозын куучындап отыратан.

Эки көстөң сокороп калган өйдө, оору уйадаарда, онын топшууры јаантайын јанында јадатан. Григорий Иванович «өлөрдиң өлгөнчө кайлаган, сагыжы коомойтып барадарда, калганчы катап эки оос кайлайла, өлгөн...»[37].

Григорий Иванович Калкиннинг бир де чөрчөги бичилбеген, је оныҥ айтканынын көп нургунын уулы Алексей Григорьевич канча јылдардың туркунына көксине алып јўрет. Оныҥ кайлап, айдып јўрген чөрчөктөри, уулыныҥ айтканы ла кайлаганы аайынча, бир канчазы кепке базылып чыккан...

* * *

Адазы јууга атанарда, јинт Алексей бойынын кайчы болор деген амадузын таштабай јўрген. Аш-тус сўрекей ас. Ончо бўткен ашты, малдың артыгын фронтко ийгилеп турган өйдө, мында, тылда да арткан улуска база кўч ле келишкен. Је кандый да болзо, улустың аргазы көп, кем кижи мал-кужының сўт-курудыла, кем кижи аҥ-куштың эдиле азыранып јаткан. Кезик улус ол туштa Алексей айылга киргенде, он јети — он сегис те јашту јинт болзо, је балага тўҥдеп, оны бор-сар курсакла база кўндўлеп салатандар.

А. Г. Калкин он сегис — он тогус та јаштуда бойынын эҥ кичинек угаачыларын, уулчактарды ла кысчактарды, бойынаҥ туура бир де катап сўрбей, олорды јўзўн-јўўр ойындарла көкидип, чөрчөктөрин айдып јўретен кижи болгон эмтир. Ого коштой кичинек балдар бойлоры да ого јаан кўўнзек болгондор, ненинҥ учун дезе Алексей олорды бир де ачындырбай, олорго јаан килемјилў јўретен. Алексейле кожо јўргенде, кандый бир айылга киргенде, ончо балдар улустың уруп, алып берген ажынаҥ куру калбай, теҥ ўлежип јигилейтен.

Алексейдиҥ адазы фронтто туштa, оныҥ арткан билезине јадарга јеҥил эмес болгон. Јети баланы азырап,

---

[37] Н. Г. Калкиннинҥ 1978 јылда эске алынганынаҥ.

кийиндирип jӱрерге кӱч элдең ле озо балдардың энезине — Анна Афанасьевнага — келишкен. Ырыс болуп, озо чыдагандары төрөөн-тугандарына ла улус ортодо jӱрӱп, бойлоры азыранып jӱретендер.

1942 — 1944 jылдарда jуунын эң уур өйлӧри болгон.

— Адазы jууга jӱрерде, балдары сӱрекей коомой jаткан. Торолоп, аштап та туратандар. Керек дезе тородоң до өлгӧндӧри бар. Алексей jаскыда кыра сӱретен. Аттар ас учун ол чарларды jегип алып кыралайтан, кезикте ийнек те jегип алган jӱретен. Jайгыда өлөң чаап туратан. Бир кезек өйлӧрдӧ фермада иштеп, уйлар да кабырган. Кӱскиде, аш кезер өйдӧ, Алексей седок болуп, ат минетен. Атла сӱрекей jакшы jӱретен — деп, В. И. Куюкова эске алат[38].

Чын да, Алексей Григорьевич jуу өйинде jайы-кыжы, тӱни-тӱжи иштеген. Паспартыда jайы-кыжы Ефремовский звено иштейтен. Ол звенодо бастыразы ӱй улус ла он эки — он ӱч jаштаң өрӧ балдар иштегендер. Олордың ортозында Алексей Калкин.

Алексей канча jыл jууданг озо Горно-Алтайскта областной больницага jадып, көзин эмдедер туштa, мындагы бир кезек улус абрага ба, айса чанакка ба чарлар jегип алып, ары-бери неме тартканын каа-jаа көрӱп туратан.

— Ийнекти, чарларды анчада ла jыштаң келген туба улустар jегип алган jӱретен. Jуу тушта эң jакшы аттарды фронтко ийерде, jербойында иштейтен аттар сӱрекей ас арткан. Jе мен ол ло тушта Улаган аймакта чар-ийнекти салдага, чанак-абрага jеккен эң баштапкы кижи эмейим — деп, Алексей Григорьевич эске алат[39]. Уйды эмезе чарды бир ле тойо азырайла, оноң оныла иштензең, арыырын-чылаарын билбес, араайынаң кыймыктап ла jадар деп, ол jӧмӧп айдат.

Jе jинит кижи канайып та иштезе, бош өйлӧрдӧ эjесыйындардың, карган-тижеңдердиң сурагын бӱдӱрип, кайлап jӱрерин бир де таштабаган.

— Таайым, Григорий Иванович, jууга jӱре берерде, Паспартыда кайчы jок болгон. Ол jуу тужында Алексей кӧндӱктире кайлап баштаган. Улус оны айылдарына кычырып, кайладып турар боло берген.

Алексей Григорьевич Калкиннинг jуу өйиндеги ижи

---

[38] 1976 j. Паспарты jуртта В. И. Куюкованың ла 1978 jылда Горно-Алтайск городто Г. Д. Калкиннинг эске алынгандарынаң.

[39] 1978 j. А. Г. Калкиннинг эске алынганынаң.

керегинде Улаган аймакта көп улус куучындап, эске алат. Алексейдиң көзи коомой учун, чыдалы једип те калган болзо, ол улустың, колхозтың ижине күч јеткенче болужып јүретен. Паспартыдагы Ефремовский звенодо јайы-кыжы иштеп, ол улустаң јаантайын быйан, алкыш угуп, ого сүгүнип јүретенин эмди де ундыбай кайчы куучындап јүрет.

— Ол өйдө улус чек једишпес, ончо ишти эдейин дезеңг, ады да, улузы да ас. Је карын, улустың, бала-барканың омолик күүн-санаазы, турумкай ла не ле немеденг јана баспазы колхозтың ончо иштерин өйинде бүдүрип саларына јаан арга болуп туратан — деп, В. И. Куюкова Алексей Григорьевич Калкин керегинде эске алып, ол өйлөрди куучындап, оморкоп јүргенин чек јажырбайт.

Кыштың өйлөринде малга азырал тартары јаан иш. Бу иштең Алексей Григорьевич качан да туура калбайтан. Сары таңгла уйкудаң туруп, бор-сар курсактаң јип алып, чанакты атка түрген-түкей јегип, фермадаң ыраак кобылардагы өлөңгө атанатан. Өлөңди чанакка јазап сыймалап, јалбайта јаан эдип салала, бастырыкты тыңыда тартала, келген јолго атты кийдирип алала, ферма јаар ууланатан. Јолды ат бойы билер. Ол араайынаң јелип, фермага бозом энгирде једип келетен. Ого коштой одын тартары кайда. Бир-эки күнге өлөң тартала, үчинчи-төртинчи күнде фермага одын тартатан. Је мындый иш јаңгыс фермада эмес. Јуртта бир канча каргандар бар, олор до Алексейди «өлөң, одын тартып бер» — деп айбылайтан. Ол сурактардаң Алексей качан да мойношпойтон, айбыларды табынча бүдүрип салатан, оның учун улус ого сүрекей кару сананып туратандар.

Кезик аразында бригаданың звеневоды ба, айса колхозтың председатели бе, Алексейди аймакта кандый бир јуундар эмезе актив болгондо, бир канча улусла кожо ийетендер.

— Бир катап мени аймакта јуунга ийгендер — деп, Алексей Григорьевич эске алат. — Бир канча келиндерле кожо аймакка келеримде, байагы улус төрөөн-тугандарына баргандар, мен дезе бир таныш кижиниң айлынаң чайлап алала, јуунга бардым. Келзем, байагы кожо келген улустаң бирүзи де јок эмтир. Јуун башталарда, куучын айткан кижи кажы колхоз планын бүдүрген, кем јакшы иштеген, олорго кандый сый берилгенин — ончо-

зын куучындап берген. Оноҥ јуунныҥ тал-ортозы ӧдӧрдӧ, байагы нӧкӧрлӧрим келгиледи. Јуунда кӧп куучын болгон, анда керек дезе јуудагы айалгалар да керегинде куучындар ӧткӧн. Кемнеҥ ӧлгӧн деп бичик келген, кемниҥ сурузы јок, кем шыркалаткан, кемдерденҥ письмо келгенин — ончозын јуунда айткан. Јуун божоордо, бис јериске јанганыс. Јериске келеристе, бисти јууп алып, аймактагы јуунда не болгонын куучындап берзин деп сурагандар. Байагы аҥылап ийген эки келин јуунда не болгонын чоокыр-теекир эдип айдып бергендер. «Акыр, бу Алексей нени айдар» дежип, мени куучындаткан. Мен, улустыҥ алдына чыгала, јуунда кемдер куучын айтканын, не керегинде айтканын, кажы колхоз план бӱдӱрген, кажызы соҥдогон, кемге кандый сый берилгенин, фронтто не болгонын, кем ӧлгӧн, кем эзен-амыр, мындагы улустаҥ кемге фронттоҥ письмо келгенин — ӱзезин куучындайла, байагы аймактагы почтаныҥ берген письмозын улуска тургуза ла ӱлеп бергем. «Бот, бис бу Алексейдиҥ тӧкпӧй-чачпай айдып бергенине сӱӱнип, ого бӱдӱп, быйаныс айдадыс» — деп, колхозтыҥ председатели айткан. Чын, ол ӧйдӧҥ ала мени аймак јаар јуунга ийер болдылар. Тӧрт-беш кижи барганча, ол јаҥыскан да барып, ончозын айдып келбей дежетен[40].

Алексейдиҥ бу айтканынаҥ јаҥыс та улустыҥ јадынјӱрӱми эмес, је анайда ок јиит кайчыныҥ кандый ла уккан-кӧргӧн немени кичинек те эндетпези чокымдалып јат. Кайчы јӱрӱмде болуп јаткан ончо немеге ајарыҥкай болорын адазы јаҥыс катап айткан эмес. Је ого коштой кулак уккур, јӱрек сескир болорын Алексей бойы да оҥдоп јӱретен. Оныҥ кӧгӱс-санаазында эмди кӧп кай чӧрчӧктӧр шиҥип калган, кажызын ла кайлайын дезеҥ, бойыҥда. Је улустыҥ кӧп сабазы Маадай-Кара баатыр керегинде кайды угарга јилбиркеп туратандар. «Маадай-Кара» деп чӧрчӧктиҥ учурыла болзо, андагы айдылган тонокчы Кара-Кула бистиҥ Ада-Тӧрӧлиске кенерте табарган Гитлерге тӱҥей болгон. Маадай-Кара баатырдыҥ уулы Кӧгӱтей-Мерген Кара-Куланыҥ тынын ӱзӱп, јеҥӱ алганы бистиҥ ӧйдӧги совет албаты ӧштӱлерди кӱӱнкайралы јоктоҥ оодо согуп, јеҥӱ алып, олордыҥ туйлап чыккан јерине — Берлинге, там ла бир алтамнаҥ ичкерлеп тургандары чӧрчӧктиҥ бу учурыла сӱрекей јуук болгоны улуска јарт.

---

[40] 1978 ј. А. Г. Калкин бойы керегинде эске алынганынаҥ.

Алексей бойы да јууның кажы ла кӱнин радио, газеттер ажыра билип, кайлап турган чӧрчӧктӧринің учурына бӱгӱнги албатының ортозында болуп турган айалгаларды тӱңдеп јӱретен. Байла, јебрен ӧйлӧрдӧ албаты јаантайын амыр јатпай, јаан јуулар ӧткӱргени чӧрчӧктӧрдӧ чын айдылган. Бу јууларда кӱчтӱ-чакту улус ӧштӱлерди кӱӱн-кайралы јоктоң кырып, албатызын, төрӧл јерин јайымдаганы — ончозы баатыр деп адалып турган болор. Алексей ол туштa анайда ла сананып, ого тың бӱдӱп јӱретен.

ЈИИТ КАЙЧЫНЫҢ МАРГААНДА ЈЕҢӲЗИ. МОСКВА

Ада-Төрӧл учун Улу јуу јеңӱлӱ божогон. Јуудаң артkан-калган јуучылдар јерине јанып, амыр ижин ойто ло баштай берген. Бистиң Горно-Алтайский автономный область бойының төзӧлгӧнинең ала 25 јылдыгы толгонын темдектеерге белетенип турган. Ол ӧйлӧрдӧ кажы ла колхоз-совхоз мергендӱ иштеп, алдындагы турган задачаларын јеңӱлӱ бӱдӱрип, бийик кӧдӱринги кӱӱн-тапту белетенгени ончо аймактарда ӧткӧн. Јурт јерлердеги клубтарда ойын-концерт белетеп, олордо турушкан эң талантту улусты областтың төс городы Горно-Алтайскка ийери темдектелген. Ол ӧйдӧ Улаган аймакта Паспарты јурттаң јербойындагы клубтың белетеп баштаган ойынына јиит Алексей Калкин кирижип, райондогы болотон көргӱзӱге белетенген. 1946 јылдың экинчи јарымында райондо тургускан ойын-концерттең бир канча номерлерди Улаганнаң ийери јарталган. Ол тоодо јиит кайчы Алексей темдектелген. Алексей иштең бош ӧйлӧрдӧ бойының кайлайтан узын јарандырып, чӧрчӧктӧрин эске алып, олордың кажызы јараарын сананган. Оның көксинде көп чӧрчӧктӧр, је кажызы ойын-концертке јараар, кажызы албатыга эң солун болуп угулар. Андый да болзо ол эки чӧрчӧккӧ токтогон: бирӱзи Чолтуков Оспыйнактаң укkан «Кан-Капчыкай», оноң адазынаң канча катап укkан «Маадай-Кара баатыр». Бу эки чӧрчӧк бойлорының учурыла тӱңей. Је кандый да болзо, јиит кайчының санаазынаң «Маадай-Кара баатыр» керегинде чӧрчӧк чыкпай турган. Ол оны бажынаң ала кажы ла учуралда кайлап, ундыган јерлерин ойто эске алып, толтырып турар болды.

Јууныҥ өйлөринде Алексейдиҥ кайын јаҥыс ла Паспарты ла Балыктујулдыҥ јарымдай улузы угуп турган болзо, эмди оныҥ кайын аймактыҥ төс јеринде, Улаганда, Саратанныҥ, Јазулуныҥ, Чибилӱ ле Каракујурдыҥ улузы угуп, бой-бойлорына айдыжып турганынаҥ улам оныҥ ады аймак ичинде јарланып баштаган. «Григорий Иванович Калкиннииҥ уулы, Алексей, адазы чылап, кайлап туратан турбай. Адазынаҥ ӱренип алган туру не» — дежип, оныҥ кайын уккан улус јерлерине јанып келеле, таныштарына куучындап туратаны кайда. Алексей Григорьевич аймакта кайлаган өйдөҥ ала јаан улус кайлазын деген сурагынаҥ кӗмзинбей, јалтанбай кайлап турары башталган.

1947 јылда Горно-Алтайский автономный областьтыҥ төзөлгөнинеҥ ала 25 јылдыгы толгон. Областьтыҥ бу јылдыгын Туулу Алтайдыҥ ончо ишкӱчиле јаткандары иште, јӱрӱмде јаан једимдӱ уткыгандар. Область јаҥыс ла экономический јанынаҥ тыҥ эмес, је анайда ок бу 25 јылдыҥ туркунына алтай албатыныҥ культурный ла духовный кеми база бийиктеп, тыҥып калганы темдектелген. Оны анчада ла 1947 јылда областьтыҥ төс городы Горно-Алтайскта өткөн албатыныҥ художественный самодеятельнозы көргӱскен. Бу көрӱде анайда ок кайчылар база туружып, бойлорыныҥ кай узын көргӱскендер. Јакшы кайлаарына болуп маргышкан он тогус кайчыныҥ ортозында анайда ок јирме экиҥ јашту јиит кайчы Алексей Калкин болгон. Бу јаҥжыккан маргааында баштапкы јерди јиит кайчы Алексей Калкин алганын ончо кайчылар бойлорыныҥ кӱӱнинеҥ айткандар[41].

Анайып јиит кайчы кайчылардыҥ маргаан-следына туружала, баштапкы јер алып, Туулу Алтайда кайчылардыҥ тоозына кожулып, ады-јолы алтай албатыныҥ ортозына тӱрген таркай берген. Алексей Григорьевичтиҥ кайы ол өйдөҥ ала радио ажыра көп катап јаҥыланып баштаган.

Ол ок 1947 јылда Алексей келер 1948 јылда бистиҥ ороонныҥ төс городы Москвада художественный самодеятельностьтыҥ Бастырасоюзный көрӱзинде туружары јарталган. Москвага бараарына бир јыл арткан болгон. Јиит кайчы јерине келеле, ого белетенип баштаган. Ол озо ло баштап јакшы ӱҥгӱр топшуур эттирген. Энези Анна Афанасьевна ого алтай јаҥы тон көктөгөн. Алек-

41 «Алтай баатырлар», III т., Горно-Алтайск, 1960, 377—378 с.

сей бойы дезе «Маадай-Кара» деп чöрчöкти бажынаҥ ала учына јетире кайлап, айдып турар боло берген. Ол анчада ла бу öйдö улустыҥ кычырузыла көп јерлерге јүрүп, клубта, кандый бир улус јуулган айылдарда, јалаҥдагы бригадаларда, школдо көксинде јаан ырысту кайлайтан. Је эҥ ле сүүнчилү болгоны — ол Москвага атанар алдында тыҥ белетенгени. Москвага ойын-концерт көргүзип баратан алтай јиит артисттер — онҷозы тегин колхозчылар болгон. Олордыҥ көп нургуны Оҥдой аймактаҥ: Өлөтү, Карагол, Кулады јурттардаҥ ла Горно-Алтайск городтоҥ. Олордыҥ ортозында Улаган аймактаҥ Паспартыдаҥ јаҥыс јиит кайчы Алексей Григорьевич Калкин.

Ойын көргүзип баратан улустыҥ көп нургуны Оҥдой аймакта јаткан учун, олорды онҷозын озо баштап Оҥдой јуртка јууп алып, Москвада көргүзетен ойын-бијени, кожоҥдорды, кайды, топшуурдыҥ ла икилиниҥ күүлерин — онҷозын јаҥыдаҥ јазап шиҥдеп, арулап, чыҥдыйлап белетеп баштагандар. Бу белетенишке көп öй барган. Ол тоодо јиит кайчы Алексей Григорьевич Калкиниҥ кайына база јаан ајару салгандар.

Калкиниҥ кайы тыҥ, түрген, сöстöри сүрекей бачым айдылып туратан. Ого коштой ол топшуурды тыҥыда согуп, чöрчöктиҥ сöстöрин јарт угулбас эдип тундырып турганына озо ло баштап Кулады јурттаҥ келген көстöҥ азып калган топшуурчы Этенов Сорпоҥ јаан ајару эткен.

Этенов Сорпоҥ Урсул ичинде ле Кадын сууны јакалай јаткан алтай кайчылардыҥ кайларын јакшы билетен. Мындагы јаткан кайчылардыҥ кайы башка-башка: бирүзиниҥ кайы тыҥ, сöстöри јарт, топшуурдыҥ üни кайла кожо биригип, чöрчöкти јилбиркеп угарына јаан арга берип јат; экинчизиниҥ кайы тыҥ эмес те болзо, је түҥей ле, сöстöри чокым угулатан. Је Алексей Григорьевич Калкиниҥ кайы теленгит улустыҥ кайы. Јиит кайчыныҥ кайы јарт, чокым, чыҥдый болзын деп, оныҥ кайын ла топшуур согор билгирин јарандырарга Этенов Сорпоҥ јаан күчин салган[42].

Этенов Сорпоҥ Алексей Григорьевич Калкинди озо ло баштап кайдыҥ күүзин топшуурдыҥ күүзиле, üниле билгир тузаланып, чöрчöктиҥ сöстöрин чокым, јарт айдарына üреткен. Чын да, Калкин ол туштa бир ле тынган тынышла чöрчöктиҥ јолдыгынаҥ он — он беш јолдыкты бир

[42] Р. П. Киноваҥыҥ эске алынганынаҥ.

уунла кайлап ийетен. Айдарда сöстöрди тўрген айдып кайлаганынанг улам, топшуурды айдып јатканына келиштире сокпой, бир аай тынғыда сабап сокконы — ончозы бириккенде, бери угуп отырган улуска чöрчöктинг учурын билип аларга сўрекей јаан каршузын јетирип турган. Је канча айдынг бажында А. Г. Калкиннинг кайы ончо јанынанг јаранып баштаган. Ого коштой, Москвага белетенген бош öйлöрдö, јинт кайчыны Этенов Сорпонг јербойындагы бир канча кайчыларла таныштырып, олордынг кайын уктурган.

Јангыс та кайды эмес, је анайда ок топшуур согорына јаан ајару база эдилген. Бу ла туштa Алексей Калкин кезик ус кайчылар соккон топшуурынынг ойыныла, кайынынг кўўзиле айдып-кайлап отырган чöрчöгининг учурын тереңжиде көргўзерге баатырлардынг согушканын, ўлдў-кылыштардынг чабышканын, аттардынг тибирип јортконын ла мантаганын, суунынг шуултын, аң-куштардынг табыжын — ончозын таап, чыгарып билип алган. Јинт кайчы анчада ла Карагол ичинде јаткан Јинјилей деп кайчыга јолыгала, онынг кайын угуп, сўрекей кайкаган. Калкин ого јолыгып турарда, Јинјилей Карагол ичинең Онгдой јуртка көчўп, анда јаткан. Карган кайчы алтанга јуук кай чöрчöктöр билер болгон[43].

А. Г. Калкин Јинјилейдинг кайын-чöрчöктöрин угала, сўрекей тынг баалаган. Јинт кайчыга јаан кайчыны бир ле катап угарга келишкен. Јинјилей «Алтай-Буучай» деп кай чöрчöгин кайлаган[44]. Ол карган да болзо, онынг айткан сöзи чечен, чокым, јарт, терең шўўлтелў болгон.

Јинјилейди бойынынг öйинде эң артык кайчы болгон деп улус айдыжатан. Јинт тужында онынг ўни(кайы) бир километр кире јерденг бери угулып туратан[45]. Јинјилейдинг кайын угуп, Алексей Григорьевич оны «ээлў» кайчы деп ичинде сананып јўретен. Је јинт кайчынынг керсў санаазында Јинјилейдинг «Алтай-Буучай» деп кай чöрчöги шингип калган. Ол оны көп јылдардынг туркунына ундыбай кайлап јўрген. Алексей Григорьевич Јинјилейди угала, Этенов Сорпонгнынг ўреткен некелтези аайынча кайлап, бир канча једимдерге јединип алган: топшуурдынг

---

[43] Б. Бедюров. Кайчылар, судурчылар јўрген јер. «Алтайдынг чолмоны», 9 апрель, 1976.

[44] С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 440.

[45] Анда ок.

ойынын кайдыҥ кўўзине келиштире согорына, кайлаза, сöстöрди чокым, јарт айдарына. Ого коштой сöстöрди тегиннеҥ ле тегин суй айдып кайлабай, кажызын ла ўн чöйип кайлап айдарына јаан темигў алган. Бу ўредў ого јаан туза јетирген.

Алексей Григорьевичтиҥ чöрчöк айдып кайлаарыла Этенов Сорпоҥ ол ло бойынча болорзынбаган. Москвага барардыҥ алдында областтыҥ ойын-концерт көргўзеечилери крайдыҥ төс городы Барнаулга барып, анда база катап белетенгендер. Ол ло туштa јиит кайчыныҥ кайыныҥ узы кемине кирип, оныҥ ар-бўткеннеҥ, ада-энеденҥ алган јайалтазы јаранып көндўккени ол болгон.

Алтай јииттер Ада-Төрöлистиҥ төс городына келгендер. Ойын-концерт көргўзерде, јиит кайчы бойыныҥ кайыла, ўниле, јайалтазыла Москваныҥ улузын тыҥ кайкаткан. Москвага јўрўп, јўзўн-јўўр ук албаты бирлик кўўнсанааалу нак јатканын тереҥжиде билген. Јолой темир јолло јорыктап, Москвада, концерттерденҥ бош öйлöрдö, јўзўн-јўўр јерлерге јўрўп, метрого тўжўп, оныҥ јаражын кайкап, јердиҥ алдыла јўрўп, Мавзолейге кирип, шил межикте јаткан В. И. Ленинди көрўп, оныҥ ал-санаазы, кўўни кödўрингилў јўрген. Нени көргöнин сöслö айдарга болбос, сўрекей көп јилбўлў солундар оныҥ санаазына амыр бербей турган.

Москвада јўрерде А. Г. Калкин ненииҥ де учун јеринде болгон бир учуралды эске алган. Мынаҥ озо, Ада-Төрöл учун Улу јууныҥ алдында, Алексей Григорьевич бойыныҥ јеринде писатель Павел Васильевич Кучиякка јолыккан. Ол туштa П. В. Кучияк улус ортодо советский албатыныҥ јеҥўлери керегинде куучын öткўрип, бойыныҥ бир канча ўлгерлерин кычырган болгон. Ол öйдö канчын јиит Калкин де сценага чыгала, алтай албатыныҥ көжоҥына тайанып, ўлгер кычырган. П. В. Кучияк куучын-кычырыштыҥ кийнинде јиит «ўлгерчини» таап алала, оныҥ јардына нökörлик таптап ийеле, «сенеҥ ўлгерчи чыгар эмтир, бу керегиҥди таштаба» — деп јакарган. Јайалталу бичиичиниҥ сöстöри узак јылдарга артып калган, је јиит кайчы Москвага келип, онила танышкан соҥында, нени көргöни, нени укканы керегинде ўлгерлеп айдар кўўни келген. Анайып ол Москвадаҥ Алтайга јанып келген соҥында, бир канча јаҥы ўлгерлер чўмдеп баштаган. Ол ўлгерлери ончозы «Алтайдыҥ чолмоны» газеттиҥ страницаларында кепке базылган...

Москвада Алексей Григорьевич Калкиннинг кайын анайда ок јаан ученыйлар да уккандар. Олордыңг ортозында анчада ла ученый-тюркологтор, академик В. А. Горделевский ле профессор Н. А. Баскаков кайчынынг кайын тынг баалап, оноңг јаан кайчы болор деп иженчизин салгандар. Академик В. А. Горделевский Алексей Григорьевич Калкинди «алтай Гомер» деп адаганын филологический наукалардынг докторы С. С. Суразаков эске алат[46].

Кайчы айлына јанып келерде, оны јерининг улузы, анчада ла ада-энези, сүрекей јылу уткыгандар. Ол ло тушта Алексейдинг адазы Григорий Иванович мынайда айткан:

— Сен эмди Москвага јүрүп, кайлап келдинг. Јаңыс та алтай улустынг алдына эмес, је анайда ок öскö ук албатынынг алдына кайлагаң. Айдарда, сен эмди чын кайчы болуп баргаң. Эмди менинг кайлаарым арай токтозын. Јуудаң арткан-калган шыркалар баш-көзимди ойо ооры-дып барат. Үним де коомойтып туру. Эмди сен менинг ордыма кайла. Сен јиит кижи, үнинг јакшы, кеңг. Чöрчöктöрди јеткилинче билеринг. Эмди сенинг үлүүңг келген[47].

Ол öйдöң ала Алексей Григорьевич бойынынг кайын там көндүктирип, кеңидип, јарандырып баштаган. Адазынаң алган јаан кай энчи «үлүү» болуп турганын јиит кайчы чике онгдогон. Оныңг учун ол улус јуулган, јырган јерге келип, анда туружып, олордынг эрмек-куучынына, каткы-кокырына, сүүнчизине ле ачу-коронына ајаруулу јүргени јолду.

Кайчы кижи албатынынг јүрүмин бастыра јанынаң билер учурлу. Онына коштой онынг улуркап ла јалакай, кату ла эрке, солун ла јилбүлү, чечен ле курч, укаа ла кеп, јүзүн-јүүр алкыш ла каргыш, модор ло тапкаа-сöстöрин, табышкактарын — ончозын јеткилинче билгени неденг де артык. Олорды билбей тура, мен кайчы деп айдарга күч. Алексей Григорьевич мынынг ончозына јаан ајару салган.

Јиит кайчынынг чöрчögин бичиири 1948 јылда баштал-ган. Ол öйдö Алексей Григорьевич Калкинге Москвада В. И. Лениннинг адына адалган Московский Государ-

---

[46] С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 441

[47] А. Г. Калкиннинг 1976 ј. адазы керегинде эске алган куучынынаң.

ственный педагогический институттың аспиранты С. С. Суразаков јолыккан[48].

С. С. Суразаков, Москвага барып ӱренерденг озо, Горно-Алтайск городто П. В. Кучияктың (1897—1943) башкарганыла Туулу Алтайда ады-чуузы чыккан кайчы Н. У. Улагашевтиң (1861—1946) чӧрчӧктӧрин бичиген. А. Г. Калкин 1948 јылда Москвада болордо, јиит фольклорист ас ӧйдиң туркунына кайчының «Маадай-Кара» деп кай чӧрчӧгин бичип алган.

Бу баштапкы бичиш, баштапкы ајару кайчыны чӧрчӧктӧр айдарына там ла јилбиркедип турган. 1949 јылдың учы јаар Алексей Григорьевич Калкин Горно-Алтайскка келип, мында областной национальный орто ӱредӱлӱ школдың интернадында јадып, облисполкомдо тӧзӧлгӧн терминологический комиссияның јӧп-некелтези аайынча бир канча чӧрчӧктӧрин бичидип јат. Оның чӧрчӧктӧрин ол ӧйдӧ П. Чакырова, национальный школдо ӱренгилеп турган ӱренчиктер А. Адаров, Л. Кокышев, Горно-Алтайсктагы культураның областной башкартузының ишчизи И. П. Кучияк бичигендер.

Тӧртӧнинчи јылдың калганчы јылдарында ла бешенинчи јылдардың баштапкы јарымызында јиит кайчы бойының улустаң уккан мындый чӧрчӧктӧрин биченткен: «Маадай-Баатыр» — февраль, 1949 (И. П. Кучияк), «Кара-Таајы» — март, 1949 (И. П. Кучияк), «Алтын-Эргек» — февраль-март, 1949 (И. П. Кучияк), «Очы-Бала» — июль-август, 1949 (Е. И. Бабаева), «Кӧгӱдей-Кӧкшин ле Боодой-Коо» — август, 1949 (С. С Суразаков), «Ӧскӱс-Уул» — 1950 (П. К. Чакырова), «Ай-Мергечи» — 1950 (П. К. Чакырова).

Бу ок јылдарда А. Г. Калкиннинг чӧрчӧктӧри кепке базылып, ак-јарыкка таркап баштаган. Анайып, темдектезе, 1951 јылда «Алтайдың тууларында» деп литературно-художественный альманахта оның «Кара-Таајы кыс» деп чӧрчӧги кепке базылган. Бу ок ӧйдӧ кайчының «Очы-Бала» деп јаан эмес книгазы ак-јарыкка чыгып јат. Мында «Очы-Бала» ла «Маадай-Баатыр» деген эки чӧрчӧги кепке базылган.

Бу чӧрчӧктӧри ак-јарыкка чыгарда, А. Г. Калкин бойының чӧрчӧк айдар некелтезин тынгыдып ийген дезе, јастыра болбос. Чӧрчӧк јаңыс та ас улуска эмес, је он-

[48] С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 443.

чо јонго керектўзин чокым билип алганы сўрекей тоомјылу керек деп айдар керек. Чөрчөктөри кепке базыларда, канча кире билер чөрчөктөрин — ончозын албатыга айдып саларга амадап јат.

Горно-Алтайскта јадарда, Алексей Григорьевич јаңыс та бойыныҥ чөрчөктөрин айдып, бичидип турган эмес, ол анайда ок өскө дө ук албатылардыҥ чөрчөктөрин улус ажыра кычыртып, билип јат. Анайып ол анчада ла А. С. Пушкинниҥ, А. М. Горькийдиҥ ле орус албатыныҥ чөрчөктөриле таныжып, бойыныҥ билгирин тереҥжиткен.

Ол ок өйдө кайчы Н. У. Улагашевтиҥ алтайлап чыккан чөрчөктөрин кычырып, билгирин тереҥжидип турганы таныкту болгон. Алексей Григорьевич ол туштa баштап ла П. В. Кучияктыҥ ла кайчы Д. Юдаковтыҥ «Алтын таҥдак јарыды» деп легенда-туујызыла танышкан. Владимир Ильич Ленинниҥ сўр-кебери ого сўрекей јараган. Кайчы оны бир-эки катап уккан ла кийнинде, јаан легенда оныҥ ал-санаазына узак јылдардыҥ турkунына артып калган. «Ленинниҥ ижи, јўрўми, чын да, баатырлардыҥ јадын-јўрўмине тўҥей. Амыр-энчўни сўўген баатыр санаалу, баатыр кўчтў кижи Россияныҥ тил билишпес албатызын тил билижер эткен, ончозына јаҥыс јаҥ јайаган» — деп, Алексей Григорьевич куучындап туратан[49].

Горно-Алтайскта јадарда, канчын јиит кайчы јашөскўримле, поэттерле, јурукчыларла јуук таныжып, олордыҥ ал-санаазын, амадузын бойына јуук алынып јўрген.

Онын айткан чөрчөктөриниҥ учурына келиштире, анчада ла «Маадай-Кара» деп чөрчөккө, ол өйдө национальный орто ўредўлў школдо ўренген Ортонулов Игнат јуруктар јурап туратаны сўрекей солун керек болгон. Кайчыныҥ столыныҥ ўстинде јаан ийде-кўчтў баатыр, Маадай-Кара, Кара-кула, аттар, бийик кырлар јураган альбом јадатан. Алексей Григорьевичке кай угарга айылдап келген јиттер јаҥыс та кай угуп туратан эмес, је анайда ок ол альбомды сўрекей соныркап көрөтөндөр. «Ол баатырлар ла олордыҥ аттарын, кара-кула деп тындуны јураган альбом мениҥ бойыма сўрекей јарайтан» — деп, ол кийнинде јаантайын эске алынып јўретен.

Горно-Алтайскта јадарда, онын јўрегин јаантайын бистиҥ ороонныҥ, ого коштой областтыҥ амыр-энчў ижи, јўрўми учы-кыйузы јок сўўндирип туратаны кайда.

---

[49] 1972 j. Москвага јўрерде айткан куучынынаҥ.

Оныҥ да учун Алексей Григорьевич јўрўминеҥ артпаска, көстиҥ чогы коомой до болзо, је ўренер кўўни келген. Анайып ол көс јоктулардыҥ школына јўрўп, ўч јылга ўренген, је оноҥ ары ўренер аргазы јок болордо, ўредўзин токтодып салган.

Андый да болзо Алексей Григорьевич ўлгерлер чўмдеп, оны көстў-башту улуска бичидип, газетке кепке базып туратан. Је кайчыныҥ алдында эҥ керектў ле тузалу иш — ол бойыныҥ чөрчөктөрин бичидери болгон.

Бежениичи јылдардыҥ 1-кы јарымында кайчыныҥ јўрўминде јаан кубулта: ол кижи алып, айылду-јуртту бо-ло берген. Анайып А. Г. Калкин айыл-јуртту бололо, городто јадарынаҥ эмеш јойлоп, алган кижизиниҥ јер-аймагы јаар көчўп јат. Айдарда ол Кан-Оозы аймакта Јабаган јуртта Евдокия Яковлевнала кожо айыл-јурт тудуп, мал-куш азырап, јуртай берген.

А. Г. Калкин Горно-Алтайскташ Кан-Оозы аймакка көчўп барган соҥында, темдектезе, 1952—1955 јылдарда, оныҥ чөрчөктөрин кем де бичибей јат. Мыныҥ шылтагы неде дезе, бу өйдө ол Кан-Оозы аймактыҥ ончо јурттарын эбирип, улустыҥ сурагы аайынча айылдарда ла клубтарда кайлап јүрген.

Кайчыныҥ чөрчөгин бичиири ойто 1956 јылдаҥ башталып јат. Анайып, темдектезе, Москвада А. М. Горькийдиҥ адыла адалган Литературный институтта ўренип турган јиит поэт Лазарь Кокышев бу ок јылда кайчыдаҥ «Өскўс-Уул», «Кара-Көс» деп эки чөрчөк бичип алган. Оныҥ кийнинде оныҥ чөрчөктөрин өскө дө улус бичигендер: 1958 јылда С. С. Суразаков оноҥ «Алтай-Буучай», 1962 јылда Тозул Кадин «Салам» деп чөрчөгин бичип алгандар. Кайчыныҥ тегин (прозаический) де, кайда чөрчөктөри анчада ла 1960-чы јылдардаҥ ала көп бичилип јат.

Горно-Алтайсктагы история, тил ле литература аайынча научный шиҥжў өткўрер институтта 1973 јылдаҥ ала албаты творчествозыныҥ секторы иштеп баштаган. Ол сектордо иштегилеп турган научный ишчилер кайчыдаҥ көп кай ла тегин чөрчөктөр, кеп ле укаа, чечен сөстөр, табышкактар, кожоҥдор, исторический куучындар бичигендер. Олор онҷозы институттыҥ фондында, бир канчазы табынча кепке базылып, ак-јарыкка чыккылап јат.

Горно-Алтайскта история, тил ле литература аайынча научный институт ачылганынаҥ (1952 јылдаҥ) бери

Алексей Григорьевич бу институтка көп катап келип, канча күндердиң туркунына бойыныҥ чөрчөктөрин бичидер боло берген. Качан ол чөрчөгин айдып, кайлап бичиткенде, институттыҥ научный ишчилери келип уккулап турганы кайчыга база јаан сүүнчи.

Ол бойыныҥ чөрчөктөрин јаҥыс ла Горно-Алтайскта-гы институтта эмес, је анайда ок педагогический институтта үренип турган алтай студенттердиҥ, областной национальный орто үредүлү школдыҥ үренчиктериниҥ ле үредүчилериниҥ алдына кайлаган. Алексей Григорьевич анайда ок Јабаганда, Кырлыкта (Кан-Оозы аймакта), Караколдо, Бичиктү-Боомдо, Алтыгы Талдуда (Оҥдой аймакта), Балыктујулда, Чибилүде, Паспартыда (Улаган аймакта), школдордо ло клубтарда кайлаган. Кайда ла оныҥ кайын јаан-јаш улус, балдар сүрекей јилбиркеп ле соныркап угуп турганы оныҥ кайыныҥ бийик кемин керелеп јат.

Алексей Григорьевич Калкин Москвада, Ленинградта, Новосибирскте, Улан-Удэде, Томскта, Барнаулда кай искусствоны бийик көдүриҥилү кайлаганы алтай албатыныҥ культуразыныҥ бир ундылбас кереги. 1959 јылда ол Сибирьдеги албатылардыҥ фольклористтериниҥ Улан-Удэ городто өткөн Бастырасоюзный конференциязында туружып, көп ученыйларды бойыныҥ кайыла, билгириле, узыла кайкаткан.

Кайчы анайда ок јилбүлү кайын Москвада јаҥыс катап эмес, эки-үч катап болуп, кайлаганы качан да ундылбас. Анайып, темдектезе, ол 1972 јылда бистиҥ орооныстыҥ төс городында — Москвада 13 ноябрьдаҥ ала 18 ноябрьга јетире болуп, СССР-диҥ 50 јылдыгына учурлалган музыкально-этнографический ойын-концертинде турушкан. Бу концертти история ла культураныҥ кереестерин (памятниктерин) корыйтан Бастыраросси-йский обществоныҥ Төс Соведи ле РСФСР-диҥ композиторлорыныҥ Союзы өткүрген.

Бу ойын-концертте СССР-диҥ 50 јылдыгына кожоҥчылар кожоҥ чүмдеп, кайчылар чөрчөктөр кайлап, бијечилер талдама бијезин бијелегилеген. Ол өйдө Москваныҥ бир кезек улузы концертте Дагестанныҥ ла Молдавияныҥ, Марийский АССР-диҥ кожоҥчыларын, амыргычыларын, шоорчыларын ла комысчыларын угуп, Алтайдыҥ, Чукотканыҥ, манси укту улустыҥ ла көп тоолу өскө дө ук албатылардыҥ творчествозын көргөндөр. Ол туштa

Москвада композиторлордың туразындагы сценага алтай кайчы Алексей Калкин база чыккан.

Алексей Григорьевич сценага јараш чӱмдӱ, чололу алтай кеп кийген, тӱлкӱ бычкак бӧрӱктӱ, колында топшуурлу тӧртинчи кижи болуп чыккан. Залда отырган улус оның сценага чыгып келгенин узак колчабыжула уткыгандар. Јаан удабаган, топшуурдың эки кылы аттың јелип бараткан тибиртин тартынып, ойной берген соңында, Алексей Григорьевич јаан көгӱстӱ, коо кӱӱлӱ јараш кайын кайлап баштаган. Ол бойының эң јаан «Маадай-Кара» деп чӧрчӧгинің баштапкы ӱзӱгин кайлаган. Кайлап божоордо, улус узак ӧйгӧ кол чабышкан. Онон ол самолетло учуп барадып чӱмдеп алган «Москва» деп кожонгын сӱрекей эптӱ ле коо ӱндӱ кожонгдогон. Бу кожонгды орус тилге көчӱреле, кычырып бергени база јаан учурлу болгон. Ӱлгерди москвичтер сӱрекей јылу уткыгандар. Ӧдӱп турган концертти телевизорго база соккондор.

13 ноябрьдан ала 18 ноябрьга јетире өткӧн бу музыкально-этнографический концертте турушкан улус башка-башка бӧлинип, телестудияда, радиодо бичидип јӱргендер. СССР-диң культуразының Министерствозындагы «Мелодия» деп граммофонный пластинкалардың Бастырасоюзный фирмазы ла грамзаписьтиң Бастырасоюзный студиязы аңылу иш база өткӱрген. Мында Алексей Григорьевич јаңыс та «Маадай-Кара» деп атнерелӱ чӧрчӧгинің ӱзӱгин кайлаган эмес, ол анайда ок «Алтын-Кӱскӱ», «Боодой-Коо» деп јаан, јакшы чӧрчӧктӧрдиң ӱзӱктерин кайлаган.

Ол ӧйдӧ Москвага јӱрӱп, Алексей Григорьевич эски таныштарына база јолыккан. Анайып, кайчыны, темдектезе, ады јарлу профессор Николай Александрович Баскаков айлына кычырган. Олор Москвада 1947 јылда тушташкан, эмди экинчи катап тушташканы бу. Калкин Баскаковтың сурагыла «Маадай-Кара» ла «Алтай-Буучай» деп чорчоктордиң ӱзӱгин кайлап, Москва керегинде кожоңгын кожоңдогон. Ол ӧйдӧ јетен јашка кире берген профессор Баскаков Калкинниң кайын тың баалап, бойын бийик тооп, аңылу ученыйларды јууп алып, кайды ла кожоңды соныркадып тыңдаткан. Баскаков ло оның ӱйи јууның јылдарында Туулу Алтайда јаткылаган. Оның учун олор алтай албатыны, оның јаңын, тилин, фольклорын, историязын јеткилинче билер улус.

19 ноябрьда Алексей Григорьевич Калкинди бистиң ороондо ады јарлу академик Николай Михайлович Дружинин ле оныҥ ӱйи, историк, профессор Елена Иоасафовна айлына кычыргандар. Николай Михайлович бийик сынду, бек бӱдӱмдӱ, јажы јаандап калган кижи. Оны көрзө, 70—75 јашту деп бодоор, је ол 80 јаштаҥ чик јок ажа берген эмтир. Оныҥ ӱйи, Елена Иоасафовна Дружининна, Туулу Алтайда 1937 јылда болгон. Алтайдыҥ ичиле көп јорыктап, ол алтай албатыла јуук таныжып, оныҥ историязын, тилин, јаҥ-кылыгын јакшы оҥдоп алган кижи эмтир. Ол ок ӧйдө ол Павел Васильевич Кучиякла сӱрекей јуук најы улус болгон. П. В. Кучияк 1943 јылда јада калган, Елена Иоасафовна дезе јууда болгон. Елена Иоасафовна П. В. Кучияктыҥ письмолорын чачпай, кийнинде, 1967 јылда «Сибирские огни» деп журналдыҥ 5-чи номеринде кепке баскан. Оныҥ учун Дружининдер бисти (ол тушта мен А. Г. Калкинле кожо јӱргем), таныш улус чылап, сӱрекей јакшы уткып, ӱйдешкендер. Алексей Григорьевич олордыҥ сурагын бӱдӱрип, «Маадай-Караданг» ӱзӱк кайлап, кожоҥ кожоҥдогон. Николай Михайловичке ле Елена Иоасафовнага ӱлгер чӱмдеген. Кайчыныҥ ӱлгерин мен алтайлап кычыргам, бисти айылдадып экелген Зоя Сергеевна Казагачева дезе орус тилле кычырган. Мен олорго алтай албатыныҥ «Ай канатту шоҥкорым» деп кожоҥын кожоҥдогом. Кайды, кожоҥды — ончозын олор магнитафонго бичигилеп алгандар. Алтай кайга ла кожонго сӱӱнип, Николай Михайлович мындый сӧстӧр айткан: «Бис бой-бойысты билижип алдыс. Туулу Алтайдыҥ улузына мак, оныҥ чӧрчӧктӧрине ле кайчыларына мак, оныҥ ученыйларына, педагогторына мак. Алтайда өскӧн теректе отырып эткен кӱӱк бистиҥ јажын-чакка бек бузулбас најылыгысты оноҥ ары билип, кожоҥдоп отырзын».

Мындый сӧсти угуп, Алексей Григорьевич чайлу айагын туура салып койоло, бут бажына туруп: «Слердиҥ ижигер тенгеридий бийик, теҥистий тереҥ болзын, Николай Михайлович» — деп айдарда, Николай Михайлович колпладын кодорып, көстӧриниҥ мелтирежип келген јажын арчыган.

Анайып, Москвада бастыра керектерин јакшы бӱдӱреле, кайчы Алексей Григорьевич Калкин Туулу Алтайына ойто эзен-амыр, јаан једимдӱ јанып келген.

Оның јакшы кайын, сўўнчилў кожоңын орооныстың ончо албатызы радио ажыра јилбиркеп укканда. Ол ок өйдө оның кайын өскө ороондордың албатызына бир неделенің туркунына эки катап аңылу берилте эдип бергени база солун керек деп айдар керек.

Ол јыл Москвадаң келеле, Алексей Григорьевич Туулу Алтайдың писательдериле: Б. У. Укачинле, С. С. Каташла кожо Новосибирскке јўрўп, көп коллективтердің алдына канча-канча катап кайлап чыккан.

Чын, Алексей Григорьевичтиң ады-јолы Алтайдың бастыра талазына јарлу. Ол озо ло баштап албатыга бойының ат-нерелў кай чөрчөктөрин, бийик художественный кемдў эдип кайлаарыла элбек јарлу болгонында сөс јок.

КАЙ ЧӦРЧӦКТӦРДИҢ УЧУРЫ

Кайчының 40-нөң ажыра билер јаан кай чөрчөктөрининг јўк ле јарымызы бичилген. Је бичилген кай чөрчөктөрининг көп нургуны алдынаң бичик болуп ла «Алтай баатырлар» деп көп томдорлу бичикте кепке базылып чыккандар. Олорго, темдектезе, «Маадай-Кара», «Кара-Таајы кыс», «Кара-Көс», «Ай-Мергечи», «Өскўс-Уул», «Көгўдей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Алтын-Эргек», «Темене-Коо», «Салам», «Очы-Бала» ла өскөлөри кирет.

Кайчының бир кезек кай чөрчөктөрининг салымы ырысту дезе, блааш јок. Темдектезе, «Маадай-Караны» алза, бу чөрчөк алтай тилле алдынаң бичик болуп 1957 јылда чыккан, оның кийнинде 1960 јылда «Алтай баатырлар» деп книганың III томында кепке базылган, 1973 јылда Москвадагы «Наука» деп издательстводо алтай ла орус тилдерле базылып чыккан. Бу ок чөрчөк 1979 јылда орустап художественный көчўргени аайынча «Сибирские огни» деп журналда ла оноң алдынаң бичик болуп кепке базылганы база да јаан учурлу болуп јат.

Айдарда, А. Г. Калкинниң кай чөрчөктөри орус кычыраачыларды јаңгыдаң јилбиркедип, алтай албатының духовный байлыгын оноң ары теренгжиде билип аларына јаан арга берип тургапы јарталат.

Алексей Григорьевичтинг кепке базып чыгарган ла јангы бичиткен чӧрчӧктӧринде эмди де орус ла өскӧ дӧ тилдерге кӧчӱрип чыгаргадый чӧрчӧктӧри кӧп.«Мен ого караннаҥ база иженип јӱредим» — деп, кайчы ичинде сананган санаазын, кемзинген кептӱ, бӱдӱмчилӱ айдат.

Кайчыныҥ кажы ла кай чӧрчӧги алдынаҥ башка салымду, кыска да болзо, албаты ортозында историязы бар. Кай чӧрчӧктӧр кайчылардыҥ јадын-јӱрӱмиле база бек колболу болуп јат.

Айдарда, ады-јолы фольклор аайынча јарлу кайчы А. Г. Калкиннеҥ бичип алган чӧрчӧктӧрлӧ колбой болгон учуралдарды кыскарта айдарга јараар.

Темдектезе, «Алтай баатырлардыҥ» 9-чы томында ониҥ «Очы-Бала» деп јаан кай чӧрчӧги чыккан. Бу чӧрчӧк 1951 јылда өскӧ чӧрчӧктӧрлӧ кожо алдынаҥ бичик болуп чыгарда, сӱрекей кыска болгон. Ненииҥ учун чӧрчӧк ол туштa кыска болуп кепке базылганын кайчы бу јуукта јартаган. Ониҥ айдыжыла болзо, «бир өйдӧ «Очы-Бала» деп чӧрчӧк П. В. Кучияктыҥ Шоҥкор Шунеков деп кайчыдаҥ бичип, кепке баскан «Алтын-Туујы» деп чӧрчӧгине бӱдӱштеш болгон». Ониҥ учун А. Г. Калкиниҥ «Очы-Бала» деп чӧрчӧги 1951 јылда бичик болуп чыгарда, эмеш кыскартылган деп айдар керек.

Экинчи јанынаҥ кӧрзӧ, Алексей Григорьевич ол туштa Алтайда ады-чуузы јаҥы ла јайылып, билери өзӱп јӱрген кайчы болгон. Ониҥ кайлайтан јайалтазын, кӱчин, билгирин бис 1948 јылда баштап ла бичилген «Маадай-Кара» деп чӧрчӧги ажыра билип јадыс. Бу чӧрчӧк 1957 јылда алдынаҥ бичик болуп чыгарда, эмеш кыскартылганы керегинде профессор С. С. Суразаков темдектейт. Ол туштa ониҥ ӱлгерлик јолдоры (строкалары) 5720 болордо, ол ло ок чӧрчӧкти 1964 јылда ӱчинчи катап С. С. Суразаков бичинирде, ониҥ строкалары 7738 боло берген.

А. Г. Калкин бу чӧрчӧкти адазынаҥ кӧп катап укkан. Онойып «Маадай-Кара» јиит кайчыныҥ сӱӱген чӧрчӧгиниҥ бирӱзи боло берген. Ониҥ учун кайчы оны айлында, иш-тоштоҥ бош өйлӧрдӧ, ӱзӱктеп те кайлагында, эмезе кай угарга кычырган улуска чӧрчӧкти учына да јетире кайлап айтканда, кажы ла учуралда ониҥ учуры, художественный кеми там ла байып турганы јарталган.

Айдарда, мынаҥ улам «Очы-Бала» деп чӧрчӧк керетинде мынайда айдарга јараар: 1951 јылда јиит кайчы оныҥ кайлайтан јайалтазы чечектеп, тыҥып келеткен тужы болгон. Оноҥ улам «Очы-Баланы» бир јанынаҥ ол тушта кайчы бойы да кыска айтканын база темдектеер керек. Оноҥ Алексей Григорьевич бойыныҥ «Очы-Бала» деп чӧрчӧгин П. В. Кучияктыҥ «Алтын-Туујызыла» бӱдӱштеш деп сананып, кемзинип јӱргени база кӧрӱнет.

Анайып, бир катап 1975 јылда А. Г. Калкин научный шиҥжӱ өткӱрер институтка бойы келип, «Очы-Бала» деп чӧрчӧгин ойто јаҥыдаҥ кайлап айдарга кӱӱнзеген. Оныҥ шылтагы неде дезе, 1974 јылда алтай албатыныҥ музыкальный культуразын шиҥдеп, Москвадаҥ ла Улан-Удэдеҥ келген научный ишчилерле кожо (олор кайчыны өнӧтийин алгандар) А. Г. Калкин төрӧл Улаган аймагына барган. Мында ол эскиде билер улузына јолыгып, јаш ӱйеле таныжып, Улаганда, Чибилӱде, Балыктујулда болгон. Кайда ла кайчыны улус ачык-јарык кӱӱндӱ, јӱрексиреп, кӱндӱлеп уткыган. Бир кезек улус оныҥ кайын да угуп албаза, је кӧрӱп те аларга келип, јолыгып тургандар. Олор кайчыныҥ кажы ла чыккан чӧрчӧгин улус кычырып, керек дезе кажы јерде кыскарта, кандый јерде узада айдылганын билетен болтыр.

Балыктујулда ла Чибилӱдеги јажы јаандап калган бир канча улус, төрӧӧндӧри: «Сен ол «Очы-Баланы» не керек анайда кыскарта айдып, бичик эдип чыгарганҥ? Сен оны јакшы билетен болгоҥ. Эмди ойто толо эдип айдала, бичик эдип чыгар» — деп айдышкан. Мындый некелтени угала, Алексей Григорьевич бойыныҥ јорыгын токтодып, айлына јанып ийген. Јанала, тогус айдыҥ бажында институтка келип, бир айдыҥ туркунына (тӱнде, суббот ло воскресень кӱндерде амырап алып) «Очы-Баланы» кайлап, ол ок өйдӧ бичинирге айдып баштаган. Јаҥы бичилгенинде чӧрчӧктӧги айдылып турган ончо айалгалар, анда туружып турган баатырлардыҥ јадын-јӱрӱми, керектери ле сӱркеберлери толо, чыҥдый айдылып көргӱзилген. Чӧрчӧктиҥ идейный учуры, художественный кеми алдындагызына көрӧ чик јок бийиктеп калган.

Эмди бу чӧрчӧк Шоҥкор Шунековтыҥ «Алтын-Туујы» деп чӧрчӧгиле бӱдӱштеш пе, јок по деп, тоолу сӧс-

төр айдар керек. Чын, «Очы-Бала» ла «Алтын-Туужы» деген чөрчөктөрдинг төс геройлоры кыс улус. Озогы феодальный өйлөрдө жокту-жойу улусты феодалдар, байлар, жайзангдар кулданган туштa, олорго удура жайымы ла ырызы учун, кемнең де камааны жок болорына амадап, жаңыс ла эр улус эмес, же анайда ок үй де улус тартышканын эпос сүрекей чокым керелеп жат. Өрөги айдылган эки чөрчөктинг бу келтегейи түнгей, бүдүштеш. Же бир башказы бар. А. Г. Калкиннинг «Очы-Бала» деп чөрчөгинде төс геройдынг — Очы-Баланынг — жаң-кылыгы, эткен керектери, сүр-кебери, анайда ок оны кулданарга сананган Кан-Таажы бийдинг сүр-кебери психологический жанынаң терең жиде көргүзилгени тынг анылап жат. А. Г. Калкин, улу кайчы Н. У. Улагашев ле оноң до өскө кайчылар чылап, кайлап айдар чөрчөктөрдинг жаңжыккан ээжилерин буспай, чачпай, бойынынг жайалтазыла ол ээжи-жаңжыгуларды там байыдып, баатырлардынг сүр-кеберин, жаң-кылыгын психологический жанынаң терең жиде ле элбеде көргүзет.

Эскиде бичип чыгарган «Очы-Бала» деп чөрчөк 1026 мадак жолдыктаң (строкадаң) турган болзо, 1975 жылда бичигени 2994 жолдыктаң туруп жат.

Жылдар жылыжып, айлар айланыжып өдүп ле жат. Же кайчы эзен тужында, ол бойынынг албатызыла, угаачыларыла жаантайын кожо. Онынг чөрчөктөри там байыыр да, көптөөр дө.

А. Г. Калкин бойынынг чөрчөктөрин экинчи катап каажаа айдар кайчы. Шылтагы неде дезе, баштапкы айтканында жастыралар бар бололо, бир канча сөстөр божодылза, ого коштой ол чөрчөкти кайлаарын сүүп турза, ол туштa экинчи, үчинчи катап айдарынаң кыйбас.

Алексей Григорьевич кезик чөрчөкти катап айтканда, онынг сюжедин бүткүлинче кубултпаза да, же учурына жаңы кожулталар кожуп, идеязын (түп шүүлтезин) бир эмеш кубултып та ийетен кайчы болуп жат. Бу жанын анчада ла «Очы-Бала» деп онынг эки катап айдып, кепке базып чыгарган чөрчөги чокым керелейт.

1951 жылда баштапкы катап кепке базылганында учуры (содержаниези) мындый: Очы-Бала анчы, ол эжези Очыра-Жинжиле экү журтап жат. Очы-Бала ангдаза, эжези айылда мал-ашты көрүп, жонды башкарат, сыйынынынг экелген алулардынг терезинең жакшы кеп эдет. Бир

катап Очы-Бала ангдайла јанып келерде, ого Кан-Таајы бий јолыгып, кысты менинг тайгаларыма ангдадынг деп бурулап, алуларын айрып алзын деп баатырларына јакарат. Је баатырлары Очы-Баланы тудуп албай, барган јерин таппай јангылап јат. Кан-Таајы бий уулын, Ак-Јалааны, ийет.

Бу өйдө Очы-Бала айлына келеле, экинчи катап ангдап барат. Ак-Јалаа онынг јуртын тоноп, албатызын олјолоп, ак малын айдап апарат. Эјези Очыра-Јинји Ак-Јалаага удура «амыр јаткан албатыны кыйнаар тапты кайданг алган. Уйалбаган калынг мангдай Ак-Јалаада бүткен бе?» — деп кату айдат. Ак-Јалаа оны Очы-Бала болор деп олјого кожо алат. Ангдап јүрген кыс Алтайына јанып отырала, јери-јурты ээн калганын билет. Кан-Таајы бий Очы-Баланы олјого алдыбыс деп јеринде јаан јыргал эткен эмтир, эјези Очыра-Јинји дезе кул болуп јүргени көрүлет. Очы-Бала олјочынынг јуртына келип, эјезине јолыгат. Очыра-Јинји сыйнын јанзын деп сурайт, сыйны өштүни баспаганча јанбазын айдат. Кан-Таајы бий аракылайла, уйуктап јат. Кааннынг уулы Ак-Јалаа, үйи Алтын-Чачак база эзирик. Онынг учун Очы-Бала кааныныг малын өлтүрип, албаты-јонды күндүлейт. Кан-Таајы бий ойгонзо, улус тангма адып маргыжат. Кааны бу тужында Очы-Бала тангма адаачы болуп, көксин ойо адып өлтүрет. Ак-Јалаанынг будын сындырат. Учында албатызын, эјезин јайымдап, јерине ырысту јанат.

А. Г. Калкинниг баштапкы катап кепке чыккан бу чөрчөгинде төс герой Кан-Таајы бийдинг јерине келип, онынг аракызагын билип, өштүзин бойынынг сүмезиле озо баштап аракыладып јыгат. Онынг кийнинде мылтыкла адып өлтүрет.

Бу чөрчөктө јуу-чактынг болгон шылтагы неде дезе, Очы-Бала Кан-Таајы бийдинг тайга-туузына јүрүп, ангдаган эмтир. Айдарда, өскө кижи бир кижининг ангдапкуштап турган тайгазына јүрбес јангду. Оны Кан-Таајы бий јакшы билер. Је ол керекти Очы-Бала билбес. Очы-Бала ада-энези јок, «бажын билер. кааны јок, башкаратан бийи јок» јуртаган кижи. Ого ончо јер — улустынг јери. Кайданг да ангдаза, түнгей ле.

Је Очы-Бала јуу-тоноктоң, олјолоштоң јарт билгени мындый: кажы ла кааннынг, бийдинг јери, кабырган малы, баштаган јоны бар. Онынг керегине киришпес ке-

рек. Керек андый да болзо, Кан-Таајы бий Очы-Баланың јерин тоноп, малын, јонын олјого алып јат. Очы-Бала оның тайгазынаң јўк ле аңдаган. Кан-Таајы бийге Очы-Баланы ла оның јөөжө-јуртын тоноорына бу шылтак боло берген. Чынынча айтса, кыс баатырдың јерине табарып, оны тоноп алары каандардың эң јаан амадузы болуп артып јат. Кара санаалу, кижиге кўўни јок, ачап көстў өштўлердиң јуу-чак баштап, албатыны тоноп, байып турганы — ол бастыра өйлөргө лө чактарга улалып келген олордың јаңжыккан јаңы болуп јат.

Баштапкы каѓап чыккан «Очы-Балада» кыс баатырдың эјези Очыра-Јинји. Ол айылда ла отырар, мал-аш көрөр, албаты башкарар кижи болуп көрўнет. Ого кошгой ол сўрекей јараш сўрлў кеп көктөп билер. Оның учун сыйны Очы-Бала алулардың терезин экелзе ле, Очыра-Јинји оны уужап, илеп, кеп эдет.

Очыра-Јинји сыйнына јалакай ла ајарыңкай эң јуук нөкөр болуп көргўзилет. Кан-Таајы бийдиң Ак-Јалаа уулынаң ол бир де јалтанбай, ого удура кату сөстөр айдат. Је Ак-Јалаа Очы-Баланы бир де катап көрбөгөн, оноң улам ол Очыра-Јинјини Очы-Бала болор деп, оны согуп, кыйнап, адазының эжигине экелген. Ол ок өйдө Очыра-Јинји бойының адын адабаган. Оның шылтагы неде дезе, Очы-Бала сыйны олјого кирбезин, јайымда артсын деп сананган. Очыра-Јинји бойын адаган болзо, Ак-Јалаа Очы-Баланың келерин сакып, келзе, оны олјого алар эди.

Очы-Бала мынаң озо Кан-Таајы бийге јолыкканын эјезине айдарда, эјези өштў кандый кижи болгонын јартап салган болгон:

Канду көстў Кан-Таајы бий
Јаман кара санаалу,
Казыр јаман каан — деди.
Көп тоолу јайзаңдары
Көргөн јерге сени тудар,
Аңдап-куштап јўрерде,
Ајыктаның јўр, балам,
Өскўстиң колында өкпө јаан,
Өштөп келзе өлтўрип салар.
Ары-бери аңдап јўрзең,
Алтайына кирбе — деди[50].

---

50 Алексей Калкин. Очы-Бала. Облнациздат, 1951, 12 с.

Бу сöстöрдöң иле: Ак-Јалаа Очыра-Јинјини адың кем деп кыйнап турарда, ол сок јаңгыс сыйнын карамдап, ого килеп, «Мен Очыра-Јинји» деп айдып болбогон.

Сыйнын учы-кыйузы јок карамдап, Очыра-Јинји Кан-Таајы бийдиң эжигинде кул болуп јүрерде, оны јайымдаарга келгенин көрүп, јан деп јакарат. Је Очы-Бала эјезиниң айтканына ајару салбайт:оның ордына Кан-Таајы бийди јеңгер деп бойында бек сананып алды.

Очыра-Јинјини экелерде, каан оны Очы-Бала болор деп, јаан јыргал эдип јат. Очы-Бала öскö кыс болуп кубулала, уй-эчки саап, öскö кыстарды көктönöргö üредет. Учында Кан-Таајы бий тангма адар туштa Очы-Баланың аткан огынанг өлүп јат. Анайып, Очы-Бала олјого барган эјезин, албаты-јонын јайымдаган.

«Очы-Баланы» экинчи катап бичиири 1975 јылда болгон. А. Г. Калкин 23 февральдаң ала 20 мартка (25 күн) јетире чörчökти кайлап, магнитофонго бичиткен. Ол ок öйдö магнитофоннонг угуп, оны толтырып, чаазынга бичидип, көчүрген.

Бу бичилгенинде Очы-Бала јуулап келген Ак-Јалааны, оның черүзин оодо чабала, Ак-Јалаанын будын, белин сындырып, јери јаар ийе берет. Ак-Јалаанын адазы Кан-Таајы бий уулын экинчи катап эмдеп јазала, ойто јууга ийбей јат, не дезе Очы-Бала өлбöс јаңду баатыр болгонын билип алат.

Очы-Бала Кан-Таајы бийдиң јерине келзе, ол аңдай бертир. Кыс бала оның уулын аракыладып, јыгат. Бойы дезе öскö кыстың кеберин алат. Каан ангдайла келзе, оның айлында сүрекей јараш кыс јүрет. Öскö кыс болуп кубулган Очы-Бала Кан-Таајы бийди аракыдадып јат, не дезе, Ак-Јалаа Очы-Баланы јуулап алган болуп, јаан јыргал эткен деп адазы шүүйле; учы-түбин сананбай, јыргай берет. Очы-Бала Кан-Таајы бийди чүмдү кожонгыла көкидип, тың аракыдадып јат. Кан-Таајы бий ле оның уулы сүрекей казыр öштүлер, олорло амыр-энчү јадып болбос деп Очы-Бала билип алат. Оның учун кал черүзи көп калју öштүле јуулажып, оны јеңдеп болбозын билип, баатыр кыс öскö јол, эп-арга бедреп таап јат. Кан-Таајы бий, уулы Ак-Јалаа аракыдап, јаан јыргалду јатканын көрүп, öштүлериниң уйан јанын билип алып, оны сүрекей билгир тузаланып јат.

Кан-Таајы бий тың эзиреле, Очы-Баланы, оның адын көрöргö күүнзеген. Öскö бала болуп кубулган баатыр

кыс Очы-Баланы экелеечи болуп, бир тууны Очы-Бала эдип кубултат, бойыныҥ адыныҥ ордына кааннаҥ адын экелген. Је каан атты темир киженле кижендеп, темир чеденге суксын деп јакылта берет, бу ок öйдö Очы-Баланы јер-тамыныҥ тўби јаар чачтырып јат. Анаҥ ары каан аракыдай берет. Кан-Таајы бий эзиреле, уйуктап каларда, öскö баланыҥ кеберин алынган баатыр кыс оныҥ колы-будын темир киженле кижендеп салган. Каан ойгонып, билинип келзе, Очы-Бала оныҥ алдында турды. Очы-Бала керегинде каан тегин јерге коомой сананган деп баатыр кыс ого омок айдат. Оноҥ ло кааңды ла öскö öштўлерин öлтўреле, олордыҥ јööжöзин тонобой, албаты-јонын олјолобой, мал-кужын айдап албай бойыныҥ јерине јанат.

Очы-Бала айлына келеле, Очыра-Манјы эјезине (чöрчöктиҥ 1951 јылда чыкканында эјези Очыра-Јинји деп адалган) айдат: ол эзен-амыр јатсын, албаты-јон башкарзын деп. Оноҥ Очы-Бала бойы айдыҥ сегис јаҥызында ай болуп, теҥери јаар учуп чыгала, кубула берет.

Айдарда, кайчы чöрчöкти экинчи катап айдарда, оныҥ тўп-шўўлтезин тыҥ кубултпаган, је бир кезек јерлерин öскöртип, эмезе элбедип айтканы чокым көрўнет. Озо (1951 ј.) айтканда Очы-Бала аҥдай берерде, Ак-Јалаа оныҥ эјезин Очыра-Манјыны (Очыра-Јинји болгон), мал-кушты, албаты-јонды јуулап, олјолой берген. Кийнинде (1977ј.) кепке басканында Очыра-Манјы олјого кирбей јат. Очы-Бала Кан-Таајы бийдиҥ уулы Ак-Јалааны, јуулу келген учун, эки катап öлтўреле, адына артындырып, јерине ийет. Кан-Таајы бий Очы-Балала тегин јерге јуу баштаганына тыҥ кородоп, андый да болзо, уулын тиргизип алат.

Очыра-Манјы сыйнын, Очы-Баланы, Ак-Јалааны öлтўрдиҥ деп чугулду бурулайт:

Акыр, сыйным, сен кайттыҥ?
Ар черўни кырдыҥ — деди, —
Аттар канын töктиҥ — деди, —
Алтайыҥды не быртыттыҥ,
Ак-Јалааны не öлтўрдиҥ?
Бажын билер кааныҥ болор,
Башкарып айдар бийиҥ болор,
Кааны јокко эм јадарга,
Бийи јокко сен јўрерге
Биле-тура эм кылындыҥ,
Тўбектиҥ тўбин тўженбединг?![51]

---

[51] Алтай баатырлар, IX том, Горно-Алтайск, 1977, 15. с.

Мындый адылышты Очы-Бала эјезинең эки катап угуп јат. Оның учун Очы-Баланың санаазы кубулат: чын да, јаңыскан јадарга, эш-нөкөри јокко ак-јарыкка јўрери, айса болзо, кўч. Амыр-энчў јадары база керек.

Эјезине айдат:

Кан-Таајы бий алтайына,
Кажы, барып көрөйин бе?
Киленкей бўткен каан болзо,
Кижи кептў куучындашкай[52].

Мында Очы-Бала бойыныңг öштўзининг кўўн-табын билерге турганы јарт. Је тўңгей ле, ол алангзылу:

Килебес јаман кижи болзо,
Кийин јанын бойы билгей.
Улуркап, јуулап ол турганда,
Уйалар кижи мен бедим — дийт. —
Өлўмди некеп ол турганда,
Өткўре јўдек мен бедим — дийт[53]...

Очы-бала баатыр кыс, бойын кыс дейле, јаан кўчтў каандардаң бир де коркыбай јат. Кан-Таајы бийдиң јерине келеле, каан да, оның уулы да Очы-Балага бир де јакшы сананбай турганын чокым билеле, олорды ончозын јеңдеп чыгат. Очы-Бала бойы керегинде чörчöктö мынайда айдып јат:

Очы-јеерен бу адыма
Ок тыгынып, өтпöс јангду.
Очы-Бала бу бойыма
Отту јуу тийбес јангду[54].

Бу айдылган сöстöр амыр-энчў сўўген, аң-куш эдиле азыранган, ак-чек санаалу баатырлардың јангжыккан кылык-јаңын, јадын-јўрўмин керелеп јат.

А. Г. Калкин «Очы-Баланы» 1951 јылда кепке базарда, töс герой — Очы-Бала — Кан-Таајы бийдиң јеринең аңдаган учун, јуу-согуш башталган. Је бу ок чörчöктi кайчы 1977 јылда кепке базарда, Очы-Бала Кан-Таајы бийдиң јеринең аңдаганы айдылбаган. Јаңы айдылганында ол ок Кан-Таајы бий Очы-Баланы олјого алып экелзин деп, Ак-Јалаа уулына јакылта берип, јуугa ийип јатканынаң тартыжу башталат. Јаңы бичилге-

---

52 Алтай баатырлар, IX том, Горно-Алтайск, 1977, 15 с.
53 Анда ок, 22. с.
54 Анда ок, 14. с.

нинде баатыр ла кааннынг ортозында тартыжу öскö jерди тоноор, албатыны олjолоор, кул эдер деген санаану jўрўмде бўдўрип баштаганынанг öдўп jат.

Jе андый да болзо, А. Г. Калкин «Очы-Бала» деп кай чöрчöктинг тöс шўўлтезин тынг чайкабаган, ол ло бойын арттырып салган дезе, jастыра болбос.

А. Г. Калкиннинг кай чöрчöктöринде Очы-Баладый, Алтын-Кўскўдий санаалу, иштенгкей, килемкей, ajарынгкай, бўдўмчилў, баатыр кўчтў кыс эмезе келин баатырлар улай ла учурап jат.

1978 jылда Горно-Алтайсктагы история, тил ле литература аайынча научный шингжў öткўрер институттынг албаты творчествозында иштеп турган научный ишчилер А. Г. Калкиннең бир канча кай ла тегин чöрчöктöр, кожонгдор ло исторический куучындар бичип алгандар.

«Аргачы ла Кўjўрчи» деп прозаический чöрчökти А. Г. Калкин jанғыс та алтай улустанг эмес, анайда ок тубалардан, кумандылардан, теленгиттерденг уккан. Ол укканларын кайчы бириктирип база айткан. Узак öйдинг туркунына кайчы оны кöксине алып, сананып jўрген. Ого коштой ол канча jыл мынанг озо чыккан «Аргачы ла Кўjўрчи» деп чöрчök бар болгонынанг улам бойынынг билерин база ого «бўдўштеш» деп сананып jўрген. Кайчынынг бу öйдö айтканы алдындагы чыккан чöрчöктöнг чик jок jаан, учуры башка. Кайчы анайда ок «Шулмус-Шуну» деп база бир jаан чöрчök айткан, ол исторический куучынга келижип jат. «Шуну керегинде куучынды мен одус jылдынг туркунына кöксиме алып jўргем. Онынг учун мен оны айдып саларга кўўнзедим» — деп, кайчы кире сöзинде айдып jат. Öрöги айдылган чöрчöктöрдöнг башка оок-теек чöрчöктöрди ол база кöп бичиткен.

А. Г. Калкинниг бичилбеген чöрчöктöри эмди де кöп. Алтай фольклористтер онынг ончо чöрчöктöрин бичип, шингдеп, мынанг да ары jаан иштер бўдўрерге амадап тургандары чын.

Алексей Григорьевич Калкиннинг кöп кай чöрчöктöри «Алтай баатырлар» деп бичикте кепке базылган. Олордынг ончозын ылгагадый аргаданг туура туруп, бир кезигине токтозо, кем jок деп айдар керек.

Алтай албатынынг оос творчествозында, темдектезе, кандый бир баатыр керегинде чöрчöктöр кажы ла кайчыда башка-башка (вариантла) айдылып jат. Алтай кайчылардынг репертуарында Öскўс-Уул керегинде кай чöр-

чӧк бир канча вариантла айдылат. «Знак Почета» орден тагынган Туулу Алтайдың атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашевте ӱч вариант болгон. Је бу кӱнге јетире оның бир варианты јарлу, артканы бичилбеген.

Кайчы А. Г. Калкиннең бу чӧрчӧктиң тӧрт варианты бичилген. Баштапкызы 1948 јылда бичилеле, 1960 јылда «Алтай баатырлардың» III томында кепке базылган. Артканы бичикке чыккалак.

Кажы ла вариант кайчының јадын-јӱрӱмин, ижин шиңдеринде сӱрекей јаан научный учурлу. «Бу чӧрчӧктиң учуры јашӧскӱримди таскадарында јаан учурлу болуп јат» — деп, А. Г. Калкин куучындап отыратан.

«Ӧскӱс-Уул» деп чӧрчӧктиң учуры кыскарта мындый: Ӧлӧң-Магай јокту баатыр Барбаа-Багай ӱйиле јетен јылга јуртап јаткан. Олордо, мал-аштаң болгой, бала да јок. Је бир кӱн ӱйи уул бала тапкан. Баланың чыкканыла колбой өткӱрген той-јыргалдың кийнинде Ӧлӧң-Магай кенерте оорып, ӧлӧр алдында «алтын кептӱ абакайына» айткан: «Ӧлӧр кӱним једип келди. Ӱйген сугар адыбыс јок, ӱрӱп чыгар ийдибис јок. Озодоң бери тапканым — одус кырлу кайырчакта тогузон кӱмӱш акча. Ол акчаны уребей, ат јакшызын алыгар, кеп јакшызына толыгар. Балтыр-кежик балангды көстиң одындый чеберле, көмӧп-арбанып, ачынба. Колдың сабарындый корула, кожуун (туура) јонго айттырба». Бу сӧстӧрди айдып, ол јада калган. Ӱйи оны сӧӧктӧп салды. Адазы јада калган кийнинде, уулы ат садып аларга адазының акчазынаң акча алган. Ат табылбаста, бир катап ийт, экинчи катап киске садып алган. Энези ачынып та турза, је уулы удура керишпейт. Анайып турганча, бир катап Таајы-бий баатырдың уулын, Эрке-Мӧндӱрди, куштардың кааны Кан-Кереде ӧлтӱрерге тенгериде сӱрӱжип турган эмтир. Ӧскӱс-Уул Эрке-Мӧндӱрге болужып, кушты ӧлтӱрет. Болушкан учун Эрке-Мӧндӱр ого кубулгазынду алтын јӱстӱк сыйлайт. Оны колго сугуп ийзеҥ, нени ле кӱӱнзегенинг — ончозы боло берер.

Эрке-Мӧндӱрди ӧлӱмнеҥ айрыган учун Таајы-бий Ӧскӱс-Уулга ат айдып берет, эҥ јакшы кийим кийдирет.

Ӧскӱс-Уул Кан-Кередени ӧлтӱргени ле атту боло бергени Караты-кааңга угулган. Ол Ӧскӱс-Уулды алдыртала, темир тӱрме туттурткан, оны эзиртеле, кубулгазынду јӱстӱгин блаап алып, бойын тӱрмеге суккан. Је байагы ийт ле киске Ӧскӱс-Уулга тӱрмеден чыгарга болужып

јат. Өскүс-Уул Караты-кааңды өлтүрип, олјого барған албатыны јайымдайт. Оның кийнинде кижи алала, амыр јуртай берди.

Бу чөрчөктө јаңғыс та јиит үйеге эмес, је анайда ок ада-энелерге де тузалу шүүлтелер бар. Чөрчөк чөрчөк лө, је оның учуры јаан.

Озо ло баштап Өлөң-Магайды ла оның үйин алалык. Бу јокту, озодо байларга иштеген улус. Андый да болзо, јоожо эдип тогузон күмүш акча јууп алган. Байла, ол акчала олор ат садып аларга сананган, је бу амадузы бүтпеген.

Өлөң-Магайдың јакылтазында јебрен өйлөрдө алтай албатының бала-барка азырап ла олорды јүрүмде таскадып, чеберлеп, улуска јаман каршузы јетпезин, улус, бүткүл јон јаман айтпазын деп айткан педагогиказы иле көрүнип јат.

Кандый да алтай кай чөрчөктөрдө бала-барканы адылып, арбап, соккон јерлер учурабай јат. Јаш бала чыкканы, кыс та, уул да болзо, ол сүрекей јаан учурлу. Баланың салымы јаңғыс ла ада-энеле эмес, је бүткүл јонло база колбулу болуп јат. Баланың јакшы кылык-јангду болуп өзөри јаш тужынаң башталат. Оның да учун «аш кылгада, бала јашта» деп алтай албаты тегиндү айткан эмес. Бала јаштаң јакшы кылык-јангду кижилик болуп өзөринде ада-энелер каруулу. Айдарда, А. Г. Калкиннинг «Өскүс-Уул» деп чөрчөгинде куучын ада-энеден башталганы тегиндү эмес.

Чөрчөктө анайда ок Барбаа-Багай абакай өгөөнининг кереес сөзин јүрүмде бүдүргени база ајарулу. Өскүс-Уул эки конуп «энем» деген, алты конуп «адам» деген. Ол тогус кырлу тайганың бажына чыгып, јер-алтайдың үстинде баатырлар ла кааңдардың тал-табыжы угуларда, кыйгырганча айлына келет. Эркелеген энези эжик ачып, удура чыгып, балтыр кежик јаш балазына базып келип, айдат: «Акыр, акыр, балам, аштап калган болзоң, аш-курсак белен. Суузап калган болзоң, суу белен эмей, балам».

Мынаң көргөндө, Өскүс-Уулдың энези уулына эрке, күүнзек болгоны билдирет. Је уулы келеле, энезинең сурайт: «Алтай үстинде алтан кезердиң тибиреп турган үни угулат. Ак-быйанды аралап, албаты-јонды эбирип, Алтай үстин айланатам. Адамның тапкан јөөжөзинең алтан күмүш акчаны алып беригер меге». Энези одус

көстӱ чой кайырчакты ачып, балазына алтан кӱмӱш акчаны берип, «Ат јакшызын садып ал, кеп јакшызына јетир» — деди.

Өскӱс-Уул ол бойынча ат та таппаган, акчаны кепке де толып болбогон. Алтан акчазына ийт садып алган. Экинчи катап арткан одус акчаны алала, кискеге толып алган.

Чын, Өскӱс-Уулдың энези баланың мындый кылык-јаңына ачынганы чӧрчӧктӧ чокым көргӱзилген.

Ала тайгылды јединип,
Алмын-чулмун Өскӱс-Уул
Айлына једип келерде,
Азыраган оның энези
Айдары јок ачынды:
«Ала тайгыл ат болор бо?
Алкы бойына аш болор бо?
Адангның тапкан акчазын
Керектӱ јӧӧжӧгӧ јетирбей,
Тегин калас ӱрединг» — деп,
Уулына айдып турды.
Оны укkан Өскӱс-Уул
Кылас эдип көрбӧди,
Көзи јоктый отырды.
Кыгыс эдип унчукпады,
Кулагы јоктый болбой кайтты[55].

Бу сӧстӧрдӧң Барбаа-Багай уулына тегиндӱ эмес кородогоны көрӱнет. Энези Өлӧң-Магайдың јууган акчазын алтыннаң артык деп бодойт. Јокту улуска аттаң лакийер кептеҥ өскӧ неме керек јок. Ол ок өйдӧ Өскӱс-Уул энезиниҥ ачынып турганын чын оңдоп, ого удура кизиребей, бодолгон ло ачынбай, чугулданбай јат. Ол энезиниҥ санаазын билип јат. Энезиниҥ алдында буруулу. Ондо энезинеҥ кару өскӧ кижи јок, оның сӧзи, оның айтканы Өскӱс-Уулга неденҥ де баалу.

Өскӱс-Уул анчада ла энезиниҥ ачынганына ла арбанганына тыҥ кородоп јат. Је бу өйдӧ ол энезине кыҥыс эдип унчукпаган. Өскӱс-Уул адазыныҥ кереес сӧзин ле энезиниҥ јакылтазын бӱдӱрип болбой јат, не дезе, ол «јердиҥ ӱстин јети айланып, јетен каанныҥ јерин ӧтти. Өлӧң-Магайдыҥ Өскӱс-Уулына килеер кижи чыкпады. Одус кӱмӱш акчазын атка јарадып болбоды, кеп садышса, бергилебейт». Јокту кижиниҥ балазына килегедий, болушкадый кижи табылбай јат. Алтай ӱстинде ого аја-

---

55 «Алтай баатырлар», III том, Горно-Алтайск, 1960, 300 с.

ру салгадый кижи јок. Каан, бай улус оны өскүс-јабыс деп, оның алтан ла одус күмүш акчазына бир де ајару этпей тургандарына ол тың кородоп, кунукка түжет. Учы-учында Өскүс-Уул адазының тапкан акчазын үреген калас деп түп шүүлтеге келет.

Бу «Өскүс-Уул» деп чөрчөктинг учурында јокту улус ла бай улус бой-бойына удура-тедире турганын көргүскен учурал оның төс шүүлтези болуп јат дезе, јастыра болбос.

Эмди экинчи јаны. Өскүс-Уул Караты-кааңды өлтүрип, олјого барган јүзүн ук албатыны јайымдап јат. Бу өйдө ол бурузы јок улуска тийбеј јат. Темдектезе, Караты-кааннын үйи мен буруду эмес деп актанып турарда, Өскүс-Уул ого айдат:

Өштүүмди өлтүрип салгам,
Өскө кижиде керегим јок.
Караты-кааннын керегинде
Бурузы јокторды өлтүрбезим[56].

Мында Өскүс-Уулдын кижилик болгоны, бурузы јок улуска ак санааду болуп турганы айдылат.

Өскүс-Уулдын јозокту база бир кылык-јаңы көргүзилет.

Караты-кааңды јеңгдеп салала, энезине кижи аларым деп айдат:

Кандый Алтай түбинең
Эш-нөкөрди табайын? — деди[57].

Энези уулына Јер-Јемит деп кижининг «јалтыраган јараш чырајлу Сыргачы деп балазын барып кудала» — деп јакарат. Је нениң учун энези ол кысты айдып берген дезе:

Јер-Јемиттиң абакайы
Озогы туштa најым болгон.
Аскан казаны сообос,
Айдар сөзи түгенбес,
Озогызын ойгортып билер,
Ончо улусла түңгей куучындажар.
Јокту улуска киленгкей,
Чоң кызыл чырајлу,
Јобош, јакшы кижи — деди[58].

---

56 Анда ок, 318 с.
57 Анда ок. 319 с.
58 Анда ок.

Бу айдылган сöстöрдиң учуры јаан: Барбаа-Багай јокту кижи, айдарда оның јаңыс уулы абакай эдип, јокту кижиниң балазын алар керек. Сыргачы деп баланың ада-энези, «Öскүс-Уул» деп чöрчöктö айдылганы аайынча, ачык-јарык, «ончо улусла түңгей,. јокту улуска киленгкей, јобош, јакшы» улус. Олор бойының балазын «эки колының сабары чылап корулаган. Андый баланы алатан болзоң, айлына оның барып кел» — деп, энези уулына јакып јат.

Чöрчöктö Öскүс-Уул кижи алатанын энезинең јажырбай јат, је энези ого кандый кижи алатанын чокым тем-дектеп берет. Мынаң көргöндö, эне кижи уул баланы азырап, оның эжи кандый болотонын эртеден сананып, көрүп јүретен эмтир. Öскүс-Уул энезиниң чыгарган јöбине айдат:

Сыргачы баланың чырайын,
Чындап та, көрбöс канайткам.
Көзиме кару көрүнзе,
Кööркийим бол деп сöстööрим.
Көрöр күүни јок болзо,
Көндүре јанып келерим[59].

Öскүс-Уул Јер-Јемиттиң айлына келип, танышкан соңында, не келгенин айдып берди:

Öскүс öскöн мен бойым
Эш бедреп јүрүм — деди[60].

Öскүс-Уул Јер-Јемиттиң айлына јүрүп, айыл ичинде уур ишке, айылчыркабай, болужып турат. Јиит улус бой-бойына јарашкан,. керек дезе Öскүс-Уул бойы кыстың ада-энезине база јараган. Је ада-энеден јöп јокко кижиге бararга база јарабас, оның учун кыс энезинең ол керегинде сурап јат: «Кийген кеби килең торко, кижи бойы керсү, јакшы, өлö ады өңдү јорго, Öскүс-Уулга барайын ба?»

Эрмен-Чечен энезининг
Эптү сöзи мындый болды:
«Алтан јашка јеткенче,
Адазының эжигине јүрер бе?
Ал-санаан јеткен болзо,
Ачынбазым, балам, бар» — деди.
Öскүс-Уул ла Сыргачы

---

59 Анда ок. 319 с.
60 Анда ок. 321 с.

Эки бойы јарашты.
Эне-адазыла јöптöжип,
Эмди мында тургулады[61].

Алтай јаан кай чöрчöктöрдö озогы-озогы улустың јадын-јўрўмиң чике айдылган. Кай чöрчöктöрдö баатыр кижи алганы сўрекей јаан учурлу. Кажы ла баатыр кысты аларга турза, ол оның ада-энезине, кыска бойының чечен адыжын, кўчтўзин, сўмелўзин ле керсўзин көргўзип јат, је онызы ончозы маргаандар ажыра илеленет. Н. У. Улагашевтиң «Малчы-Мерген» деп чöрчöгинде јокту Малчы-Мерген Караты-каанның кызын бойының јараш ўниле, кожоңгыла бактырып алган. Маргаанды кожоңло алганы — ол јаан искусство. А. Г. Калкиннинг «Öскўс-Уул» деп бу чöрчöгинде Öскўс-Уул Сыргачы деп кысты бойының иштеңкейиле, кичеемкейиле, ајарыңкайыла, јобош кылык-јаңгыла, керсў болгоныла бойына тартып алган.

Айдарда, кижи кижи алатаны, кижиге баратаны јаңгыс ла сўўштең камаанду эмес, је ол анайда ок кожо јуртаган öйдö бала-барканы теңг сўўп азыраары, мал-ашты теңг кичеери, бой-бойының ак-чегин теңг тудатаны болуп јат.

Öскўс-Уул бойын кандый биледең болгонын јакшы билер. Качан ол Јер-Јемитке келерде, озо ло баштап бойы керегинде «каан кижиниң уулы эмес, а карган ла јокту кижиниң уулы» деп айдат. Оның учун Јер-Јемит ле оның ўйи бойлоры кандый улус болгонын база чикезине айдыжат:

Адаң, энең најыбыс — дешти.
Öлöң-Магай öбöгöн
Мениң кару нökörим — деди.
Барбаа-Багай энеңди
База јакшы билерибис — дешти.
Кой терезин ийлейле,
Кожо тон көктöйтönибис.
Коомой, јокту улус бис,
Кожо öзўп чыдаганыс.
Чар терезин талкыйла,
Јаба тудуп көктöгönис.
Јаан байларга јалчы болуп,
Кажайганча шыралаганыс.
Öскўс бойың öзўп алала,
Öскö улуска болуштың — дешти[62].

---

[61] Анда ок. 323 с.
[62] Анда ок. 322 с.

Мынаң көргөндө, Өскүс-Уулдың эне-адазы Јер-Јемиттиң билезиндий ок коомой јокту улус болгон болтыр. Бу керегинде Барбаа-Багай уулына айтпаган. Је Өскүс-Уул ада-энези азыйдаң бери «јаан байларга јалчы болуп» јүргенин Јер-Јемиттиң эрмек-куучынынаң чокым, јарт билип јат. Бу өрөги алган темдек чөрчөктиң түп шүүлтезин илелеп аларга јаан арга берип јат. А. Г. Калкиннің айткан «Өскүс-Уул» деп кай чөрчөгинде јокту ла каан, бай улустың ортозында јүрүм ле өлүм учун тартыжу өдүп турганын албаты чокым көргүзет. Бу чөрчөктө тартыжу неденг улам башталган дезе, Караты-каан куштардың кааны болгон, Кан-Кереде деп јаан кушты јокту Өскүс-Уул өлтүрип салларда, оның баатыр күчин озолодо билип, таң эртеде оны јоголторго сананган. Не дезе, Караты-каан јокту улусты кулданган. Андый улустың ортозынаң баатыр чыкканы ого сүрекей коркымчылу болгоны јарт.

А. Г. Калкиннің бу чөрчөги «Алтай баатырлар» деп бичиктиң II-чи томында кепке базылган Н. У. Улагашевтиң «Өскүс-Уул» деп чөрчөгине учуры аайынча түнгей, јүзүндеш эмес. Је Алексей Григорьевичтиң төртинчи «Өскүс-Уул» (варианты) деп чөрчөги Н. У. Улагашевтиң «Өскүс-Уул» деп чөрчөгине јүзүндеш, учуры јуук.

А. Г. Калкиннің төртинчи «Өскүс-Уул» деп чөрчөги «Алтай баатырлар» деген бичиктиң X-чы томында кепке базылган.

Бу чөрчөкти кайчыдаң 1973 јылда Горно-Алтайскта-гы научный шингжү өткүрер институттың албаты творчествозында бичиген. Чөрчөкти бичиирдең озо кайчының айткан сөзи мындый: «1973 јылда мен Улаган аймакка јүрүп, төрөгөн-тугандарыма јолыккам. Олор мени јуу тужында үй улустың суракгары аайынча менің «Өскүс-Уул» деп кайлап туратан чөрчөгимди кайлап беригер деп сураган. Јуу өйиненг бери одус јылдаң ажа берген. Мен «Өскүс-Уулды» катап кайлаарымда, уккан улус оны бичикке чыгарзын деп күүнзегендер. Бу чөрчөкти мен Кан-Оозы аймакта Кырлык, Мөндүр-Соккон деп јурттарда түндү-түштү көп катап кайлагам»[63].

Алексей Григорьевичтиң бу чөрчөгинде төс герой — Өскүс-Уул. Ол эне-адазы јок, ак-јарыкта «тилге салар аш јок, тизе јабар кийим јок», өлөң јапашта јадып, кар-

[63] 1973 јылда «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти бичиирде болгон куучынаң.

макла, шўўнле кök талайдаң балыктап азыранып јаткан. Бир катап Караты-каан Öскўс-Уулды талайды кемелé кечирзин деп сураган. Öскўс-Уул кааңды ла оның черўзин, олјолоп алган албаты-јонын, мал-ажын — ончозын кечирген. Је сый берердиң ордына ол Öскўс-Уулды бу талайдаң балыктазаң, јаан балык кармагына илинер, ол балык талайдың тўбине сени кармагынгла кожо кийдире тартар деген. Анда барзаң, Талай-кааннын öргöözине киреринг. Кармакка илинген балык оның кызы болор, је Талай-каан ол балыкты (баланы) öлтўрбеген учун сеге сый берер. Је сен јангыс ла төрдиң бажында кийисте ийттиң кўчўгин ал деп айдат. Öскўс-Уул анайда ла эткен. Кийнинде ол кўчўк Талай-кааннын Алтын-Кўскў деп кызы болгоны јарталган. Öскўс-Уул ла Алтын-Кўскў јараш öргöödö јуртай берет.

Бир катап Караты-каан эки баатырыла кожо ангдап јўреле, эки койонды Öскўс-Уулдың өлөң јапажына кайнадып экелзин деп сураган. Эки баатыр келеле, Алтын-Кўскўниң јаражын кайкагандар. Оноң Караты-каан бойы келген. Каан оның сагыштузын билерге сураптыр: «Чöллö келеримде, мениң адым канча алтам этти?» — деп. Алтын-Кўскў кайра сураптыр: «Слер бозогодоң ала төргö јетире келгенче, мен тогус кырлу алтын ийнеле канча катап сайып көктödим?» — деп. Караты-каан карузын берип болбой јат. Айдарда, Алтын-Кўскў јангыс ла јараш эмес, је сагышту болгоны јарталат. Је каан Алтын-Кўскўни Öскўс-Уулдаң айрып аларга болуп, оны айлына алдыртала, бойының бир ўйин Öскўс-Уулды алзын, оның ордына Алтын-Кўскўни бер деерде, Öскўс-Уул јöпсинбеген. Айдарда, Караты-каан ўч катаптаң јажынып ойноорго јöп чыгарат. Ўч катап Караты-Каан Öскўс-Уулды тапса, ол Алтын-Кўскўни берер, ўч катап Öскўс-Уул ойноп алза, каан ого јööжö беретен учурлу. Је јенгўни Öскўс-Уул алып јат. Караты-каан калганчыда база маргаан тургузарда, Öскўс-Уул оны јенгип алган. Калганчы маргаанда Караты-Каан бойы өлўп јат. Јенгўни Öскўс-Уул алган. Је бу ончо јенгўни Öскўс-Уул Алтын-Кўскўниң болужыла алып јат.

Айдарда, Алексей Григорьевичтиң бу чöрчögинде Караты-каан ла Öскўс-Уул мылтык-јыдала тартышпай, ойын-тапкыр, сагыш-сўме ажыра тартышкан. Караты-каан агаш, эгў, куча болуп кубулып јат. Н. У. Улагашевтиң «Öскўс-Уулында» Сангыскан-байдың ўч уулы база куча,

агаш, оноң да öскöзи болуп кубулган. Учы-учында Сағыскан-бай ўч уулыла сары ийттер болуп кубулала, Эрлик-бийдиң некелтези аайынча јердиң алды јаар јажынчакка атангылап јат. Анайып Öскўс-Уул ла оның ўйи Алтын-Туулай Сағыскан-байды, оның уулдарын ончозын ак јарыктаң јоголтып салгандар[64].

А. Г. Калкиннинг Öскўс-Уул деп төртинчи чөрчөгинде Öскўс-Уул ла Алтын-Кўскў анайда ок база бойының акчек санаазыла, эп-сўмезиле, керсўзиле Караты-кааңды јоголтып салгандар. Је Алексей Григорьевичтиң бу чөрчöги учуры аайынча лирический кўўн-тапту кайлап айткан чөрчөк. Чөрчöктиң төс геройы Öскўс-Уул, је ол бастыра керектерди Алтын-Кўскўниң болужыла эдип јат. Кайчы мында Алтын-Кўскўниң сўр-кеберин сўрекей јараш чўмдў эдип, оның ижин, керегин мактап кайлап јат. Алтын-Кўскў сўрекей керсў, јалакай, кижилик. Оның да учун бу чөрчöкти А. Г. Калкин Улаган аймакта көп катап кайлаган. Бу чөрчöкти анчада ла кыстар, келиндер, јажы јаандап калган ўй улустар угарын сўўйтендер. «Чөрчöкти бичиген öйдö, Алексей Григорьевич сўрекей јаан көдўриңгилў кайлаган» — деп, К. Е. Укачина эске алат. Чын, бу сöстöрди бичип турган автор ол öйдö бу иште база туружып, кайчының сўўнип, көöрöп кайлаганын база көргöн. Алексей Григорьевич «Öскўс-Уулды» јарым айдың туркунына кайлап бичиткен[65].

«Кара-Таајы кыс» деген чөрчöктö баатыр кыс бойының öштўлеринең сагыштузыла, јалтанбазыла, чечен сöзиле бийик кеминде турат. Очы-Бала чылап, оны олјолоп экелзин деп Саду-каан јакарарда, Кара-Таајы кыс оның олјочы баатырларына айдат:

Кара эчки öлгöнчö
Кааның малына кошпозым!
Акту бойым öлгöнчö
Кааңга јалчы болбозым![66]

Кара-Таајы кыс јалчы Темир-Бöкö баатырды, öчöп келген Саду-кааңды айылчы улуска бодоп, олорды башкалабай бойының аш-тузыла кўндўлеп јат. Јокту, јалчы улус быйанын јетирерде, бай, бий, каан болгон улус шоодып, оны бойына јакшы кул эдип аларга амадап, јуу-

64 С. С. Суразаков. Кайчы Н. Улагашев. Горно-Алтайск, 1961, 31 с.
65 Магнитофонго бичиткен кай-ўн, сöстöри институттың фондында.
66 «Алтай баатырлар». III том, Горно-Алтайск, 1960, 370 с.

чак кӧдӱрет. Је бу чӧрчӧктӧ эҥ учурлузы — ол базынчыктаткан улус каан-байларды биригип, ӧмӧлӧжип јеҥдеп алганы болот.

«Алтын-Эргек» деп јаан эмес чӧрчӧктӧ албаты база ла ак-чек санаалу, ада-энези јок Алтын-Эргек деп јиит баатыр бойыныҥ агару керегин нӧкӧрликте деп сананып, тӱбекке тӱшкен Агай-Таајы ла Кӧгӧй-Таајы деп најыларына болужат.

Јеек-јутпа Јер-Текпенек каан амыр јаткан эки тӱҥей карындаш баатырларды јуулап келерде, олор экӱ Алтын-Эргекке:

«Тебеелӱ малды айдап јат,
Амыр албатыны јуулап јат.
Алтын-Кӱскӱ сыйныбысты
Албанла апарып јат.
Алтын-Эргек баатыр сен,
Бир болужыҥ јетирзеҥ,
Олјолоп брааткан бойыбысты
Олорго бербей, айрып алзаҥ»[67] — деп.

јаан суракту бичик ийгендер. Алтын-Эргек кичинек те сананбай нӧкӧрлӧрине болужып барат. Анайып Алтын-Эргек, Агай-Таајы ла Кӧгӧй-Таајы, керек дезе олордыҥ сыйны Алтын-Кӱскӱ ӧмӧлӧжип, Јер-Текпенекти јеҥип алгандар. Алтын-Эргек јерине јанар тушта, тегин албатыла

Адаанга кирижер,
Уур-катуны кӧрӱжер,
Аргазы јокко болужар,
Ӧлгӧн јерге кожо ӧлӧр,
Ӧштӱлерди тӱҥей согор,
Айткан сӧсти угужар
Айнык јакшы најылар болды[68] —

деп, чӧрчӧк бӱдӱмчилӱ керелеп јат. Је керек јаҥыс ла куучын-јӧптӧшлӧ божобогон. Алтын-Эргек эки тӱҥей эки карындаштыҥ эрке јараш сыйнын, Алтын-Кӱскӱни, алып, угы-тӧзи бек болуп, эзен-амыр јуртай берет.

Бу чӧрчӧкти Алексей Григорьевич 1950-чи јылдарда бичиткен. Ол тушта ого јӱк ле јирме беш јаш болгон. Канчын јиит кайчы кыска ӧйдиҥ туркунына онноҥ ажыра јаан кай чӧрчӧктӧр бичиткен, је кепке базып чыгарары јӱк ле бир-эки јылдыҥ бажында башталган. Кезик

---

[67] Анда ок, 345 с.
[68] Анда ок, 357 с.

кай чӧрчӧктӧр көп јылдар өткөн кийнинде ак-јарыкка бичиктер болуп чыккандар. «Чӧрчӧкти бичиткен ле кийнинде бичикке чыгарын сананбас керек. Бир керектӳ ӧйдӧ ол тӳнгей ле улуска керек болуп чыгып турбай. Азыйда мен канча кире чӧрчӧктӧр бичитпеген деп. Олордың көп сабазы јирме — јирме беш јылдың кийнинде «Алтай баатырлар» деп бичикке кирип, алдынаң фольклор бичик болуп чыгып баштады не!» — деп, Алексей Григорьевич јажы јаандап, ады-јолы јарлу болуп калган кийнинде куучындайт[69].

Анайып, темдектезе, 1948 јылда С. С. Суразаков, 1951 јылда экинчи катап П. Чакырова бичиген «Көгӳдей-Көкшин ле Боодой-Коо» деп чӧрчӧк «Алтай баатырлардың» III-чи томында 1960 јылда чыккан.

Чӧрчӧк учуры аайынча эки бӧлӳктең турат. Баштапкы бӧлӳкте Боодой-Коо кыс ӧштӳлердиң колынаң ӧлӧлӧ, тирилет, экинчи бӧлӳкте — Боодой-Коо кыстың аказы Көгӳдей-Көкшин ӧлӧлӧ, тирилип келет. Боодой-Кооны Јелбегеннің ӳйи Алтын-Тарга тармалап ӧлтӳрерде, ангдайла јанган Көгӳдей-Көкшин аказы ӧлӳмнең тиргизип алган. Јелбегеннің черӳзи ле баатырлары Көгӳдей-Көкшиннің јерин тоноп келгендер. Је баатыр олорды ончозын оодо соголо, јаан јыргал тужында аттаң јыгылып ӧлӧт. Сыйны Боодой-Коо оны јажырала, Караты-каанның кызына барат. Је ол кысты көп баатырлар, ол тоодо Јелбеген, аларга амадап турган эмтир. Боодой-Коо аказының бӳдӳмин алынып, маргаандарда туружып, јеңгдеп, Караты-каанның Кара-Таајы кызын алат. Јолой Боодой-Коо ол кыстаң озо келип, ӧлгӧн аказын өргӧӧгӧ кийдиреле, бойы койон болуп кубулала, арка јаар барып јат. Кара-Таајы келеле, Көгӳдей-Көкшинди тиргизип алат. Оноң ол Боодой-Коо Јелбегенди канайда јеңгенин, койон болуп кубулала, јӳре бергенин, кижиге бараарын — ончозын бичип салганынаң билип алат.

Чынынча айтса, А. Г. Калкиннің бу чӧрчӧгинде Јелбеген көп черӳлӳ, баатырлу феодал-олјочы болуп көрӳнет. Ол амыр јаткан баатырдың јерине табарып, оның малын, өскӧ дӧ јӧӧжӧзин тоноп, албатызын олјого аларга амадайт. Је Јелбегеннің черӳзи, баатырлары Көгӳдей-Көкшинге оодо соктырат.

Јелбеген анчада ла јескимчилӳ, јети башту, уйалбас санаа-кӳӳндӳ болгоны андый ок феодалдардың ортозын-

---

[69] Кайчы ла автордың ортодо өткөн куучыннаң.

да болгондо, чокым көрӱнет. Бу чӧрчӧктӧ јети башту Јелбеген Караты-кааннынг кызын алар болуп, маргаанда туружат. Је мында да ол јеңгдедип салат. Маргаанда Боодой-Коо Јелбегеннең азыйгы јуу-чакту табару учун, оныңг эмегени өлтӱре тармадаганы учун эмди јеткил өчин алганы база бир јеңӱ болот.

Алтай кай чӧрчӧктӧрдӧ Јелбеген төс герой болуп турушпай јат. Ол кандый бир учуралда јӧмӧшкин учур алынып, кокыр-каткымчылу, јескимчилӱ персонажтарды көргӱзип јат. Је кайчы Калкиннинг чӧрчӧгинде ол чӧрчӧктинг бажынаң ала учына јетире туружып турганы темдектелет.

«Көгӱдей-Көкшин ле Боодой-Коо» деп чӧрчӧк бойынынг учурыла, темдектезе, «Алтай баатырлардынг» I-кы томында чыккан «Алтайын Сайын Салам» деп чӧрчӧккӧ јуугаш. Мында баатыр јада каларда, сыйны аказын тиргизип аларга, оныңг бӱдӱмин тартынып, өскӧ кааннынг кызын маргаандарда јеңгдеп экелет. Ол кыс өлгӧн баатырды тиргизип јат, је сыйны койон болуп кубулала, өскӧ јер јаар јӱре берет. Анда ол бойынынг јуртайтан эжин таап, эзен-амыр јада берер учурлу.

Мындый учурал Туулу Алтайда јаңгы табылган «Јаңгар» деп јаан кай чӧрчӧктӧ база бар[70].

«Кара-Көс»[71] деген чӧрчӧк јаан эмес. Азыйда бу јаан чӧрчӧк болгон болгодый, је кийнинде оныңг учуры сӱрекей кыскартылганы билдирет.

Кара-Көс деп баатыр кыстынг ада-энезин азыйда өскӧ каан олјого апарган эмтир. Кыс ол тушта кабайда болгон. Кийнинде олорды Темир-Бӧкӧ деп баатыр Јеек-кааннынг олјозынаң айрып јат. Чӧрчӧктӧ айдылганыла болзо, Кара-Көстинг ада-энези кааңга калан төлӧбӧгӧн улус деп, каан олорго «амыр јадын» көрдирбеген кижи болтыр. Учы-учында јаш улусты кулданарга олјолоп алтыр. Је качан Темир Бӧкӧ олорды јайымдаарда, карып калган улус болот. Темир-Бӧкӧ бойы да јокту улустаң. Кийнинде ол Кара-Көслӧ ырысту јуртай берет.

«Кара-Көс» деген чӧрчӧктӧ анчада ла улустынг социальный јадын-јӱрӱми уур айалгада болгоны јарталат. Јаңыс ла јайым учун тартыжу ырыс экелип јат деп тӱп шӱӱлте чӧрчӧктинг учурынаң чокым аңыланат.

«Ай-Мергечи» деген чӧрчӧктӧ ӱч карындаш аңдап-куш-

---

70 И. Б. Шинжин. Алтын-Көл, Горно-Алтайск, 1979. 110—114 с.
71 Алтай баатырлар, т. IV, Горно-Алтайск, 1964.

тап азыранатан улус болтыр. Олордың јерине јети башту Јелбеген уулдарыла кожо табарат, је ӱч анчы карындаштың эң јааны Ай-Мергечи ол ӧштӱлерин эки карындажыла јеңип, ак-јарыкта амыр јуртай берет. Чӧрчӧк бойының учурыла «Көгӱдей-Көкшин ле Боодой-Коо» деген чӧрчӧккӧ отрицательный персонажы аайынча јуукташ. А. Г. Калкиннинг бу чӧрчӧктӧринде јети башту Јелбеген олјочы каандарла тең болуп көрӱнет. Бу чӧрчӧктӧрдинг учурынаң көрзӧ, олор јебрен ӧйлӧрдӧ чӱмделген деп билдирет, .не дезе, мында мифологический сӱркеберлӱ тындулар — Јелбегендер учурап јат.

«Салам»[72] деп чӧрчӧк база јаан эмес. Оны кайчы бежениичи јылдарда айткан. Чӧрчӧктӧрдӧң каан кижиниң ӱйи казыр болуп, бойының јаңы чыккан јаш балазын чачып ийгени јарталат. Кийнинде ол Алтын-каан адазының ордына отырып, каан болуп башкарат.

Чӧрчӧктӧ Салам деген уулчактың санаалузын көргӱзип, ол кичӱдеңг ала јокту-јойу улуска болужып турганы айдылат. Салам, керек дезе, энезининг ичинде јӱрерде, оның тенегин, јокту улусты тӧгӱндеп турганын чокым айдат. Оның учун энези оны, чыгарда ла, ӧскӧ улустың айлы-јуртының эжигине чачып јатканы јолду. Айдарда ачап, казыр, тенексимек кижи, анчада ла каан, бай улустың ортозынаң, јаңыс ла бойының керегине болуп, керек дезе чыгарган балазын да керекке албай турганын албаты чӧрчӧк ажыра чокым айдарга сананган.

Алексей Григорьевич Калкиннинг чӧрчӧктӧринде анчада ла јокту-јойу улус керегинде көп айдылып јат. Је ол оны бойы сананып айтпай јат. Бастыра билер чӧрчӧктӧрди кайчы ончозын албатыдаң укkан.

Кайчының кай чӧрчӧктӧринде башка-башка кубулгазынду немелер (предметтер) учурайт. Темдектезе, «Ӧскӱс-Уул» (III томдо) деп чӧрчӧктӧ алтын јӱстӱк керегинде айдылат, «Кара-Көс» деген чӧрчӧктӧ алтын стол аш-курсакты белетеп ийетени керегинде айдылат. Бу ончо саң башка предметтердинг болужыла, анчада ла курсак белетеп ийетени, баатырга керектӱ не-немени белетеп алатаны, байла, јокту улустың јебрен ӧйдӧги амадузы болгоны јарт.

«Маадай-Кара»[73] А. Г. Калкиннинг чӧрчӧктӧрининг эң јааны.

---

[72] Анда ок.

[73] «Маадай-Кара», Москва, «Наука», 1973

Оның учун кайчы оны айлында, иш-тоштоң бош өйлөрдө, ўзўктеп те кайлаганда, эмезе кай угарга кычырган улуска чөрчөкти учына да jетире кайлап айтканда, кажы ла учуралда оның учуры, художественный кеми там ла байып турганы jарталган.

«Мен бу чөрчөкти көп катап бажынаң ала учына jетире кайлагам — деп, А. Г. Калкин куучындайт. — 1951 jылда мен областной национальный школдың интернадында jадарымда, оны балдарга улай ла кайлайтам. Jе бу өйдө, бир катап уйуктап jатсам, Көгўдей-Мерген баатыр jуу-jепселин кийинип алала, менiң jаткан кыбыма кирип келген. Jыдазын араай төжиме салып, айткан: «Jе сен jакшы кайлап турган эмтириң. Удабас кижи аларың, ол кижиденг ўч балалу болорың»[74].

Jурукта: А. Калкин, А. Плитченко, поляк поэт Ян Гочола

---

[74] А. Г. Калкин ле автордың 1972 jылда куучындашканынаң.

Көп јылдар өткөн кийнинде Алексей Григорьевич эки уул ла бир кыс азырап чыдаткан.

«Чөрчөктөң коркыбас керек. Мен керек дезе «Маадай-Карада» Эрлик-бийдиң кызыла түш јеримде канча ла катап керишкем. Сен мени јес тумчукту, не анайда јаман айтканг деп керишкен» — деп, Алексей Григорьевич авторго канча ла катап каткырып айткан.

Алексей Григорьевичтиң айтканыла болзо, кай чөрчөктөги баатырлар кижиниң түженген түжине кирип турар, кезикте баатырлар куучындажып, керек дезе кандый бир керектең улам адылып та турар, је кайчы олордоң коркыбас учурлу. Баатырдаң јалтанзаң, јүрүмде база анайда ок јүреринг деп кайчы јнит кайчыларга јакып туратаны тегиндү эмес, не дезе, кезик јаан-јаш кайчылар баатыр түш јерине туштаза, оны јаман керек деп сананып, јаан кунукка түшкүлеп јат.

Анайып, темдектезе, Онгдой аймакта Хабаровка јуртта јаткан кайчы Аргымаков Амыр 1975 јылда бир кай чөрчөк айткан. Арткан чөрчөктөрди кийнинде айдаачы болгон. Је куучындашканы аайынча бу јолдыктың авторы келерде, арткан чөрчөктөрин айдарынаң мойножып ийген. Не дезе, меге айткан чөрчөгинең бир кезек јерлер божодылган деп ол айткан. Оноң улам оорыгам, арай ла буунып өлбөдим деп айткан, је карын, эки балам айылду-јуртту болбогон, олорды көдүрип салган болзом, нени де сананбас эдим деп айткан. Айдарда, Аргымаков Амыр (јажы јаандап калган кижи) ого оору чөрчөктөң улам табылган деп сананала, арткан билер чөрчөктөрин ол ло бойынча айтпаган.

Бу айдылган темдек көп кайчыларла революциядаң озо до, оныңг да кийнинде болгон.

«Маадай-Кара» деп чөрчөк Алексей Григорьевичтиң чөрчөктөрининг эң јааны, элбеги. Оныңг түп шүүлтези, учуры 1964 јылга јетире теренгжип, байып айдылганында алангзу јок.

Бу чөрчөк керегинде угаачылар да, кычыраачылар да башка-башка санаа-күүндү. Кезик улус чөрчөктө эки-үч чөрчөк бириккен деп шүүлте эдет, кезиги эки чөрчөктөң туруп јат деп айдыжат.

Темдектезе, 1976 јылда Улаган аймакта Чибит јуртта јаткан Марков А. И. деп кижи (бойы база кайлап билер) А. Г. Калкиниңг «Маадай-Кара» деп чөрчө-

ги ӱч чӧрчӧктӧҥ бириккен деп шӱӱлте чыгарып куучындаган.

Бу ок·аймакта Балыктуjул jуртта jаткан М. И. Язаров 1978 jылда Алексей Григорьевичтиҥ «Маадай-Кара» деп чӧрчӧги эки чӧрчӧктӧҥ бириккени керегинде шӱӱлте айткан. Оныҥ айдыжыла болзо, олор кайчыла jаштаҥ ала кожо ӧзӱп, Григорий Иванович Калкиниҥ кайлаган кӧп чӧрчӧктӧрин уккан. Ол чӧрчӧктӧрдиҥ бирӱзи «Кӧгӱдей-Мерген», «Маадай-Кара» дезе база башка чӧрчӧк. Оныҥ кийнинде М. И. Язаров Алексей Григорьевичтиҥ адазы, Григорий Иванович, «Кӧгӱдей-Мерген» деп чӧрчӧкти кайлаганын эске алып, онын учурын кыскарта айткан. М. И. Язаровтыҥ кыскарта айтканы А. Г. Калкиниҥ «Маадай-Кара» деп чӧрчӧгиниҥ экинчи jарымызына тӱҥейзимек, баштапкы бӧлӱгинде Маадай-Кара керегинде бир де сӧс айдылбаган.

1974 jылда Улаган аймактагы Кара-Куjур деп jуртта jаткан 102 jашту А. Белеева «Маадай-Кара» керегинде айткан: «Алексей Калкиниҥ «Маадай-Кара» деп чӧрчӧги башка. Оныҥ адазы (Григорий Иванович — И. Ш.) ол чӧрчӧкти кайлаганын укпагам, jе Алексейдиҥ чӧрчӧги мениҥ билер «Маадай-Кара» деп чӧрчӧгимнеҥ чек башка».

А. Белеева ол туштa санаазы ордында да болзо, jе онын тыныжы ого куучындаарга бербей турганынаҥ улам, бойыныҥ билерин керек дезе jарымызына да jетире айдып болбогон. «Мен кӧп чӧрчӧк билерим. Санаам ордында, jе тыныжым куучындаарга бербей jат. «Маадай-Караны», «Алтай-Буучайды», оноҥ до ӧскӧ чӧрчӧктӧрди уйгаштырып (ӱлгерлеп) айдып jадым. Тен бир де jерин ундыбагам» — деген. Оныҥ кийнинде А. Белеева тоолу озогы кожоҥдор, табышкактар ла «Маадай-Караныҥ» текши учурынаҥ сӱрекей кыскарта куучындаган. Оныҥ айдыжыла болзо, Маадай-Кара баатыр ӱч карындаш баатырдыҥ эҥ ле кичинеги. Ол акаларыныҥ сӧзин укпас, онын учун jаан буудактарга белен учурап тураган. Акалары оны тӱбектеҥ айрып алза, кийнинде база ла jуу-чакка учураган, jер алдыныҥ шулмустарына тармадаткан jӱрер. А. Белееваныҥ текши сӧслӧ айтканы мындый ла болгон.

Jе Алексей Григорьевич Калкин бойыныҥ чӧрчӧги эки эмезе ӱч чӧрчӧктӧҥ турганы керегинде бир де айтпаган. Алтай кайчылардыҥ чӧрчӧк айдып кайлайтан jаҥ-

жыкканын алза, «Маадай-Кара» эки-ӱч чӧрчӧктӧҥ эмес, јаҥыс ла чӧрчӧктӧҥ туруп јат. Је улусты аланҙыдып турган айалга кайдаҥ табылып туру дезе, мында кайчы јажы јаандап калган Маадай-Кара баатыр керегинде јаан ајару эдип, чӧрчӧктиҥ баштапкы бӧлӱгин эмеш уза-да айтканында болот. Чӧрчӧктиҥ экинчи бӧлӱги дезе Маадай-Кара баатырдыҥ уулы Көгӱдей-Мерген керегинде. Экинчи јарымында баатыр уулчак Көгӱдей-Мерген чыдайла, олјого барган ада-энезин, олордыҥ албаты-зын јайымдап алганы чӧрчӧктӧ база јаан јер алып јат.

С. С. Суразаков алтай ат-нерелӱ кай чӧрчӧктӧрдиҥ чӱмделип, айдылып келген ӧйлӧрин шиҥдеп, олор (чӧр-чӧктӧр) историяда ӧзӱмниҥ узун јолын, јӱзӱн-јӱӱр уур буудактарын ӧткӧни керегинде тӱп-шӱӱлтени бойыныҥ докторский диссертациязында бӱдӱмчилеп јат. Алтай эпостыҥ чӱмделген, оноҥ ары байып барган ӧйи башка-башка. Мында кижи кижиле тазыл-тамыры, угы-сӧӧги сӱрекей јуук ӧйлӧрдӧҥ ала, јебрен Алтайда калапту бир-лик тӱрк албаты јуу-чактаҥ јер сайын сайа таркап тур-ганы, феодализм ӧйинде јӱзӱн-јӱӱр класстардыҥ бой-бойыла тартыжузы там ла курчыганына јетире — ончо ӧйлӧр улай-телей көргӱзилип келген.

«Маадай-Кара» чӧрчӧктӧ анчада ла историяда болуп турган айалгалар айдылып турганы иле. Темдектезе, је-брен тужында (VI—VIII чактарда) Алтайда ла оны эби-ре јаткан јака јерлерде башка-башка ук-сӧӧктӱ көчкӱн элдер бириккендер. Је ол биригип тӧзӧлгӧн эл-јондор ортодо јаҥ учун јаантайын јуу-согуш болотон, андый ӱзӱги јок тартыжулар, олјолоштор, оныҥ да кийниндеги болгон исторический айалгалар бу чӧрчӧктӧ јеткилинче айдылган.

Кайчы озо ло баштап карган Маадай-Кара баатырдыҥ јеезеленген јер-алтайын, башкарган эл-јонын сӱрекей јаан эпикалу эп-аргала јурап көргӱзет. Мында анчада ла бийик сӱмер тайга, ыйык (тенгериге јеткен) туулар ла агаш-тажы, алтын бӱрлӱ бай терек, аттыҥ кайкамчы-лу чакызы, тӱнӱкте отырар мӱркӱттер ле эжикте тӱни-тӱжи ӱрӱп јадар ийттер, јер ӱстине батпай өскӧн мал-ажы ла эл-јоны — ончозы Маадай-Каранын азыйда јаан кӱчтӱ баатыр болгонын керелейт. Бу ӧйгӧ јетире ол Алтайын, албатызын кыйалта јоктоҥ јуу-чактаҥ, ончо

тўбектеҥ корулап јаткан. Је Маадай-Кара карыган туш-та, оныҥ јуртын тудар, корулаар уулы јок болгон. Је андый да болзо, ончо алтай чөрчөктөрдөги јаҥжыгу аайынча, карган баатырдыҥ ўйи, Алтын-Тарга, карып јажы јеткен соҥында бир уул табат. Ол уул чыдап, адазыныҥ керегин анаҥ ары улалтар учурлу, је јаш бала чыдагалакта, оныҥ эне-адазыныҥ јуртына удура мистў јыда тудунган олјочы, тонокчы каандар эмезе баатырлар табарып јат.

Андый учурал шак ла Маадай-Кара баатырла болуп јат. Амыр јаткан Маадай-Караныҥ јериҥе көп черў баш-таган Кара-Кула баатыр табарат. Кара-Кула бойы јер алдында јаткан Бос-Эрликтиҥ кўйўзи, Эрликтиҥ кызыла агажында бўр-будак јок, соок ээн алтайда јаткан. Јер-диҥ ўстин ўзе јуулап, Бос-Эрликтиҥ эҥ јуук болушчызы болот. Ол олјочы, тонокчы, албанчы. Өштўлердиҥ мын-дый сўр-кеберин албаты чөрчөктө чын көргўзип, чын-дык бир ле өйдиҥ туркунына олордыҥ јанында болор, је јаантайын качан да болбозын чокым айдып јат.

Кара-Кула Маадай-Караныҥ јер-алтайын, јеезеленген тергеезин тоноп јуулаганы, төҥөш тө арттырбай, ончозын өртөп, кўйдўрип салганы, Маадай-Караны албатызыла, ак малыла кожо албанла айдап апарганы — јебрен өй-лөрдө чын болгон керектер деп айдар керек.

Маадай-Караны өштў јуулап келерде, баатыр бойы-ныҥ јаш балазын ыйык тайгазыныҥ бажына јажырып койгоны айдылат. Уулчакты «Алтайдыҥ ээзи» чыдадып, эр кемине јетиреле, ого кийер јуу-јепсел, минер јуучыл ат берип, оныҥ ада-энезин Кара-Кула туку качан олјо-лоп апарганын чокымдап айдат. Уулчакка «Алтайдыҥ ээзи» Көгўдей-Мерген деп ат берген.

Көгўдей-Мерген јуу-јепселди кийип, ада-энези ле ол-ордыҥ албаты-јоны кемниҥ олјозына барганын ончозын билип алала, олорды јайымдаарга узак јолго атанат. Јиит баатыр бойыныҥ јолында көп буудактар өдөт.

Кара-Кула Көгўдей-Мергенниҥ төс өштўзи, је өштў-ниҥ тынын ылтамча база ўзўп болбозыҥ. Кара-Куланыҥ тыны теҥериниҥ тўбинде ўч-мыйгактыҥ ичинде болгонын билип, Көгўдей-Мерген олордыҥ ичинеҥ Кара-Куланыҥ тынын таап, оны јоголтоло, бойыныҥ төс өштўзин јеҥдеп чыгат.

Анайып Маадай-Караныҥ уулы Көгўдей-Мерген чы-дап, адазын, албатызын олјодоҥ айрып алат, оодылган-

бузулган јурттарды орныктырып, өчкөн отты күйдүрери чөрчөктиң төс учуры болуп јат. Айдарда, Көгүдей-Мергеннің ат-нерелү бүдүрген керектериниң төс учуры — ол олјого барган албатыны јайымдаары, јери-јуртына ойто экелери. Бу јаан керекти ол ак-чек бүдүрген.

Көгүдей-Мерген јуу-чакты өткөн соңында, эмди кижи аларга сананат. Чөрчөктиң экинчи бөлүгинде ол Алтын-Күскү абакайлу. Је кижини де аларга ого јеңил келишпеген, ол көп шыралу буудактарды јеңдейт. Албатының токтомы јок јаан фантазиязы: бөкөлөр, јүгүрүктер, чечен таңма адаачылар — ончозы јиит баатырга болужат.

Јеңүлү јүрүм өткөн соңында баатырдың айыл-јурт тудары, мал-куш азыраары, албаты-јон башкарары, амыр-энчү јадары ат-нерелү алтай эпосто айдылатан јаңжыгу болот. Анайып бу да јолды Көгүдей-Мерген баатыр јеңүлү өткөн.

Чөрчөктиң үчинчи бөлүгинде Көгүдей-Мерген јер алдында Бос-Эрликке түжүп, мында јер үстинең келген кандый ла салымду улуска учурайт. Ол улустың кезиги јер үстинде јүрерде, јаман кылык-јангду, коомой керектер эткен эмтир. Чөрчөктиң бу бөлүгинде ол улусты кайчы каткы-электү, шоодып, сөгүп айткан учурлу көргүзет. Је ол улустың ак-чектүзин, јакшы кылык-јангдузын Көгүдей-Мерген јайымдап, јер үстине чыгарат. Јер алдының бийин Бос-Эрликти јиит баатыр ойто тирилбес эдип өлтүре чаап салганы чөрчөктө база јаан учурлу. Эмди јер үстинде албатыга амыр бербейтен ийде-күч јоголгон. Эмди эзен-амыр јуртаар ой јеткен.

«Маадай-Кара» чөрчөктө өрөги тоололгон бөлүктериле колбой, јөмөшкин керектер база бар, темдектезе, Эрлик-бийдиң кызы Кара-Таајы Көгүдей-Мергенле јурттаарга амадайт. Је бу да сүр-кебер төс геройдың јер-алтайына, оның албаты-јонына, эне-адазына, алган Алтын-Күскү сыргалјызына — ончозына бүдүмчилү, јуук нөкөри, коручызы болуп артып јатканына шокту кылыгын јетирип болбогон.

Айдарда, сюжединиң аайыла, ончо болуп турган айалга-керектериле, баатырлардың сүр-кебериле, айдылган түп-шүүлтезиле алар болзо, «Маадай-Кара» ат-нерелү алтай эпос болуп јат.

Бу кай чөрчөк Алексей Григорьевич Калкиниң адычуун телекейге иле эдип көдүрген. «Маадай-Кара» ал-

тай албатының бастыра бар кай чӧрчӧктӧрининг ортозында бойының сюжедиле бай чӧрчӧк болуп јат.

«Маадай-Кара» 1973 јылда алтай ла орус тилдерге Москвада чыкканында текши јанынаң көп солун материалдар бар: мында алтай оос чӱмдемелди, ол тоодо кай чӧрчӧктӧрди јууп, кепке баскан ла шиңдеген улустың сӱр-портреттери, кайчының јиит тужындагы фотосӱри, анайда ок бичиктиң учында јурукчылардың (Чорос-Гуркиннинг, Н. В. Шагаевтиң) јуруктары салынган.

«Маадай-Кара» Москвада научный учурлу чыккан. Онызы алтай кай чӧрчӧкти научный шиңжӱлӱ иш бӱдӱрери јанынаң тузаланарына јаан арга берип јат.

«Мениң «Маадай-Кара» деп чӧрчӧгим јер-алтайды не өткӧн дезе, ол чӧрчӧк учурыла, фантазиязыла, тӱп-шӱӱлтезиле улуска сӱрекей солун. Экинчи јанынаң мында јебрен алтай улустың јадын-јӱрӱми, амадузы — ончозы чокым көргӱзилген» — деп, Алексей Григорьевич куучындайт[75].

Кайчының айтканы, санаа-шӱӱлтези чӧрчӧк албатыга тузалу ла керектӱ болуп турганын база катап керелеп јат, не дезе ол эзен-амыр јӱрерде, оның эң артык чӧрчӧги — оның албатыга арттыргыскан энчизи болуп јат.

«Темене-Коо»[76] деп чӧрчӧк бойының учурыла кайчының «Алтай баатырлар» деп бичиктиң III томында чыккан «Өскӱс-Уул» деген чӧрчӧгиле јаңыс учурлу. Мында јаңыс ла баатырлардың ады башка, је чӧрчӧктӧрдӧги эдилгелер, персонажтар — ончозы тӱңей.

А. Г. Калкиннинг база бир јаан чӧрчӧги «Алтай-Буучай». Оның «Алтай-Буучай» деп чӧрчӧги алтай ла орус тилдерге озо ло баштап С. С. Суразаковтың «Героическое сказание о богатыре Алтай-Буучае» деген научный шиңжӱлӱ ижинде 1961 јылда кепке базылган. Алексей Григорьевичтиң чӧрчӧги өскӧ кайчылардың «Алтай-Буучай» деп чӧрчӧктӧриле тӱңдештирип, шиңжӱчи оның тӧс шӱӱлтезин, учурын ла художественный кемин тың баалаганы јарлу боло берген. Бу чӧрчӧк јаңыс та кайчыны эмес, је анайда ок бистиң ончо алтай кычыраачыларды сӱӱндирет. Не дезе, «Алтай-Буучай» 1975 јылда јарлу орус поэт Пеньковскийдиң көчӱргени аайынча орус тилле Москвада «Художественный литература» деп изда-

---

75 «Маадай-Кара» деп чӧрчӧк аайынча 1973 јылда кайчы ла автордың ортозында өткӧн куучынынаң.

76 Алтай баатырлар, VIII том, Горно-Алтайск, 1974.

тельстводо «Телекейлик литератураның библиотеказы» деп сериянын баштапкы бөлүгинде, «СССР-диң албатыларының ат-нерелү эпозы» деп бичигинин баштапкы томында кепке базылып чыккан. Мынызы кайчының кай чөрчөктөри орус кычыраачыларды јаңыдаң јилбиркедип, алтай албатының духовный байлыгын теренгжиде билип аларына јаан арга берип турганын јартайт. Ого коштой, СССР-диң өскө ук албатыларыла бистиң де алтай албаты тең болуп, оның оос творчествозының эң артык чөрчөктөри текши јарлалып, илеге чыгып турганы чокым көрүнип јат.

«Кан-јеерен атту Кан-Алтын»[77]. Чөрчөкти 1978 јылда Кан-Оозы аймактагы Јабаган јуртка барып, бу јолдыктардың авторы бичип алган.

Кан-Алтын баатыр керегинде кай чөрчөк областтың кажы ла аймагында учурап јат. Темдектезе, Онгдой аймакта Јоло јуртта јаткан кайчы Товар Чачияковтың «Кан-Алтын» дёп чөрчөги «Алтай баатырлар» деп бичиктиң IV томында кепке базылган.

Т. Чачияковтың бу чөрчөгинде баатыр Кан-Алтын алтын шоорло ак тайганың бажына чыгып ойнойт. Онын кийнинде оны айлына экелип салат. Баатыр јуу-чакка јүрүп, јанып келгенде, шоорын алып база ойноп јат. Мынаң көргөндө, бу чөрчөктө шоор ойногоны озогы тушта неге де учурлу болгон болор, је бүгүнги өйлөрдө ол учурлу айдылганы, байла, божодылып калган.

«Кан-јеерен атту Кан-Алтын» деп чөрчөгинде Алексей Григорьевич Калкин, темдектезе, алтын шоордың ангылу күчин кайкап, оның кубулгазынду, јажытту ийдезин бойы кайкайт. Кан-Алтын баатыр бойының өштүлерин шоордың күчиле јеңдеп салат. Шоорды тартканда, өштүлер, анчада ла јер алдының јелбистери ле шулмустары, сүрекей кыйынду өлгилейт.

А. Г. Калкиннинг «Кан-јеерен атту Кан-Алтын» деген чөрчөгинде баатыр Кан-Алтынга алтын ла мөнгүн шоорлорды баркы эдип үстүги Үлген кудай сыйлаган, ненинг учун дезе ол Үлгеннинг јайалгалу јараш кызын, Алтын-Чачакты, алган. Бу чөрчөктө шоордың учуры сүрекей јаан: оның учун алтын шоорло ойнозо, «үч өлгөнди тиргизер» эмтир, мөнгүн шоор дезе «аң-кушты ойгозор, арбын малды өскүрер». Је ол ок өйдө Кан-Алтын бойының өштүлерин, анчада ла јер алдының шулмустарын,

---

[77] Алтай баатырлар, т. X, Горно-Алтайск, 1980

Кайчы А. Г. Калкиннинг чӧрчӧгин НИИИЯЛ-дың ишчизи И. Б. Шинжин бичип турганы.

эки шоордың болужыла јеңдеп турганы сӱрекей солун. Оның учун Кан-Алтын јууга атанарда, мылтык, јыдаӱлдӱ албай, јӱк ле эки шоорды алып турганы јарт.

Айдарда, А. Г. Калкиннинг чӧрчӧгинде шоордың учуры сӱрекей јаан болуп көрӱнет. Мында баатыр шоор ажыра ӧштӱлерди бойлорының каршу кара санаазын, коомой керектерин чыгара айттырып јат. Учы-учында Кан-Алтын шоордың болужыла олорды јеңдеп алат.

Чӧрчӧктӧ Кан-јеерен ат Кан-Алтынга кандый ла керекте болужын јетирип јат. Ол баатырга эп-сӱме, иженчи, эп-арга берет. Је чӧрчӧктиң учурыла болзо, јебрен алтай улустың бӱдӱмчизиле айтса, кижи бойының ӧштӱзин искусствоның кӱчиле јеңип алар учуры бар деп айтканына чик јок келижип јат. Оның учун А. Г. Калкиннинг «Кан-јеерен атту Кан-Алтын» деген чӧрчӧги сюжеди јанынаң солун болуп турганы ол.

Бу чӧрчӧкти кайчы јиит тужында јаңгыс та адазынаң уккан эмес, је Туулу Алтайда көп јерлердеги кайчылардаң база уккан. Алексей Григорьевичтиң айдыжыла болзо, «Кан-јеерен атту Кан-Алтын» деп чӧрчӧкти озодо кайчылар анчыларла кожо тайга-ташка јӱргенде

кайлайтан. «Чӧрчӧкти уккан аҥчылар аҥдаганда, аай болуп олор одузына ла айылдарына куру јанбайтандар. Олор анчада ла тийиҥ, киш, сыгын, камду деген аҥдарды аҥдаганда, кайчылар чӧрчӧкти сӱрекей јаан кӧдӱриҥилӱ кайлайтан» — деп, кайчы куучындайт[78].

«Алмыс-каан»[79]. Бу база јаан кай чӧрчӧк.

Алмыс-каан сӱрекей бай, карган, ӧлӧр кӱнин сакып јат. Санаазы аймай берген. Андый да болзо, каан алты уулына кижи алып берерге сананат. Алты уулы јууга барбас, јуулап келгенди божотпос, најылык јаткылайт. Је јетинчи уулы тенексимек, айылга кирбес, тышкартына ла конуп јӱрер. Андый да болзо, улусла эзендежер, ӱни топшуурдыҥ ӱнине тӱҥей, кӧзи јалакай, кебери јараш.

Алмыс-каан казыр, темдектӗзе, Сары-кааннын алты кызын алты уулына алып берерге болуп, ол кудаларла кожо черӱ ийет. Айдарда, Сары-каан сананат:

Бербес болзо, јуулап алар
Белен эмтир баатырлар[80].

Сары-кааннын ортон кызы, Ай-Тана, Алмыс-кааннын ортон уулына барат. Той тужында Јылаҥаш-Уул ончо кӱреште, јарышта туружып, јеҥдеп чыгат. Уулчактыҥ мындыйын Ай-Тана јеҥези кӧрӱп, учы-учында ол тегиндӱ кижи болбозын билет.

Алмыс-каан сӱрекей карып, ӧлӧр кӱнин сакып турганы оныҥ ончо улузына иле болот. Қаан каныркак, аймаган, оныҥ учун шоодыҥкайлар, той тушта Јылаҥаш-Уулга јеҥдеткендер каанды јамандап, шоодып баштайт.

Адазы јаманныҥ уулы јаман,
Айгыры јаманныҥ кулды јаман.
Қалју айгыр јылкыга јарабас,
Јылаҥаш-Уул јонго јарабас.
Қаан ӧлзӧ, калык ӧлӧр бӧ?
Қааннаҥ артык каан тудалбай!
Бий ӧлгӧжин, бис ӧлӧр бӧ?
Бийдеҥ артык бий тудалбай.
Шалдаҥ уулды ӧлтӱрер керек,
Қааннын јурты ару болзын.
Алмыс-каанды јоголтор керек,
Алтай јери ару болзын[81]

Бу айдылганынаҥ јаҥыс та шоодыҥкайлардыҥ сӧзи угулып турган эмес, је анайда ок ончо башкарган алба-

[78] А. Г. Қалкиннин 1978 ј. айткан јетирӱзинеҥ.
[79] Алтай баатырлар, XI том, Горно-Алтайск, 1983.
[80] Анда ок, 17 с.
[81] Анда ок, 29 с.

тызының бирлик күүн-табы база айдылат. Кааннын өлөрин ончозы сакып јат. «Јаан-јаан баатырлар јамылу болорго јүткип турды, аргалу јаткан байлары каан болорго блааш турды» — деп чөрчөктө чокым айдылат.

Каан ончо улусты јууп алып, Јылангаш-Уулды өлтүреле, оның канын ичерге, өкпө-јүрегин јнир амадузын айдат. Алты уулы эң кичү бу карындажын өлтүрерге апарарда, ортон уулдың үйи Ай-Тана Јылангаш-Уулды өлүмнең аргадап алат.

«Айан-каран чиримел сөөккө
Ару канды не апарар?
Балазын јийле, баатыр болор бо?
Кан ичеле, каан болор бо?
. . . . . .
Көк тайгылдың өкпө-јүрегин
Кодороло, апар беригер.
Кереезин кезе јийле,
Кумуртказын куурып ичеле,
Јүүлеле, өлгөй» — деди[82].

Ай-Тананың сөзин угуп, алты аказы кичү карындажын өлтүрбей, јайымга божоткылап јат. Олор до каанның өлөрин сакыгылап турганы база билдирет. Кааннын аймаганыла коштой, «тил билишпес калың јонды башкарар кижи чыкпай барды» — деп, чөрчөк чындыктайт. Керек дезе уулдары да адазына килебейт: «Алмыс-каан өлүп калбай, ары јайлап барзын» — дешкилейт.

Алмыс-каан өлөрдө, албаты, јуук төрөгөндөри онын сөөгин јууйла, адын тайып өлтүрет. Ого коштой каанның абакайын база өлтүрип, оны јазап туруп сөөктөп јадылар. Мыны көргөнисте, эрте-эрте чактарда каан, бий, башчы өлгөндө, онын билезин кожо јоголтотон өй кереленип јат. Бу чөрчөктин чүмделгени эрте өйлөрдө болгоны јарт.

Алмыс-каан карыйла, аймап, јүүле бергени албатызына күч боло берген. Чөрчөктө ол јанынаң чике айдылат:

Санаазы аймап калјуурган,
Мал башкарып болбой барган.
Кылыгы тудуп кыјырангтыган,
Јон башкарып болбой турган[83].

---

[82] Анда ок, 31—32. с.
[83] Алтай баатырлар, XI том, Горно-Алтайск, 1983, 11 с.

Јарт, Алмыс-каан «јебрен чакта Алтайда јердиҥ ўстин бийлеген», је эмди карыйла, албатызын кулданып, учында оны башкарып болбой барган. Ониҥ јоны, малажы өзўп, алтай өткөн. Алмыс-каан карый бергениле Маадай-Кара баатырга тўҥей, не дезе Маадай-Кара карыйла, албатызыныҥ бажына база чыгып болбой барган. Качан Кара-Кула табарарда, ого кўчи јетпезин билип, јаш балазын — Көгўдей-Мергенди — апарып јажырып јат.

«Маадай-Кара» деп чөрчөктө адаш баатырдыҥ адаанын алар баатыр јок, ордына артатан уулы өткўре јаш. Ониҥ учун оны өштў јеҥил олјолоп алган.

Маадай-Кара баатыр чөрчөктиҥ бир кезек јерлеринде каан деп адалат. Онызы, байла, көп-көп ук-төстөҥ турган эл-јонды бириктирип башкарганынаҥ улам каан болуп турганы ол. Ониҥ коркор каандары јок, не дезе ол ончозынаҥ кўчтў, јажыла јаан. Је ониҥ эмеш јалтанып јўретен кижизи — ол казыр Кара-Кула баатыр. Маадай-Кара ого сезинип, бийик тууга чыгала, турнабайла Кара-Куланыҥ јерин көрөт. Кара-Кула ал-камык черў баштап алган оны јуулап, келип јаткан болтыр.

Чөрчөктө айдылганыла болзо, Маадай-Кара өштўге кўч јетпезин бойыныҥ карып калганына салат[84]. Је ол ок өйдө төс шылтак баатырдыҥ карып калганында эмес. Чынынча айтса, төс шўўлте неде дезе, ониҥ башкарып турган албатызыныҥ бир кезеги јер ёдўп, бирлик болгон башкартуданҥ айрылып, јўре берген. Ол керегинде чөрчөктө мынайда айдылат:

Одорлуданҥ малы ёдўп,
Одус тайга ажа бертир.
Одындуданҥ јоны ёдўп,
Јетен өзөк кече бертир[85].

Маадай-Кара јер өткўре јўре берген јонды ойто јууп аларга амадайт:

Алтай ўстин алты айланган
Ак тар малымды токтододым.
Јердиҥ ўстин јети айланган
Эл-албатым јуунададым[86].

---

[84] И. В. Пухов. Алтайский народный героический эпос. В кн.: «Маадай-Кара». М., «Наука», 1973, с. 49.
[85] Анда ок, 72 с.
[86] Анда ок, 73 с.

Је Маадай-Карага ол јӱре берген албатызын јууп бараргa арга јок боло берген. Не дезе, Кара-Кула Маадай-Караны јуулап аларга јолдыҥ јарымызын ӧдӱп келгени бу санааны токтодып салган.

«Алмыс-каан» деп чӧрчӧктӧ Алмыс-каан Маадай-Карадаҥ карган. Маадай-Кара карыйла, көп уйуктаар боло берген. Је андый да болзо, ол эл-јонын көрӧргӧ, ырада сала бергендерин ойто јууп аларга амадап, канча кире јер ӧдӱп, тӱбек тӱжерин билип алат. Ого коштой Маадай-Кара албатыны кулданбай, оны теҥ айалгага туткан. Је Алмыс-каан, Маадай-Карага көрӧ, сӱрекей карган. Чӧрчӧктӧ айдылат:

Јетен кыпту таш ӧргӧӧдӧҥ
Эжик ачып чыгып болбос,
Јети бутту таш ширеедеҥ
Ӧрӧ туруп базып болбос.
Санаазы аймап калјуурган,
Мал башкарып болбой барган[87].

Каан тоҥ өткӱре карып, аймаганча, алты уулыныҥ бирӱзине де ээленген јерин, јаҥын, јӧӧгӧн јӧӧжӧзин бербеген. Бу суракты ҥ бажына ӧлгӧнчӧ чыкпаганынаҥ улам, бийлери ле байлары оныҥ ӧлӧрин сакып, јаҥ блаашкан ӧйгӧ јетире ӧштӱ олорго табарбаган. Качан ол ӧлӧрдӧ, јуук бийлери ле байлары оныҥ адын ла эмегенин ӧлтӱрип, тӱймеп турарда, кааннаҥ ордына Ай-Тана каан болуп јат. Алты карындаш дезе бийлерге тудулат.

Је Ай-Тана каан бололо, Алмыс-кааннаҥ јер ӧткӧн албатызын, ончо бийлерди ле каан болорго кӱӱнзеген байларды јаҥыс јерге ойто јууп, бойыныҥ бирлик башкартузыла тыҥыткалак ӧйдӧ, Кӱҥкер-каан табару эдип, олорды олјого апарып јат. Алмыс-кааннаҥ алты уулы баатыр кӱчтери јок, олор бойлорын корулап болбой јат. Олорды олјодоҥ јайымга чыгаратан кижи јаҥыс Јылаҥ-аш-Уул деп чӧрчӧктӧ иле билдирген. Оныҥ алты аказы ла Ай-Тана јеҥези төрӧлин, албатызын ӧштӱдеҥ корулап алып болбогоны элдеҥ ле озо олордыҥ најылык ла бирлик эмезинде. Кааны ӧлгӧн албатыла бек колбу јок болгонында.

Јылаҥаш-Уул көп јылдарга ырааkта да јӱрзе, ада-энезиниҥ јеринде не болгонын билип, оҥдоп јӱргени чӧрчӧктӧ јарт айдылат:

---

[87] Алтай баатырлар, XI том, Горно-Алтайск, 1983 j.

Ада-энемниҥ өлгөнин
Айтпаза да, билерим.
Алтын сөөгин, јебүүзин
Көрбөзө дө, табарым.
Акаларым олјодо —
Јайымдайтан кижи мен.
Ай-Тана јеҥем кыйында —
Аргадайтан кижи мен[88].

Јылаҥаш-Уул учы-учында баатыр болорын јаҥыс ла јеҥези Ай-Тана билген. Јылаҥаш-Уул, Ак-Бөкө таайын ла оныҥ үйин, јети баатырын көстөндирип салала, Јылдыс-чоокыр адын таап, тудуп алат. Алтай кай чөрчөктөрдө бир кезек баатырлар минетен адын ээр-токым јөөжөзиле кожо јаан тайгалардаҥ барып тудуп, эр-јажына минет. Анайып, темдектезе, Н. У. Улагашевтиҥ «Малчы-Мерген» деген чөрчөгинде Малчы-Мерген баатыр алты кулакту кара айгырды тудуп, бойына бактырган кийнинде, олор экү јажын-чакка антыгарлу најылар болуп артат. А. Г. Калкиннииҥ «Алмыс-каан» деп чөрчөгинде Јылдыс-чоокыр ат база јаан тайганыҥ бажында белен ээр-токымду, јуу-чакка минетен јепселдү јүрген. Јылаҥаш-Уулга оны Ак-Бөкө таайы айдып берет. Баатыр оны јүк арайдаҥ тудуп алат, учында ат Јылаҥаш-Уулга акту күүнинеҥ айдат:

Јайалган јерим мында эди.
Атту-чуулу Алмыс-каанныҥ
Эҥ кичинек уулыныҥ
Ады болуп јайалган эдим[89].

Мындый аттар озо баштап бойлорыныҥ ээзин ченеп көрөт. Алты кулакту кара ат Малчы-Мергенди ак булуттыҥ алдыла, көк булуттыҥ үстиле учуп, канча тууларды ажып, сууларды кечип, алып јүрген. Је баатыр санаазын ычкынбаган, армакчыны божотпогон, оныҥ учун ат баатырдыҥ болуп артканы ол. «Алмыс-каан» деп чөрчөктө Јылаҥаш-Уулды јылдыс-чоокыр ат база ченеп, ыраак јерге сүүртеп, учында арыйла, келип чакыга токтой түжет. Айдарда, Јылаҥаш-Уул — баатыр, оныҥ күчи, сүмези, санаазы аттаҥ артык.

Кай чөрчөктөрдө аттыҥ учуры баатырдыҥ јүрүминде сүрекей јаан. Ол качан да болзо белен. Темдектезе,

---

88 Анда ок, 79 с.
89 Анда ок, 85 с.

«Алмыс-кааида» Јылаңаш-Уул адын бедреп, јаан тайга-га чыгып келзе, оның минетен ады мында отоп јўрген.

Кўзўңилў кўрең тайганың ыйыгында
Ээр-ўйгени алтын-мөңўн,
Эрјине бўткен јайалталу,
Эки ўзеңи таңып койгон,
Ээрин албас шыпшыылду,
Чоокыр једек сўўреткен,
Алтын ээри јалтыраган,
Мөңўн ўйген мызылдаган
Јеле базып, отоп јўрди[90].

Мыныңг кийнинде кайчы аттың тыш бўдўмин тоолоп јат, ол өскө аттарга көрө башка, кулактары кайчы ошкош, бойы сескир, билгир. Мындый ат баатырдың эң јуук најызы болуп, баштапкы ла кўннең ала оның бастыра јуучыл да, тегин де керектеринде кожо туружып, чындык болушчызы болуп артат.

Јылаңаш-Уул Ай-Бырканның јерине једип, Алтын-Киндик баатырдың эки көзин кондырарга атанала, барып јадарда, Јылдыс-чоокыр ат токтой тўжеле, ого айдат: «Нениң учун Јылаңаш-Уул кайлап јаткан кайырчакты ачып көрбөгөн?» Баатыр кайра келип, кайырчакты ачала, онон одус кырлу, одус көстў тынду темир кастакты (окты) алып, ойто јолго көндўгип јат.

Баатырлардың аттары, анчада ла биледе, эр кижиниң кийнинде ээ болуп артатан јаш баланы өштўлерденг корып алар керектерде бойлорының туура салбас болужын јетирет. Е. К. Таштамышеваның «Алтын-Бизе» деген чөрчөгинде Барал бойының јаш балазын, өштў табарарга турарда, јажырып барар аргазы јок учун, ат келеле, баланы онон айрып алып, бийик туунын бажында ак сўт көлгө чачып јат. «Маадай-Карада» јаш баланы төрт кайың бойының јулугыла азыраган болзо, «Алтын-Бизе» деген чөрчөктө дезе баланы ак сўт көл чыдадат.

Нениң учун «Алтын-Бизеде» ат баланы јажырып јат? Не дезе баатырдың балазы кийнинде өштўденг өчин алар. Је «Алмыс-каан» деп чөрчөктө кааннын ордына отыратан кижи јарталбаган. Алмыс-каан јер ўстинде јетен кааныы ўзезин колго туткан, ондо санаалу алты уул бар, јетинчи уулы — Јылаңаш-Уул — сагыжы тутак. Алмыс-каан ордына артатан кижи керегинде сананбай,

---

90 Анда ок, 83 с.

керек дезе Јылаңаш-Уулдың энеден башка болуп чыкканын јетире оңдобой, оны өлтүрерге күүнзеген.

Анайда бу чөрчөктиң баштапкы јарымызында айдылат. Јылаңаш-Уул јүре берген кийнинде, адазы Алмыс-каан, энези өлүп јат, керек дезе албаты каанның минген адын да өлтүрип салат.

Каанның адын өлтүргени бу чөрчөктө тегиндү эмес. Не дезе ат ээзинин эң јуук чындык нөкөри. Ол до ээзин тындандырып эмезе оның уулдарына болужып, өштүни истежерден маат јок. Оның учун алтай кай чөрчөктөрдө өштүни јеңгдеп чыкканда, оның адын кожо јоголтып јат. Мынаң улам кеп сөс тө табылганы учурлу: «Ат өлбөскө, алтын ба? Эр өлбөскө, мөңүн бе? Аттың сөөги алтай талдап јадар ба? Эрдиң сөөги јер талдап јадар ба?» Бу кеп учурлу эрмек-сөстөр анчада ла чындык, јайым учуп тартыжып турган баатырларла колбулу.

«Алмыс-каан» деп чөрчөктө Јылаңаш-Уулдың јуучыл кереги казыр Кан-Чүлетийле согушканынаң башталала, оны јеңгдеп, кулда јүрген албатыны, бойының алты аказын ла Ай-Тана јеңезин јайымдаганыла божойт. Мындый јуучыл керектиң болорын Ай-Тана јакшы билген. Је «Маадай-Карада» кайынгның төзине јажырган балаңы јердиң ээзи азырап, ого баатыр күч берет. «Алтын-Бизе» деген чөрчөктө дезе јаш баланы көл азырайт, оноң карган өрөкөн келип, ого оның ады кайда јүргенин көргүзип берет. Мынаң көргөндө, «Маадай-Кара» ла «Алтын-Бизе» деген чөрчөктөрдө јаш баланы Алтайдың ээзи өскүрип, баатыр кемине јетирет. «Алмыс-каан» деген чөрчөктө уулчакты өскө улус — таайы Ак-Бөкө лө оның үйи — азырап алат.

Алтай кай чөрчөктөрдө баатыр болотон јаш баланы озо ло баштап, јуу-чак болордоң озо, адазы јажырган соңында, јердиң ээзи азырап јат. («Маадай-Кара», «Алтын-Бизе»). Је «Алмыс-кааңда» баланы баатыр күчине јетире карган улус азырайт. Мында, байла, јер киндик энени Ак-Бөкө лө оның үйи солыганы алаңзу јок. Чөрчөктиң бу тужы јебрен өйдө эмес, оноң бери, биске јуук чактарда, өткөн учуралды темдектеп турганы билдирет.

«Алмыс-каан» деген чөрчөктө бир кезек јарты јок јерлер бар, онызы эмезе А. Г. Калкиннинг ундып салганынаң, айса болзо, алдындагы кайчылар јетире айтпаганынаң улам божодылган. Темдектезе, чой кайырчак-

тың ичинде «одус кырлу, одус көстӱ тынду кастакты» Јылаңаш-Уул алала, онула кийнинде нени де этпей јат. Ол керегинде чӧрчӧктӧ көп айдылган: «тынду кастакты» Јылаңаш-Уул «ак арчуулла орогон», «тынду темир кастак» Ӱлген-Бий кудайдаң «јайалталу», «изӱ јерде кайлап јадар, соок јерде кожоңдоп јадар тынду јада» деп.

Бу тегин эмес кастак чӧрчӧктӧ куру-калас ла айдылып калган, баатыр онула тузаланбай јат. Ого коштой Јылаңаш-Уул чӧрчӧктиң учында Алтын-Бӧкӧ деп ат аданган. Мында база јарт эмес, ненің учун ого андый ат берилген. Көп кай чӧрчӧктӧрдӧ баатырларга ат берилгенде, ол учурлу болуп туратан, је бу чӧрчӧктӧрдӧ ол јарты јок.

Бу айдылган једикпестер «Алмыс-каан» деп чӧрчӧктиң текши идейный учурын ла художественный кемин јабызатпай јат.

Јылаңаш-Уулдың сӱр-кебери ажыра албаты кижиге кижи элдең озо ак-чек санаалу, јалакай, киленгкей болоры керегинде айдат. Ого коштой тӧс геройдың эткен јуучыл керектериле, öскӧ каандардың кулга јӱрген албатызын јайымдаганыла, онча јерлердеги тил билишпес эл-јонның текши öштӱзин јеңдеп салганыла гуманизмниң, патриотизмниң чынгдый шӱӱлтезин илелеп јартайт.

«Алмыс-каан» деген чӧрчӧктӧ тӧс геройдоң öскӧ сӱркеберлер база бар: Ак-Бӧкӧ лӧ оның ӱйи, кызы, Алтын-Киндик, Алтын-Тарга, оноң до öскӧлӧри. Бу сӱр-кеберлер Јылаңаш-Уулдың јуучыл јӱрӱмиле бек колболу. Олор баатыр уулга бойлорының кижилик кӱӱн-санаазыла, јакшынак болужыла казыр кӱчти јенгерге јаан аргалар берет.

А. Г. Калкиннің бу чӧрчӧги поэтический чӱми јаныңаң оның арткан чӧрчӧктӧринең јабыс эмес. Мында, темдектезе, кайчының јаңы кийдирген јерлери де бар. Ого анчада ла јерлердиң аттары кирет. Кайчы јерлерди, баатырлардың минген аттарын, ээр-токымын чӱмдӱ сӧстӧрлӧ тузаланып јурайт. Чӧрчӧктиң тили эпитеттерле, тӱңдештирӱлерле, метафораларла бай.

«Алмыс-каан» А. Г. Калкиннің јаан чӧрчӧктӧрининг бирӱзи деп тоололот. Чӧрчӧктиң учуры јаңы өзӱп јаткан јаш ӱйеге јалтанбаска, кандый да уур керектерден кайра баспаска, кижиге кижи ачык-јарык болорына јозокту јол көргӱзип јат.

Кажы ла кай чӧрчӧкти айдарга ӧй керек, кыска ӧйдиң туркунына ончо чӧрчӧктӧр көгӱске толо илинбей јат. Ол керегинде јаңғыс та кайчылар эмес, је анайда ок тегин де чӧрчӧк айдаачылар темдектейдилер.

КАЙ ЧӦРЧӦКТИҢ АҢЫЛУ ЧӲМИ

Кай чӧрчӧктиң тили, тегин чӧрчӧктӧргӧ көрӧ, саң башка чӲмдӲ, эмоциональный угулатаны ла айдылатаны јанынаң аңылу. Кай чӧрчӧктиң тили алтай улустың тегин ле куучындажып турган тилиле де айдылза, је тегин айтканынаң, куучындашканынаң бойыныҥ поэтический учурыла аңыланат. Андый Ӳлгерлиҥ чӲмдӲ эрмекле јаңғыс та санаа-шӲӲлтени эмес, је анайда ок (ол ло Ӳлгерлик чӲмдӲ айдар эп-аргала) чӧрчӧктӧги айдылган јадын-јӲрӲмди ле сӲр-кеберлерди чокым эдип јурап көргӱзерине јаан арга берип јат.

Кай чӧрчӧктӧги айдылган јадын-јӲрӲм, сӲр-кеберлер, ончо јуруктар бийик кӧдӲриҥилӲ ле ат-нерелӲ айдылып чӲмделет, оныҥ да учун эпостың тили база анайда ок бийик кӧдӲриҥилӲ, улуркак кемдӲ айдылат.

Алтай кай чӧрчӧктӧр јеберен ӧйлӧрдӧҥ бери төс баатырдың ады-јолыла адалат. Чынынча айтса, кай чӧрчӧк бастыра тӲрк ле монгол укту албатыларда анайда бажалык алынат. Алтайларда «Алтай-Буучай», «Маадай-Кара», «Алтын-Туујы», «Јаңгар», кыргыстарда — «Манас», казахтарда — «Кобланды баатыр», буряттарда — «Гэсэр», калмыктарда — «Джангар». Кезик аразында кай чӧрчӧктӧр, анчада ла алтай албатыныҥ, эки баатырдыҥ адыла адалат: «Көгӱдей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Боо-ЧерӲ аказы, Боодой-Коо сыйнызы»; минген аттарыныҥ адыла кожо: «Кан-јеерен атту Кан-Јекпей», «Кан-јеерен атту Кан-Алтын», «Кара-кӲреҥ атту Кан-КӲлер». Бу мынайда берилген бажалыктар база аңылу ла ајарулу болуп јат.

Алтай кай чӧрчӧктӧр јеберен ӧйлӧрдӧҥ бери төс баатырдың ады-јолыла адалат. Чынынча айтса, кай чӧрчӧк бастыра тӲрк ле монгол укту албатыларда анайда бажалык алынат. Алтайларда «Алтай-Буучай», «Маадай-Кара», «Алтын-Туујы», «Јаңгар», кыргыстарда — «Манас», казахтарда — «Кобланды баатыр», буряттарда — «Гэсэр», калмыктарда — «Джангар». Кезик аразында кай чӧрчӧктӧр, анчада ла алтай албатыныҥ, эки баатырдыҥ адыла адалат: «Көгӱдей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Боо-ЧерӲ аказы, Боодой-Коо сыйнызы»; минген аттарыныҥ адыла кожо: «Кан-јеерен атту Кан-Јекпей», «Кан-јеерен атту Кан-Алтын», «Кара-кӲреҥ атту Кан-КӲлер». Бу мынайда берилген бажалыктар база аңылу ла ајарулу болуп јат.

Алтай кай чӧрчӧктиҥ поэтиказына ла чӲмдӲ эп-аргаларына бир канча шиҥжӲчилер ајару эткендер[91].

Алтай эпосто не-немени көргӱзерде, кайчылар анчада

---

91 Н. К. Дмитриев. Введение. «Алтайский эпос «Когутэй», Л., 1935; С. С. Суразаков. «Героические сказание о богатыре Алтай-Буучае». Горно-Алтайск, 1961; И. В. Пухов. «Алтайский героический эпос», — «Маадай-Кара», М., 1973.

ла гипербола деп эп-арганы элбек тузалангылап јат. Анайып, темдектезе, баатырлардың сӱр-кеберин ле олордың эткен ат-нерелӱ керектерин көргӱзерде, гипербола деп поэтический чӱмле јураары чӧрчӧктӧ јаантайын тузаланылып јат. Анчада ла гиперболала баатырдың чырайын мынайда көргӱзет:

Коо кырлаҥ бу тумчукту,
Кош агаштый бу кирбиктӱ,
Јылым кайа бу ла јаакту,
Бӱдӱн кайа бу бӱдӱштӱ[92]. (75 с.)

Гипербола кай чӧрчӧктӧ јаантайын тузаланатан эп-аргага кирип јат. Оныҥ болужыла кайчылар баатырдың кӱчин, јаанын, бӱдӱмин канча ла кире элбеде ле теренжиде көргӱзерге кичеенедилер. Баатырлар согушса, теҥериниҥ булуды јерге тӱжет, јердиҥ тоозыны теҥеригe кӧдӱрилет, туулар бузулып, чӧл болот, јер-теҥери силкине берет.

Албатыныҥ сӱӱген баатырын көргӱссе, оныҥ тыш бӱдӱмин айтканда — эпитет деген эп-арга сӱрекей элбек тузаланышка кирет. Ол кай чӧрчӧктиҥ кажы ла эрмегинде учурап јат, је баатырдыҥ сӱр-кеберин, эткен керектерин айтканда, эпитеттер чӱмдӱ өскӧ сӧстӧрлӧ биригип, не-немениҥ чыҥдыйын, јаражын, јаманын, јаанын-кичинегин — ончозын чокым көргӱзет. Эпитеттер кай чӧрчӧктӧрдӧ јаантайын учурап јат, олор јокко айткан эрмек те, көргӱскен не ле неме өчӧмик болуп көрӱнер.

Мӧҥкӱ терек бу тӧзине келген бойы
Кӱлер ээрин ангара тартты,
Көбӧҥ токым јайа салды,
Алтын ӱйген суура тартты. (130 с.)

Мында «мӧҥкӱ терек», «кӱлер ээр», «көбӧҥ токым», баатырдыҥ тудунган јӧӧжӧзин неденҥ эткенин ле олор кандый болгондорын чокым јурап көргӱзет.

А. Г. Калкин бойыныҥ чӧрчӧктӧрин кайлап айтканда, алтай албатыныҥ эпозында јаҥжыккан эп-аргаларды буспай, олорды бойыныҥ ус айдарыла там байыдып турат. Оныҥ «Маадай-Кара» деген чӧрчӧгинде, темдектезе, тегин ле колболу эпитеттерденҥ, гиперболаданҥ башка, гиперболага јуук айдылган көп тӱҥдештирӱлер учу-

92 Мынаҥ ары «Маадай-Кара» деген бичиктеҥ алган ӱзӱктер барар.

рап јат. Тўнгдештирўлер кай чўрчўктинг база бир чўмдў айдыла́тан эп-аргазы. Маадай-Кара баатырды көргўзерде, кайчы мындый тўнгдештирўле тузаланат:

Бек бўткен бу белине
Бежен айгыр мал јўргедий.
Ак јалангдый арказына
Алтан ўўр ко́й тургадый,
Эки јарын ортозына
Јўс байталым тебелеедий,
Эки көстинг ортозына
Төртөн ирик тебелеедий. (75 с.)

Бу тўнгдештирўлер баатырдынг бўдўмин, кўчин чокымдап, оны өскө улустанг, баатырлардан башказын керелейт. Мында кайчы тўнгдештирў ажыра баатырдынг јаражын, онынг сўрекей јаан сынду ла талалу болгонын, кўчтў бўткенин јурайт. Кезикте тўнгдештирў кандый бир неме өскө не-немеден кандый-кандый темдегиле анғыланганын јартайт.

Эки тўнгей ат бажынча алтын кўўк
Тўнге-тўшке ўн алыжып,
Јынгкылдаган бу отырды. (68 с.)

Тўнгдештирўлер кай чўрчўктө көп учурайт, олор -дый, -дий, -ча, -че деген кожулталар ажыра айдылат.

Эпостынг поэтический чўмине анайда ок такып айдылар јерлер база кирип јат. Такып айдылар сөстөр чўрчўктө анғылу јерлерде турат. Темдектезе, Н. У. Улагашевтинг ончо чўрчўктөринде јаантайын мындый эрмектер такып айдылат:

Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

Бу сөстөрдө баатыр айлынанг ангдап атанганда, ол эмезе кандый бир керекти бўдўрерге јеринен кыймыктаза айдылат. А. Г. Калкинде мындый такып айдылар јерлер, Н. У. Улагашевтийине көрө, ас учурайт.

Бу мындый јаантайын такып айдылар јерлер ончо кайчылардынг кай чўрчўктөринде бар.

Чынынча айтса, такып айдылар эрмек-сөстөр эпосты айдарга эмезе кайлаарга ритмика јанынанг анғылу учур берет. Олор анчада ла бир эдилге божогонында, экинчизи башталып јатканында турат.

Кай чўрчўк тегин (прозаический) чўрчўктөнг поэтичес-

кий эрмек-куучыныла анғыланат, чокымдап айтса, ўлгерлик јолдыктарыла айдылат. Кайлаганда, јолдыктардагы сöстöрди кожоңдоп эмезе чўмдў эдип тўрген-тўкей (речитативле) айтканда, кай чöрчöк эптў угулып јат. Эпосты тегин прозала айтса, оның учуры уйандап турганы јолду, ол туштa угаачылар оны тың ајаруга албай јат. Анайда көп улус куучындап берерденг маат јок. Је ўлгерлеп айдары ла ўлгер јолдыктарды прозага көчўрбей кайлап айтканы — јаан искусство. Ол искусстволо кайчылар энчиленип јат, оның учун албаты туштаган ла кайчыны «кайчы» дебей, озо баштап оның талантын илелеп алат. А. Г. Калкин бойының кай чöрчöктöрин јаңыс та кайлаза эмес, је анайда ок бичиирге айтканда, ўлгерлик јолдорло чўмдеп айдат. Н. П. Черноева, Т. А. Чачияков, Н. К. Ялатов бойлорының чöрчöктöрин кайлабай айдатан, је олор тўнгей ле ўлгерлеп куучындайтан. Алтай кайчылар эпосты ўлгерлеп айдатанын шинғжўчи С. С. Суразаков база темдектейт[93].

Кай чöрчöктинг кажы ла ўлгерлик јолдыгы сегис ўйеденг турат, ол ок öйдö сегис ўйелик јарымга база ўлелет, анайып, темдектезе, сегис ўйелик төрт лö төрткö (4+4) бöлинет. А. Г. Калкиннинг «Маадай-Кара» деген чöрчögининг баштапкы ла ўлгерлик јолдыктарын алза, ол иле көрўне берет:

Алып јўзи кызыл öрттий, —
Ак чырайлу эл-албаты
Алтай тўбин öдўп öскöн. (67 с.)

Берилген јолдыктарды топшуурлу кайлаганда, олор мынайда ылгалына берет:

Алып јўзи / кызыл öрттий, —
Ак чырайлу / эл-албаты
Алтай тўбин / öдўп öскöн.

А. Г. Калкин кайлаган чöрчöктöрдинг јолдорындагы ритмический бöлўктер төрт ўйеденг төзöлöт: 4+4 — деп, С. М. Каташев шўўлте чыгарат[94].

Је ол ок öйдö А. Г. Калкиннинг кай чöрчöктöриндеги јолдыктарда, анчада ла «Маадай-Карада», он эки ўйе учурап турган учуралдар бар.

---

[93] С. С. Суразаков. Героический эпос алтайцев. Ученые записки, Горно-Алтайск, 1958, с. 104.

[94] С. Каташев. Алтай ўлгер керегинде. Горно-Алтайск, 1974, 49 с.

Черет-Чемет јети сўўри бай тайгалу,
Чеметен-Туу тогус сўўри бу тайгалу. (67 с.)

Бу јолдыктарды кайлаза, ритмика аайынча олор мынайда бөлинер: 4+8. Кезик аразында кайдыҥ ритмиказы јолдыктардагы сөстөрди, бой-бойынаҥ камаанду болгонынаҥ улам, мынайда бөлиир: 8+4, 4+4+4 эмезе 4+5+4.

Јетен кады көбөҥ төжөк бу төжөҥгөн,
Јети кады көбөҥ јастык ол јастанган,
Ай бўлдўрлў алтын чирдек бу төжөҥгөн,
Кўн бўлдўрлў кўреҥ јууркан бу јабынган.
Алтан кўнге амырай берген — ангданбаган,
Јетен кўнге уйуктай берген — уйгунбаган. (71 с.)

Је бу ок өйдө мынаҥ ары айдылган эки јолдык кайдыҥ ла ритмиказы аайынча мынайда бөлинет: 7+5.

Саамайы буурайганча / уйуктай берген,
Саназы аймаганча / коскырык тарткан. (71 с.)

Бу кепле (размерле) айдылган калганчы јолдык дезе 8+5 ўйеле ангыланат:

Јетен кўнге чимиребей, / уйуктай бертир. (71 с.)

Калганчы јолдык онон озо айдылган јолдыктарды бириктире айтканына келижет. А. Г. Калкиннин чөрчөгинде мындый ангылу јерлер көп учурап јат. Кезикте олор бир канча эмезе экиден, бирден турат. Јолдыктагы сөстөрдиҥ ўйеленип, кайдыҥ ритмиказы аайынча бириктирилген јолдыктарды алза, мынайда темдектелет: 4+4, 4+5+4, 8+4, 4+4+4.

Кай чөрчөктиҥ рифмазы башка-башка. Озо ло баштап угаачыларга чөрчөктиҥ кажы ла јолдыктары тўҥей ўндў эмезе туйук табыштардаҥ башталганы сўрекей эптў угулат. Мындый рифма эмезе аллитерация јаҥыс та А. Г. Калкиннин чөрчөктөринде учурап турган эмес, је анайда ок алтай албатыныҥ текши эпозында јаҥжыккан художественный эп-арга болуп јат.

А. Г. Калкиннин, темдектезе, «Маадай-Каразын» алза, учындагы рифмазы кезик аразында сўрекей бай ла солун.

Карчый-терчий рифма:

Ак јалаҥдый арказына
Алтан ўўр кой тургадый,
Эки јарын ортозына
Јўс байталым тебелеедий. (75 с.)

Тўҥгей сöстöрлö эжерлў рифма тöзöлип турган учуралдар база көп:

Кызарып агар каны да јок,
Кыйылып өлөр тыны да јок,
Өзөги оныҥ болот бўткен,
Өөчи оныҥ таш(тар) бўткен. (75 с.)

Ол ок өйдö учындагы јаҥыс сöс ўч-тöрт катап айдылганы аайынча рифмалажат. Јолдыктардыҥ ичиндеги сöстöр бажынаҥ ала учына јетире рифмалажып турган учуралдар база бар. Бу сўрекей солун рифма болуп јат:

Одорлуга малым салатам,
Одындуга јоным салатам,
Тебелўге малым салатам,
Тергелўге элим салатам эмди — деди. (73 с.)

Мында «салатам» деген сöс тöрт јолдыҥ учында айдылып рифмалажат. Је јолдыктардыҥ (строкалардыҥ) ичинде сöстöр база рифмалажат, темдектезе, «одорлуга» деп баштапкы јолдыктагы сöс экинчи јолдыктагы «одындуга» деген сöслö рифмалу болот, «малым — јоным», «тебелўге — тергелўге», «малым — элим».

Калганчыда айдарга јараар шўўлте: Алексей Калкин чөрчөкти кайлап баштаза, кажы ла чөрчөктиҥ учурын ајаруга алып кайлайт. Анайып, темдектезе, «Маадай-Караны» кайлаза, кайчыныҥ ўни улуркак, кату угулат, баатырдыҥ ат-нерелў кеберин, кайкамчылу јўрўмин бийик көдўриҥилў айдат. Кезик чөрчөкти кайлап айтканда, темдектезе «Өскўс-Уулды», оныҥ ўни јалакай, јымжак, лирический угулат.

Айдарда, А. Г. Калкин кажы ла чөрчөгин ајаруга алып кайлаза, аҥылу ритм талдап, ол ритмикала оны (чөрчөкти) учына јетире кайлайт. Чөрчөкти кайлаганда, оныҥ поэтический чўмин јаркынду, учурын солун эдип айдат. Кайчы бастыра бойын јуудынып, санаа-шўўлтезин ээчий-деечий айдарга белетенип, чөрчөкти учына јетире айдар кемин, кўчин, чыдалын озолондыра көксинде сананып алат. Бойыныҥ чөрчөгин јаркынду, чўмдў эдип айдарына ла кайлаарына, угаачыларды алангзытпай, олордыҥ јилбўзин там көдўрерге кичеенет, оныҥ учун угаачылар кайчыны эки-ўч кўнге угарга бир де арыбай, чөкөнбөй угадылар. Онызы А. Г. Калкиниҥ чөрчөк айдар, чөрчөк кайлаар узыныҥ байын керелеп јат.

АЛЕКСЕЙ КАЛКИННИҢ ПРОЗАИЧЕСКИЙ ЧӦРЧӦКТӦРИ

Алтай албатыныҥ ортозында тегин (прозаический) чӧрчӧктӧрди айдар улус көп табылып јат. Чӧрчӧк билер кезик јаан улус чӧрчӧктӧрин јайдыҥ ӧйинде куучындабас. Кезиги јайгыда да, кышкыда да айдар. Кезик чӧрчӧкчилер јаҥыс ла эҥирде айдар, бир канчалары дезе кӱннииҥ кажы ла ӧйинде куучындап бererдеҥ маат јок.

Кай чӧрчӧктӧрди кайлап айдатан кайчылар ас, тегин чӧрчӧктӧрди көп улус билер. Је кайчылардыҥ кезиги оок чӧрчӧктӧрди база аҥылу айдарга кичеенгилеп јат. Кезик кай чӧрчӧк айдаачылар, темдектезе, тегин оок чӧрчӧктӧрди айдарын сӱӱбейтен. Темдектезе, Н. П. Черноева (1925—1975 јј.) айдатан: «Тӱк, андый оок чӧрчӧктӧрди айдатан бош бар эмес. Оны айдалып кайдатан. Мен олорды көп билерим, је айдарын сӱӱбей јадым. Оок балдар болзо кайдат»[95]. Ол бойынча јыштыҥ чӧрчӧкчизи кай чӧрчӧктӧрдӧҥ өскӧ оок-тобыр бир де чӧрчӧк айтпаган.

Кан-Оозы аймакта Экинур јуртта јаткан Казак Кокпоева кай чӧрчӧктӧрдӧҥ башка оок тегин чӧрчӧктӧрди айдарын база сӱӱйтен. Ол анчада ла олорды школдыҥ уренчиктерине куучындайтан. Казак Кокпоева чӧрчӧктӧрин тӱнде де, тӱште де айдып јӱретенин көп улус эске алат.

Кайчы Алексей Григорьевич Калкин алтай албатыныҥ оос творчествозыныҥ оок жанрларын сӱрекей јакшы билер. Бу ӧйгӧ јетире оноҥ јаҥыс та кай чӧрчӧктӧр бичилген эмес. Туулу Алтайдыҥ история, тил ле литература аайынча научный шиҥжӱ өткӱрер институттыҥ фольклорный фондында (јуулмазында) ониҥ бичилген көп тегин чӧрчӧктӧри бар. Ол бичилген ончо чӧрчӧктӧриниҥ каа-јаа ла чӧрчӧктӧр кепке базылган.

Алексей Калкинниҥ бир канча кожоҥдоры, кеп ле укаа, чечен сӧстӧри, табышкактары, чӧрчӧктӧри туку алдынаҥ бери бичилип, каа-јаазы «Алтай албатыныҥ чӱмдӱ сӧстӧри» деп јаан эмес јуунтыларда кепке базылган. Темдектезе, 1961 јылдагы чыккан «Алтай албатыныҥ чӱмдӱ сӧстӧри» деп бичикте ониҥ кожоҥдоры ла табышкактары салынган. Ониҥ «Улу Ленин» де-

---

95 Н. П. Черноева ла автордыҥ ортозында 1975 јылда өткӧн куучынынаҥ.

ген кожоҥын алзабыс, кайчы оны албатыныҥ кожоҥ айдатан јаҥжыккан ээжизи аайынча чӱмдеп айдат. Улу Ленин ле совет јаҥ бой-бойыла бек. Не дезе телекейде эҥ баштапкы советский социалистический государствоны Владимир Ильич Ленин тӧзӧгӧн.

Уй быйанды* саарда,
Уруп берген айактый.
Улу Ленин баштаарда,
Угыма берген ырыстый.

Сары аланы минерде,
Јайып салган канаттый.
Совет јаҥы башталарда,
Јажыма берген алкыштый[96].

Бу ок јуунтыда кайчыныҥ айткан öскö дö кожоҥдоры кепке базылган. Ого коштой оныҥ бир канча кеп сöстöри ле табышкактары база кирген.

Айылга кирзе, ак**
амзап чыгар[97].

Кеп сöстö алтай албатыныҥ јаҥжыккан јаҥ-кылыгы, ачык-јарык кӱӱни, кӱндӱзеги чокым көрӱнип јат. Мындый кеп сöс ажыра кайчы улусты ачык-јарык болуп, бой-бойлорын айылдажып, јолыгыжып, сöс угужып јӱрзин деп кӱӱнзеп јат.

Кайчы бойыныҥ көксинде јаҥыс та озогы табышкактарды алып јӱрбей јат. Ол анайда ок јаҥы öйдöги јӱрӱмди элбеде көрӱп, оныла колбой јаҥы кеп сöстöр, кожоҥдор, табышкактар база чӱмдейт. Темдектезе, «Эјелӱсыйындуныҥ ийни јаҥыс» (кайчы), «Улаада кодыр јӱстӱ эмеен јадыры» (баспак), «Тöрдö öбöгöн отыры» (кап), «Тош талайдыҥ алдында ак талай» (каймакту сӱт) деген табышкактардаҥ башка «Кара бука кайлап јат» (печке) деп табышкагы јаҥы öйдö чӱмделгенин керелейт[98].

Алексей Григорьевич куучындап отырза, оныҥ эрмек-куучынында албатыныҥ кеп, укаа, чечен сöстöри јаантайын учурап јат. Оныҥ модорлу, кокырлу куучыны анчада ла ойын-јыргал, кожоҥ-комыс болуп турганда,

---

* Быйанды — малды

96 Алтай албатыныҥ чӱмдӱ сöстöри. Горно-Алтайск, 1961. 14 с.

** Ак — сӱт-чеген.

97 Анда ок, 6 с.

98 Анда ок, 9—11 с.

сўрекей байлык угулат. Онызы јарт: кайчы јаштаҥ ала албатыныҥ ортозында јўрўп, ониҥ байлык тилин, јаҥкылыгын, эп-сўмезин, бастыра бўдўмдў оос чўмдемелин (творчествозын) бойыныҥ көксине ундылбас эдип, алып јўргени керелейт.

Өскө кайчыларга көрө, Алексей Григорьевич Калкин билетен ончо тегин (прозаический) чөрчөктөрин кўннииҥ кажы ла өйинде келишкенче айдып јат. Оок-тобыр андый чөрчөкти амырап та отырган өйдө куучындап ийетенин бу јолдыктыҥ авторы көп катап уккан. Ого коштой кезик аразында кайчы тегин чөрчөктөрди бир канча кўнге улалтып айдатан. Анайып ол, темдектезе, 1973, 1975, 1978 јылдарда көп оок чөрчөктөр бичиткен. Олор ончозы эмезе бажалыкту болор эмезе бажалык јокко, улашпаа ла айдылып јат.

Кайчыныҥ **«Боро кушкаш ла Өркө»**[99] деген чөрчөгин алзаас, мында најылашкан улустыҥ ортозында болуп турган керектер айдылып туру дезе, јастыра болбос. Боро кушкаш ла өркө најы болгондор, је өркө кыжыла јийтен ашты јайыла белетеп алган болзо, Боро кушкаш ол кирези иштебеген. Кыш келерде, Боро кушкашка Өркө болуш эдип эки катап аш берген, је ўчинчиде бербей јат. Алдында, јай тужында, «Мен дезе сенеҥ де артпай, арбаныҥ чыҥдыйын јууп алдым» — деп, Боро кушкаш мактанган. Је онызла ары-бери айылдап јўреринеҥ Өркө мойножып, айткан болгон: «Кышкы кўндер соок болор, ол тужында курсак табарга кўчке келижер. Јайгыда јакшы иштезеҥ, кышкыда тойу-ток јадарыҥ». Кышкыда, качан Боро кушкаш ўчинчи катап суранарда, Өркө айдат: «Јайдыҥ-кўстиҥ јакшы јылу кўндеринде нени эттиҥ? Кожоҥдоп, ойноп јўргеҥ, јалкууҥа бастырып, анда-мында уйуктап јўргеҥ. Кышкы кўн кемге де кўч. Мениҥ азыгым астай берди. Эмди мен сеге болушпазым».

Бу айдылган сөстөрдөҥ бис Өркөниҥ иштеҥкейин, сагыштузын көрөдис. Уур өйдө ол нөкөрин таштабай, баштапкы кўндерде болужын јетирет. Је андый да болзо, Боро кушкаштыҥ кылыгын көрўп, ол бойыныҥ болушпазым деген сөзин оныҥ көзине чике айдат.

Мында најылыктыҥ чын учуры көргўзилет, је ол ок өйдө кажы ла кижи өскө кижиге тыҥ иженип, бойы иштенбей јўрер аргазы јок. Теҥ иштеер — теҥ јиир. Чындык најылык — чындык иште.

---

[99] «Алтай албатыныҥ чўмдў сөстөри». Горно-Алтайск, 1963.

Јe Боро кушкаш Өркөгө ачынып, Кан-Кереде деп каанына барып коптонот: «Күчтү Өркө кулугур мени төгүндеди. Тапкан курсакты тең үлежерис деп айткан. Эмди меге болушпай туру, балдарым да, бойым да аштап јүрүс».

Бу сөстөрдөң Боро кушкаштың төгүнчизи иле көрүнет, ого коштой ол каан јамызына коптонып, чуук-чугаан чыгарарга амадап јат. Айдарда, чөрчөктө Боро кушкаш јаңыс та јалку, уйкучы эмес, је анайда ок төгүнчи, копчы деп айдылып јат.

Өркө дө барып, аңдардың јааны Кара-Кулага бойынын комыдалын айдат. Мында Өркө бойының чын сөзин база катап айдат: «Јайгы күнде амырабай, төрт тамажым элегенче, меелү бажым оорыганча јер кыртыжын тырмап... курсак-тамакты кышка белетеп алгам. Боро кушкаш јалкуурып, курсак јетире белетебеген. Је андый да болзо, мен ого эки катап болушкам. Эмди мен ого болушпазым».

Өркө лө Боро кушкаштаң улам Кан-Кереде ле Кара-Кула тың өөркөжөлө, согушкылаган да. Мынаң ары кайчы чөрчөкти Кан-Кереде ле Кара-Кула ар-бүткенде кандый темдектү јүргендерин албатының чүмдегени аайынча айдат. Темдектезе, Кара-Кула Кан-Кереденің бажын јара сокконынаң улам эмди оның бажында ак темдек јүрет деп айдылат. Ол ок өйдө Кан-Кереденің уулы Кара-Куланың белин сый тепкенинең улам, оның бели кертеш болгоны чөрчөктө база темдектелет. Мында ок Боро кушкаш Өркөгө ачынала, кышкыда соокко тоңбоско, буттарының јилигин алып салган. «Оноң улам кушкашта јилик јок» — деп, чөрчөктө айдылат.

А. Г. Калкинниң аң-куштар керегинде чөрчөктөри алдынаң бичиктер болуп чыкпаган, је олордың каа-јаалары «Алтайдың чолмоны» газеттиң страницаларында ла «Туулардың јылдызы» деп литературно-художественный јуунтыда кепке базылган.

Бойының **«Саңыскан»** деген чөрчөгинде кайчы, темдектезе, кушкаштардың јүрүми ажыра база ла улустың јадын-јүрүмин, јаң-кылыгын көргүзет. Куштар бойының јайзаңына Алтын-Тоңыс деп бай кушты тургускан. Алтын-Тоңыс экинчи үй кижи аларга јар эткен. Куштар озо баштап ого күүкти сөстөгөндөр. Алтын-Тоңыс мыны јаратпай, айткан: «Мен јайзаң кижи. Өскүс кысты кайдатам оны. Алар да болзо, байынаң албай. Өскүс кижи

мени өрө тартатан эмес». Мыны угуп, күүк айдат: «Јайзанга барып кайдайын... Јокту күүк — куш эмес пе? Ого до эш-бараан болуп јүрбей».

Учында куштар Алтын-Тоңыска байдың балазын Сағысканды алып бергендер.

Бу чөрчөктө анчада ла јокту ла бай улус јадын-јүрүмиле, јаң-кылыгыла тең эмес болгоны чокым көргүзилет. Алтын-Тоңыс бай, оның учун күүкти јокту деп, таралды бир катап уурданган учун албай јат. Сағыскан дезе байдың кызы, оның учун Алтын-Тоңыс оны «алдынан дагызынаң артык јараш, керсү, сагышту болзын» деп, сүрекей кичееп кийиндирген. Бай биледе өскөн Сағысканын јүрүминде салдым кылык-јангду болгонын албаты чөрчөктө база јакшы көргүзет. «Бир катап Сағыскан јазап кийинип, јаранып алала, кайдаар да јүре берди» — деп айдылат. Је ол кандый да јараш, керсү болзо, түңей ле једикпестү: сөөк челдеп, биленің ак-чегин ундып салган. Анайып Сағыскан Алтын-Тоңыска кезеттирип, учы-учында экү айрылыжып јат. Айдарда, бай улус бой-бойыла сүүш јоктоң биригип, јаң-кылыгыла јарашпай турганы иле билдирет.

«Чоокыр јайзаң»[100] деп чөрчөктө А. Г. Калкин басыра аңдар кискени көрбөй јадып, оны каан деп угала, оноң тың коркыгылап турганын айдат. Ого коштой мында чычкан кискеге келип, оны кааным деп, бойының комыдалын јетирет: «Јылан чычканның балдарын үзезин јип барат деп киске јыланды тырмагыла өлтүрип јат, чычканның экелген јүстүгин кижиге экелип берген учун, ол јажын-чакка кижинің балазындый болуп калган» — деп, чөрчөк божоп јат.

Бу чөрчөктө албаты бойының азырап алган кискезин ончо аңдардаң күчтү, сүмелү, сагышту деп айдып турганы јарт.

«Согоно, көгөзин, сарана» деп чөрчөктө Алексей Григорьевич өзүмдердиң јүрүми керегинде айдат. Согоно, кыш келерде, соокко тоңуп, канча кат кеп кийинип, арбанат: «Тогус кат торко кийген мен тоңуп турарымда, јаңыс кат чамча кийген сарана соокко чарчап, канайып өлбөйт не? Көксине јаңыс көгүспек кийген көгөзиннің эт-өзөги канайып үзүлбейт не?» Бу сөстөрдөң согононың јаңыс та кородогоны эмес, је анайда ок өскө өзүмдердиң јүрүмине, соокко чыдамкай болуп тургандарына

[100] А. Калкин. «Алтайдың чолмоны», 28 сентябрь 1978 j.

ичи кўйўнип, кайкап турат. Оныҥ учун Соок-Таадак согонолорды тоҥурып баштаарда, јаан согоно ого өчөжип, айдат: «Кадыр ла кадыр, катпазым. Тоҥур ла тоҥур, тоҥбозым! Оноҥ ачу болорым!» Соок комыдабаган саранага ла көгөзинге тийбеди.

«Оныҥ учун сарана ла көгөзин — ачу јок јакшы курсак. Согоно дезе ачу, кижиниҥ көзининг јажын да төгўп турар».

Чөрчөктө эки учур бар: комыдаган, кекенген согононы соок кезедип тоҥурганы, экинчи јанынаҥ, албаты кандый өзўм ар-бўткенде нениҥ учун андый-мындый бўдўмдў болгонын јартаарга сананганы болот.

Је албаты аҥ-куштыҥ, өлөҥ-чөптиҥ бўдўми, јўрўми ажыра улустыҥ кылык-јаҥын көргўзип турганы кажы ла чөрчөктөҥ иле билдирет. Сюжеди ле учуры аайынча А. Г. Калкиннииҥ чөрчөктөри тыҥ ла колболу эмес. Баштап тарыйын укса эмезе кычырза, ол чөрчөктөр тегин ле соодулу неме ошкош. Је ол чөрчөктөрди тереҥжиде ылгап көрзө, олордыҥ учурына јаан тўп-шўўлтелер салынган. Албатыныҥ чөрчөгинде оныҥ санаа-шўўлтези, көргөн-шиҥдегени, философиязы, јўрўмдеги ле иштеги ченелтези, кылык-јангы, ончо эткен керектери айдылып јат.

1976 јылда «Туулардыҥ јылдызы» деген литературно-художественный јуунтыда А. Г. Калкиннииҥ **«Керсў Табычак»** деп чөрчөги чыккан.

Чөрчөкти озо ло баштап 1975 јылда бичиген, оноҥ оны кайчыныҥ 50 јажы толордо, «Алтайдыҥ чолмоны» газетке кепке баскан. Је онынҥ учурында (содержаниезинде) бистиҥ өйгө келишпес јерлер бар болгон. Чынынча айтса, чөрчөкти бичиир туштa, Алексей Григорьевич сўрекей сўўнчилў, кокырлу эдип айткан. Качан оны газетке чыгарар эдип јазайла, ойто кычырып берерде, ол оны јаратпай, колын челий согуп, «јок, јок, јарабас!» деген. Бир канча өйдиҥ бажында чөрчөк газетке чыккан. Ол туштa келишпес јерин эмеш тўзедип ийеле, учурына келиштире кеп сөс кийдирген болгон.

Баштап айдылганында ла бичилгенинде Колонјы којойымныҥ билезине јокту Табычак бир кастыҥ эдин теҥтўҥнеҥ ўлейле, бойына төжин арттырып алган. Кojойым сўўнеле, төрт кап аш, эки баш чай берет. Јаскыда, чар алар туштa, Колонјы ого јер сўрер салда берип јат. Чын, кастыҥ эдин ўлеер туштa, Табычак кojойымныҥ ўйине алтын јўстўк база

берген болгон. Айдарда, Колонjы кojойым Табычакка аш ла салда берип, оноң чарды алып jат. Мынаң көргöндö, кojойым jокту кижиге сӳрекей килемjилӳ болуп калган. Кojойым jӳстӳктиң баазын чотко саларда, кунаң уйдың баазына келижип турганы чӧрчӧктӧ айдып та салган болзо, jе тӳңей ле, Колонjы, jакшы кижи болуп көрӳнип турган. Ол ло jерди эмеш jазап ийер керек болгон, jе кайчы тӳзедерин чек jаратпай турган.

Андый да болзо, кojойым Табычактаң берген төрт кап ажы учун jети таар аш берзин деп некегенин чокымдаарга келишкен. Качан Колонjы Табычакка келип, оноң чарды алар туштa, ого салда берип jат. Ол ло öйдö карган öрöкöн бойына айдынат: «Бай сыйлап берзе, сыйрып алатан». Табычактың сананганы чын болды. «Салган ажың jакшы бӳтсе, төрт таардың ӳстине ӳч таар аш кожоло, экелип берерин ундыбай jӳр» — деп, чарды jединип jанар алдында, Колонjы Табычакка jакып салды.

Чӧрчӧктиң бу айдылган jерине кеп сöс кошконы ла төрт таар аштың ӳстине ӳч таар jемегени оның учурын тыңыдып ийген. Чӧрчӧк мынайда jазалган кийнинде газетке ле альманахка кепке базылган соңында, Алексей Григорьевич «меге тӳзедӳ jазал jарады» деп сӳӳнген.

Кижи баштап тарыйын Табычак кojойымның билезиндеги улуска кастың эдин ӳлегенине ле бойына оның тöжин арттырып алганына ajару эдер. Jе Табычак ашты эки-jаңыс мал-кужының артыгыла келиштире таап, солып, jаңыс ла бойы азыранып jаткан эмес, jе анайда ок öскö дö улуска jедиштирип турганы чӧрчӧктиң учында чокым айдылат. Чӧрчӧк мынайда божоп jат: «Келер jаскыда Табычак jерди jаза кыралайла, эки таар ӳрен чачкан. Кӳскиде аштың тӳжӳми jакшы болды. Улус көчӧ-талканду болуп, jакшы jада берди. Анайып, Табычак эки-jаңыс мал-кужын ашка толып, аш öскӳрип, jокту-jойу улуска болужын jетирген».

Чӧрчӧктӧ Табычактың сӳр-кебери ажыра албаты jокту улус сагышту, эп-jöптӳ деп шӳӳлте айдат. Табычак кокырчы, куучынчы, ачык-jарык санаалу. Ажы бӳдерде, улуска да берет. Оның jӳрӳми öскö улустың jадын-jӳрӳмиле бек колбулу.

Кулданаачы ла jокту улустың сӳр-кебери удура-тедире көргӳзилет. Табычак — jокту карган кижи. Ол «элик

бычкак ӧдӱктӱ, эчки тере тонду, тӱлкӱ бычкак бӧрӱктӱ». «Чой кайырчакта акча јок болгой», «сӱӱнген бойынча, алтын јӱстӱгин абакайга сыйлады» деген эрмек-сӧстӧр оның јоктузын, ачык-јарык санаалу болгонын керелейт. Колонјының кылык-јаңы, санаазы, јокту кижини јабъыс көрӱп турганы ла оноң ары байыырга турганы мындый сӧстӧрдӧң көрӱнет: «ак кереге айылду, алтан кыра аш салган»; «улустаң торбоктор садып аларга, јаан кайырчагынаң акча чыгарып, чоттоп баштады»; «чочыган бойынча»; «кылчас эдип көрди»; «келген эмеген оның ичине јарабай турды. Јокту карган неме турбай бу деп бойында сананып калды»; «акча јок болзо, айса торбок садараар»; «билбеечи болуп»; «чар аларга келди»; «төрт таардың ӱстине ӱч таар аш кожоло, экелип берерин ундыбай јӱр».

Бу сӧстӧр анчада ла кojойымның ич санаазын, амадузын јеткил көргӱзип јат: оноң артык байыырга кӱчин, эп-сӱмезин тузаланат. Чӧрчӧкти айдар туштa, Алексей Григорьевич кокырды јакшы тузаланган. Табычак бойының кокырыла Колонјы кojойымла эптӱ-јӧптӱ куучындажып, оны бойына ајартып, келген амадузына једет. Ол кокыр-куучын јокту ла кojойым ортодогы айалганы јымжадып јат. Темдек эдип, кокырлу јерди тексттең алып көрӧргӧ јараар.

— Не керектӱ јӱрӱгер? — деп, кojойым сурады.

— Колонјының айлына конойын деп келгем. Оның чодына кол саларга турган кижи эдим — деп, Табычак айтты.

Кojойым оның кокырлап отырганын билип, айтты:

— Кojойымның чодына слер канча кире акча саларга турганаар?

Табычак каткырып, эрмектенди:

— Аш бергедий болзо, акча кайда барар. Чой кайырчакта јок болгой, ӧдӱгимниң кончы толтыра акча эмей.

Кojойым каткырып, кокырды ӱспеске айдат:

— Андый айылчы биске јараар. Аш бисте алмарда толтыра. Акча јок болзо, айса торбок садараар.

Карганак айтты:

— Табычактың айлын табарып барар болзоор, чар да табылбайсын. Кökиде айдарга көп табылбагай, кӧк ийнегимниң бозузы бар эмей. Кojойымга садайын деп, кобыга апарып семиртип салгам...

Мында эки кижиниң куучыны јилбилӱ, кокырлу ӧдӱп јат, је оның тӧс учуры мындый: Табычак кojойымга тегин келбеген — ол чарла аш толып аларга келген. Ол ок ӧйдӧ карган эмегениң такпаазы, јалтанбазы, айал-

ганы көрўп, кожойымла тең-тўңнең кокырлажары иле айдылат.

Кокыр кокыр ла, је Табычактың кокыры ла оның улуркак санаа-шўўлтелў эрмеги, эткен кереги јаңыс та кычыраачыларга ла угаачыларга јарап турган эмес, ол анайда ок ачап кожойымды да кайкаткан.

— Менде бир кастың эди бар. Оны слерге берейин деп. Ордына арба береер: сарјузы јок кижиге тараан јарабайтан эмей.

Колонјы Табычакка баштанып, каткырынды:

— Слер касты экелип, бу айылдың ичинде улуска једер эдип ўлегер. Јетире ўлезеер, ат кödўргенче арбадаң уруп алып, јанар-аар.

Табычак каткырала, јеп-јеңил тура јўгўрип, айылдаң чыга конгон. Ого-бого јетпеди, кастың эдин тудунганча кирип келди. Оноң столго салала, ооктоп кести. Эки канадын эки јараш кыска берип, айтты:

— Стол јалмагар, печке јалмагар. Куркунын дезе кайнадып јигер.

Колонјының кыстары коркышту сўўндилер.

Оноң Табычак кастың эки будын кезеле, эки уулга берди.

— Уулдарына будын беретем, аңчы уулдар болбой кайдар? Слердиң ўлўгер бу — деди.

Кастың белкенчегин кезе чабала, кожойымның ўйине берди.

— Белкенчегин слерге берип јадым. Мойын ла кабыргазы кожойымның болзын — деди. Төжин ойто таарга сугуп алды.

— Ырысту кижининг ўлўзи де јакшы. Куштың төжи эттў болбой. Балама апарып беретем — деди...

Бу өрöги айдылганы јўрўмде чын ла болгон керек деп кайчының айдары да јолду. Чын, озогы туштa андый кокыр, ойын, чала табышкакка јуук куучын албаты ортодо јаантайын болгоны јарт.

Айдарда кайчы јўрўмде не болгонын, јаан улустаң укканы аайынча куучындарда, чўмдў эдип, художественный эп-аргала айдарына ајару эткен.

Чöрчöктиң сюжеди там ла элбеген сайын, оның учуры јилбўлў болуп барадат. Оның түп-шўўлтези учы јаар јарталат. А. Г. Калкиннинг кепке базылган ла базылбаган чöрчöктöрин алзабыс, бўдўми јанынаң олор кыска, је айдылган учурал, көргўскен јадын-јўрўми элбеде көргўзилет. Эрмектери кыска, је ол ок öйдö олор чўмдў, чокым, артық сöстöр јок. Чöрчöктиң тили эптў, јаркынду, кажылгак айдылган јерлер учурабай јат.

А. Г. Калкиннинг оок чöрчöктöринде көп сурак темдектер учурап јат, кый темдектер сўрекей ас. Эрмектерде, анчада ла јаркынду эпитеттер, түңдештирўлер бар. Кезик аразында кайчының эрмеги ўлгерлеп айтканына келижет. Темдектезе, «Керсў Табычак» деп чöрчöктиң

баштапкы эрмегин алзаас, ол кай чӧрчӧкти ӱлгерлеп айтканына тӱнгей: «Озо Алтай ичинде, јакшы одорлу кобылардың бирӱзинде, ак кереге айылду, алтан кыра аш салган Колонјы деп којойым јуртаган». Бу ок эрмекти поэтический чӱмле строкалап (јолдыктап) айдарга јараар:

Озо Алтай ичинде,
Јакшы одорлу кобылардың бирӱзинде,
Ак кереге айылду
Алтан кыра аш салган
Колонјы деп којойым јуртаган.

Мынаң көргӧндӧ, керек дезе сӧстӧр бой-бойыла эрмек ичинде бек колбулу да болзо, је эптӱ айдылып, рифмалажып турганы көрӱнет: «ичинде — бирӱзинде», «салган — јуртаган». Чӧрчӧкти айдар туштa, кайчы анчада ла јарталгыштарды, тооломолорды, эреңгистерди көп тузаланат. Олор кижиниң, аң-куштың да тыш ла ич бӱдӱмин иле јурап көргӱзерине јаан арга берип јат.

Кайчы тегин чӧрчӧктӧринде көп колболу, эжерлӱ сӧстӧр тузаланып турганы база иле. Олор алтай тилдиң байлыгын, эрмекте айдылатан эп-аргаларын көргӱскениле коштой, оның ээлгирин, јалакай, јымжак болгонын аңылап јат. Темдектезе, «Боро кушкаш ла Ӧркӧ» деген чӧрчӧктӧ аш-курсак белетеери јанынаң куучын ӧдӱп јат, оның учун мында «азык-тӱлӱк», «тойу-ток», «аш-курсак», «курсак-тамак», «бала-барка» деген сӧстӧр айдылат. «Керсӱ Табычак» деп чӧрчӧктӧ дезе «јеп-јеңил», «көчӧ-талкан», «эки-јаңыс», «мал-куш», «јокту-јойу» деген сӧстӧрдиң кезиги улустың социальный айалгазын аңылап айдарына ла олордың јадын-јӱрӱмин көргӱзерге элбек арга берип јат.

А. Г. Калкин чӧрчӧкти, темдектезе, колдорыла јаңы-бай, көксин-бажын јайкабай айдар. Је оның сӱӱнчилӱ, кайкаганду, шоодылу, кокырлу айдып турганы бӱткӱл куучынынаң, кӱлӱмзиренгенининең, бийиктеткен ле јабызаткан ӱнининең сӱрекей иле көрӱнип јат. Оноң улам кайчының айткан чӧрчӧгин јаан да улус, оок то балдар сӱрекей соныркап угары јолду. Тегин (прозаический) чӧрчӧкти солун айдары, оның учурын угаачыларга јарт эдип јетирери, кайчының айтканыла болзо, база јеңил эмес. «Чӧрчӧкти айдарына база аңылу билгир, ӱн, сезим керек»[101] — деп, А. Г. Калкин тегиндӱ эмес айдат.

[101] А. Г. Калкиннинг айтканынаң, 1977 j.

А. Г. КАЛКИН — ӱЛГЕРЧИ

Баштап ла Алексей Григорьевич Калкиннинг ады-jолы 1948 jылда 14 мартта «Алтайдыңг чолмоны» гезетте адалган. Анда мынайда бичилген: «Jашöскӱримнеңг 17 кижи Москвага jӱрген, олордоңг 14 кижи колхозчы. Бу барган улустардыңг көп сабазы колхозтыңг озочыл jашöскӱримінеңг болгон. Темдектезе: Улаган аймакта Кировтыңг адыла адалган колхозтыңг малчызы Калкин Алексей, Онгдой аймактаңг «Сталинский Конституцияның» адыла адалган (эмди партияның 24 съездиниң адыла адалган) колхозтоңг мергендӱчи Этенов Сорпоң, «13-чи jыл Октябрь» колхозтоңг (Öлöтӱ jурт) jалаңг ижинде иштеген Ташкинова Тымдалай.

Туулу Алтайдаңг барган jурт jерлердиңг jашöскӱримі бойыныңг ойындарын Чайковскийдиңг адыла адалган концертный залда, Ленин-орденин алган художественный Академический Jаан театрдыңг залында ла Союзтардыңг Туразыныңг Колонный залында көргӱскен.

Олор jаңыс ла театрларда эмес, jе анайда ок москвичтердиңг сурагы аайынча алтай ойындарды фабрикаңыңг, темир jолдыңг ишчилериниң, политпросветишчилердиңг клубтарында ла Москваның Ленининниң адыла адалган Государственный Педагогический институдында база тургускандар.

Ол туштa бистиңг областьтыңг эң талдама кожончылары, комысчылары, топшуурчы-икиличилери, кайчылары ла бијечилери Москвада мындый ойындар ойногондор: «Москвага уткуул» деп (сöстöри А. Ф. Саруеваның) кожоң, алтай албатының «Партияга мак» деп кожоңы, «Jаңы Алтай» (сöстöри П. В. Кучияктың, музыказы Ильининиң), Ч. Енчиновтың «Аргымак» (музыказы Ильининиң) деп кожоңдоры кожоңдолгон, алтай албатының кӱӱ-мелодиязын комыс, икили, шоор, топшуур jаңыландырган, «Иштиң танези» деп алтай кыстардың бијези көргӱзилген.

Москваның улузы анчада ла jиит кайчы Алексей Григорьевич Калкиниңг кайын соныркап уккандар. «Онының, jардак кайы угаачыларды сӱрекей сӱӱндирип туратан» — деп, ол туштa ойын-концертке кожо jӱрген нököрлöри эске аладылар. Чын, алтай jашöскӱримге jанар

---

102 Р. П. Киновала А. Г. Калкин керегинде 1977 jылда Онгдой аймакта Öлöтӱ jуртта öткӱрген беседа-куучыннаң.

алдында, ол тоодо «јакшы ойындар көргўскени учун Суразакова Сыргачыга (Н. Н. Суразакова), Кучияков Маратка, Калкин Алексейге, Этенов Сорпонго баалу сый берилген» — деп, ол өйдө «Алтайдың чолмоны» (14 март, 1948 ј.) газет бичиген.

Москвага ойын-концерт көргўзип, олор јери-јуртына келеле, бу «бистиң областтың бастыра јашөскўримдерине јаан ырыс болды» — деп, акту кўўн-санаазынаң чыгара айдышкандар. Олор алтай албатының ойынын, комызын, бијезин мынаң ары көдўрерин бистиң областтың јашөскўрими там кичееп, эм келер өйдө көргўзў туштa ойынга кирижер улустың тоозын канча-канча катап көптөдөри керегинде јаан ижемјилерин газетке бичигендер.

Ойын-концерт көргўскени јаан керек, је ол ишти оноң ары јарандырары, улустың культуразын, јадын-јўрўмин бийиктедери эң јаан сурак болгонын Москвага јўргендер сўрекей чын оңдогондор. Темдектезе, «Алтайдың чолмоны» газетке «Мениң Москваны көргöним» деп јаан эмес статьязында Майчикова Сегис мынайда бичип јат: «...нени билип алганымды колхозчыларга куучындап, бастыра кўчимди кысканбай, јозокту иштеерим. Билер аргамды тузаланып, деремнеде культурно-массовый ишти элбедерине ле тынгыдарына бастыра кўчимди берерим».

Ол јўрген улустаң анчада ла јиит кайчы Алексей Калкинниң газетке бичиген «Бойымның ижимди оноң артык тынгыдарым» деген статьязы јилбилў. Бойының кыска куучынында јиит кижи көзининг чогы јарымдай өчўп те калган болзо, је јаңы өйдө бистиң албатының улу ижин чокым көрўп, оның куучын-эрмегин, амадаган амадузын чын оңдоп, сўўнип, оморкоп јўргенин бичиген.

Бичик-билик билбес Алексей Калкин ороондо јаан јеңўлў бўткен ончо иштер јаңыс ла Владимир Ильич Ленинниң ле коммунистический партияның шылтуунда деп оңдоп јат. Албатының бўдўрген ижин кайчы алтай кай чöрчöктöрдöги баатырлардың эткен керектериле тўңдейт. Москвага ыраак туулардаң келген јылкычы кай чöрчöктиң сöстöрин тузаланып, мынайда чўмдў бичиген: «Мен алдында темир јолды да көрбөгөн кижи болгом. Оның учун меге баштапкы ла кайкамчылу неме

ол болды. Јаан тайгаларды ажып, тереҥ сууларды кечире тартылып калган темир јолдыҥ үстиле, кара туман тыныжы кайылып, албаты-јонды тарткан паровоз канча айлык јерге барып, бисти столицага јетирди.

Москвада јердиҥ үстин ончозын килеҥ ташла јайып, кату ташты кодорып, канча чакка бузулбас јаан тураалар јазаптыр.

Таш чеденле курчаткан јер-теҥериниҥ киндигиндий Кремльдиҥ кызыл чолмондоры теҥериге бийик чыкканы көрүнет. Лениннииҥ узак уйкузын чеберлеп турган Мавзолейди каруулчыктар түни-түжиле корулайт. Канча јүзүн албатыны јаҥыс тилге үреткен, јаҥыс јолго баштаган бистиҥ улу Ленин јада калганынаҥ бери көп јылдар өткөн дө болзо, је уйуктап ла калгандый јадат.

Бичиктеҥ ле кычыратан, јуруктаҥ ла көрөтөн улу Лениди көрөлө, канча күчим көптөгөндий болды. Эмди мен бойымныҥ колхозыма јанып, не ле көргөнимди, билгенимди, улу партияга баштаткан бистиҥ ороон кандый јеҥүге једип алганын улуска куучындап берерим. Бойымныҥ искусствомды оноҥ ары тыҥыдып, көп јашöскүримдерди бу ишке тартып аларым»[104].

Алексей Григорьевич Калкин јерйне јанып келеле, јурт јердеги культураны өрө көдүрерге јаҥыс та кай искусствозын јарандырып, чөрчөктөрди оноҥ ары билерге бастыра күчин салган эмес, је анайда ок үлгерлер чүмдеп, олорды бригадаларга јүрүп, јашöскүрим јуулган клубка келип, јаан көдүриҥилү кычырып баштаган. Јиит кайчы јууныҥ кийнинде улустыҥ јүрүми јаранып, өрө өҥжип келгенин көрүп, оны үлгерлеп айдарга күчин салат. Ол аймак ичиле јорыктап, јурттар сайын кайлап, бойыныҥ кайлаар јайалтазын там элбеткениле коштой, бойы чүмдеген јаҥы произведениелерин кычырып јат. Јаан удабай кайчы Горно-Алтайск городкô атанып, мында областной национальный орто үредүлү школдыҥ үренчиктериле, үредүчилериле туштажу өткүрип, издательстволоныҥ ла редакцияныҥ ишчилерине јолыгат. Ол керегинде «Алтайдыҥ чолмоны» мынайда бичийт: «1948 јылда март — апрель айларда Москвада РСФСР-диҥ јурт јерлериниҥ художественный ойындарыныҥ көргүзүзинде турушкан бистиҥ јиит чөрчөкчи Калкин Алек-

---

104 Калкин Алексей. «Бойымныҥ ижимди оноҥ артык тыҥыдарым», «Алтайдыҥ чолмоны» газет, 14 март, 1948 j.

сей Григорьевич бу кўндерде Горно-Алтайск городко айылдап јўрди[105].

Газетте кайчыныҥ портреди ле ол керегинде «Јиит кайчы» деп кыска статья берилген. Статьяда кайчыныҥ јадын-јўрўми, чөрчөктөри керегинде кыска јетирўлер берилген. Бу кыска статьяныҥ учында анчада ла кайчы јаҥы јадын-јўрўмге, јашөскўримге јаан ајару салып турганы айдылат.

«Нөкөр Калкин анчада ла советский јаҥ, јашөскўримдердиҥ ырысту јўрўми, Советский Черў керегинде, анайда ок советский улустардыҥ иште јаан јеҥўлери керегинде кожоҥдор, ўлгерлер ле чөрчөктөр чўмдеп айдарына ўренип ле кичеенип туру.

Ол анайда ок бойыныҥ чөрчөктөринде, кожоҥдорында ла ўлгерлеринде ишкўчиле јаткандарга ырысту ла јайым јўрўм берген ойгор башчы Ленинди ле партияны мактап јат.

Эмди нөкөр Калкин бойыныҥ чөрчөк, кожоҥ ло ўлгер айдар эпчилин мынаҥ ары там ла јарандырып, советский албатыныҥ ат-нерелў јўрўмин чўмдеп айдарга шўўнип туру»[106].

Ол өйлөрдө Алексей Григорьевич Калкин көп ўлгерлер чўмдеп, олорды улуска бичиделе, «Алтайдыҥ чолмоны» газеттиҥ редакциязына ийет. Је ол ўлгерлери бойыныҥ художественный учурыла ончозы тўҥей эмес. Олорды кайчы албатыныҥ кожоҥдорыныҥ бўдўмиле чўмдеп, оос творчествоныҥ јаҥжыккан эп-аргаларына тайанып бичиген, онык учун көп ўлгерлер алтай албатыныҥ кожоҥдорынаҥ тыҥ аҥыланбай турган. Је олордыҥ ортозында анчада ла «Москваны көрдим»[107] деп јаан эмес туујызы аҥыланат.

Бойыныҥ туујызында јиит кайчы төрөл Улаган аймактаҥ ала Москвага јетире јорыктаганын, јаҥы солундар, көргөн-укканын айдат. Је эҥ ле учурлузы кай искусствоныҥ учуры керегинде айдылганы солун. Бу јолдыктар текши јетирў болуп јат.

Мени айылчыга тўҥейлеп,
Мында улустар уткыды.
Менеҥ солундарды угарга
Јолды меге јайым берди.

---

105 «Јиит кайчы». «Алтайдыҥ чолмоны», 12 март, 1949 ј.

106 Ол ок газетте.

107 Алексей Калкин. «Москваны көрдим». «Алтайдыҥ чолмоны», 1 май, 1949 ј.

Кандый ырысту болгонымды,
Канча ла бар билеримди
Төкпөй-чачпай олорго айттым,
Топшуурлап, кайлап бердим.

Мениң топшуурымның үни
Кремльге үнгүр јаңыланды.
Чүмделтип кайлаган кайымды
Улу орооным соныркап укты[108].

Ол өйдө Москваны көргөнин кайчы јаан ырыска түңдейт.

Төрөл Москвага келгениме
Мениң јүрегим сүүнди.
Кремльде чолмонның јаркынына
Мениң санаам көкиди[109].

Москва ол јаңыс ла төрөл столица эмес, ол анайда ок албатының јадын-јүрүмиле, ижиле, амадузыла бек колбулу город.

Албаты-јоннын ортозында
Ырыс таркаган Москвада,
Айылчы күндүзиле јүрдим,
Көрбөгөн солун көрдим[110].

«Ырыс таркаган Москва» элдең озо бистиң ороондо јаткан албатыга ада болгон, улу башчы ла үредүчи, телекейде баштапкы социалистический государствоны төзөөчи В. И. Лениннинг ады-јолыла јажын-чакка колболу. Оның ады-јолы, кереги — албатының јүрегинде.

Албатыга ырысты берген
Ленин Мавзолейде јатты.
Эткен кереги тирү јүрген
Өйгор башчыны таныдым[111].

Бу кыска туујыда кайчы Ленин керегинде сүрекей ас айткан, је ол акту күүн-јүректең айтканы терең учурлу сөстөр: Ленин албатыга ырыс берген, оның кереги јажына тирү, ол ойгор башчы.

Кайчылар да, кожоңчылар да албатының ооc поэзиязының јаңжыккан эп-аргаларын оноң ары улалтып, олорды тузаланып, эмдиги јүрүмде болгон јаңыртуларга

108 «Алтайдың чолмоны», 1 май, 1949 j.
109 Анда ок.
110 Анда ок.
111 Анда ок

бойыныҥ чӱмдеген поэтический произведениелериле каруу эдип, көрӱм-шӱӱлтелерин чыгара айдып, пролетарский революцияныҥ јеҥӱзин, В. И. Ленинниҥ эткен мӧҥкӱлик керегин, оныҥ тӧзӧп салган Коммунистический партиязын, Совет јаҥныҥ једимдерин мактагылап јадылар.

Совет өйдө алтай кайчылар албатыныҥ иштеги эрчимин ле патриотический кӱӱн-табын јаҥыс ла бойыныҥ јеринде учурап, көрӱп турган эмес, олор бӱткӱл ороондо кажы ла болгон керектерди радио, газеттер ажыра билип, историяда болгон айалгаларды чын, чике оҥдогылап, јаҥы произведениелер бичигендер.

Анайып алтай албатыныҥ ады-чуузы чыккан кайчызы Николай Улагашевич Улагашев, Октябрьский социалистический революцияныҥ кийнинде озогы чӧрчӧктӧрди айтканыла коштой, јаҥы јадын-јӱрӱмнеҥ артпай, оныҥ алтамын, тыныжын билип, јӱрегиле ол керектерде туружып, бир канча ӱлгерлик (поэтический) произведениелер чӱмдеген. Олордыҥ тоозына «Колыгар кыскачак»[112], «Ойно, ойно, топшуурым»[113], «Октябрьдыҥ кожоҥы»[114], «Эки закон»[115] ло оноҥ до өскӧлӧри кирет. Кайчыныҥ анчада ла «Эки закон» деген ӱлгери (алтайлап бичигени — оригиналы — јылыйып калган) «алтай ла бастыра советский поэзияныҥ талдама произведениелеринииҥ тоозына кирет»[116] — деп, Н. У. Улагашевтиҥ јӱрӱми керегинде Ҫ. С. Суразаков бичийт.

Јаан кайчылардыҥ бу јаҥжыккан јолынаҥ Алтайда тургуза өйдө эзен-амыр јаткан кайчы Алексей Григорьевич Калкин туура калбаган.

Алексей Григорьевич советский өйдө чыккан, оныҥ учун ого, Ада-Төрӧл учун Улу јуу тужындагы өйдӧҥ башка, уур јӱрӱмдӱ јадын јадып, бай-јайзаҥдарга, кожойымдарга базынчактаткан өй келишпеген. Алексей Григорьевичтиҥ көзинче Туулу Алтайдыҥ албаты јаткан кажы ла өзӧк-јиктеринде колхозтор ло совхозтор тӧзӧлгӧни, школдор ачылып, балдар ӱренгени көрӱнген. Јурт јерлердеги јаткан улустыҥ ла јаан городтордогы

---

112 Н. Улагашев. «Кызыл Ойрот», 23 март, 1940.
113 Н. Улагашев. «Кызыл-Ойрот», 7 ноябрь, 1940.
114 Н. Улагашев. «Кызыл Ойрот», 7 ноябрь, 1942.
115 Н. Улагашев. Два закона, перевод А. Сотникова, в кн.: «Великая дружба», Горно-Алтайск, 1956, 91—93 с.
116 С. С. Суразаков. Кайчы Н. У. Улагашев, Горно-Алтайск, 1961, 32 с.

јаткан калык-јонның культуразы бийиктеп, клубтар, театрлар ачылганы јаңы советский өйдиң ичкери көндүккен бир алтамын јарт көргүзип турган. Бу керектер јиит кайчының ла ӱлгерчиниң ал-санаазын сӱӱндирип, албатының улу јеңӱлерин кодӱрингилӱ сӧстӧрлӧ чӱмдеп айдар кӱӱни келген. Ол оны «Москваны көрдим» деген ок туујызында чокым керелейт:

Тӱни-тӱжиле оды өчпӧйтӧн
Јаркынду метрого кирдим.
Метро ончозы јалтырайт,
Оныҥ јаражын кайкадым.

Өргөө-театрга келеле,
Культураныҥ тӧзин көрдим.
Ӱн серитпей кӱӱлеп турган
Фабрик-заводторго кирдим.

Ончолорын көрӱп тургамда,
Мениҥ көстӧрим сӱгӱнди.
Ончозын чек билип аларга
Менин санаам кӱӱнзеди[117].

Албатының ырысту јӱрӱминде улу Лениннин учурын кыскарта айдып тура, Калкин онын ойгор ӱредӱзин, коммунизмге көргӱскен јолын мактап, башчыны «албатыга ырыс берген», «эткен кереги тирӱ» деп тоолу айткан сӧзин бу өрӧги айдылган туујының калганчы јолдыктарыла толтырып бӱдӱмчилейт. Ильичтиҥ шылтуунда электроот тӱни-тӱжи өчпӧйт, фабрикалар ла заводтор токтомы јоктоҥ ӱн серитпей кӱӱлеп турат. Је андый да болзо, онҷолорын көрӱп, сӱӱнип тура, олордың учурын тереҥжиде билип аларга амадап јӱргенин калганчы эрмек чокымдайт.

Алексей Григорьевич «Москваны көрдим» деген туујызынаҥ озо Москвага јӱрӱп келгенининҥ кийнинде, јашӧскӱримге, колхозко ло совхозко, малчыларга, јаңы өзӱп јаткан јаш ӱйеге учурлап, ондор тоолу ӱлгерлер ле кожоҥдор чӱмдеген. Онын кожоҥ-ӱлгерлери анчада ла 1949 јылдаҥ ала 1952 јылга јетире «Алтайдың чолмоны» газетке кепке базылып чыккандар.*

Калкин бойының кожоҥдорында ла ӱлгерлеринде төрӧл јерин ле онын улузын, азыраган малын, койчыларын ла јылкычыларын олордың тӱни-тӱжи бӱдӱрген ижин јылу сӧстӧрлӧ бийик кодӱрингилӱ чӱмдеп јат.

---

117 Анда ок.

* Кайчыныҥ газетке кепке салган кожоҥ-ӱлгерлерин мынайда ээчий-деечий көрӧргӧ јараар: «Јиттердиҥ кожоҥы» (8 Март, 1949), «Москваны көрдим» (1 Май, 1949), «Малчы» (10 июль, 1949); «Бригадир» (25 июль, 1950), «Бистиҥ јараш школдо» (1 сентябрь, 1951), «Кӱстиҥ кӱнинде» (8 сентябрь, 1951), «Комбайн», «Колхозтыҥ узы» (2 октябрь, 1951); «Амыр-энчӱге јӧмӧлтӧ» (10 октябрь, 1951); «Малчы Кӱндӱбей» (4 май, 1952) ле онон до өскӧлӧри.

Јиит кайчының баштап ла кепке чыккан «Јиттердиң кожоңы» деп ӱлгери ӱй улустың телекейлик байрамына — 8 Мартка учурлалган. Ӱлгерчи мында анчада ла иштиң учурын бийик көдӱрип, колхозтордо ло совхозтордо јашӧскӱримди ишке таскадары эң учурлу деп тӱп-шӱӱлте эдет. Эмдиги иш — текши иш, оны колхозчылар ла совхозтың ишчилери биригип иштеп јат.

Ол ок ӧйдӧ Калкиннинг бу ӱлгеринде ӱй улустың, озогызына көрӧ, бӱгӱнги ӧйдӧги ырысту ла јыргалду ижи, јӱрӱми јуралат. Одузынчы јылдарда алтай албаты озогы кожоңдорго тайанып, јаңы учурлу кожоңдорды комсомолго, јашӧскӱримге, балдарга, советский ӱй улуска учурлаган. Ӱй улус озогы базынчыктаң айрылып, советский ӧйдӧ эр улусла тең праволу болуп, иште, јыргалда, колхоз-совхоз башкарар иште — кайда ла кожо турушканы јаан учурлу. Ӱй улустың, кыстардың мындый сӱӱнчизи эр улустың сӱӱнчизиле, ырызыла бириккени Алексей Григорьевич Калкиннинг ӱлгеринең иле көрӱнет. Оның учун автор кыстардың ла ӱй улустың омогын бойының ачык-јарык ал-санаазы ажыра ӱлгерлейт:

Куу балазын телчиткен
Кумакту көлдиң шылтузы.
Кыс бойысты чыдаткан
Иш кӱчиниң ырызы.

Бригадирге баштаткан
Биригип иштеер ижис бар.
Бир санаала јыргаткан
Темдектеп көрӧр байрам бар.

Кас балазын учурган
Камышту көлдиң шылтузы.
Кайран бисти чыдаткан
Колхоз, совхоз јӱрӱми.

Ӱй улустың байрамында
Ӱӱрелер, кыстар ойнойлы.
Ада башчы партияга
Алкыжыбысты айдалы.

Алексей Григоьевич Калкиннинг бу «Јиттердиң кожоңы» деп ӱлгерине јетире чӱмдеген ӱлгерлери алтай албатының јаңжыккан бӱдӱмдӱ кожоңдорына бӱдӱштеш. Ӱлгердиң баштапкы эки купледин көрзӧ, ол иле көрӱне берет. Темдектезе, төртјолдыктың баштапкызы ла экинчизи ар-бӱткен, аң-куш керегинде айдылган болзо, ӱчинчи ле төртинчи јолдыктарда кижиниң јӱрӱми керегинде айдылат. Је ӱлгердиң ӱчинчи ле төртинчи купледи кожоңгның бу јаңжыккан эп-аргазынаң эмештең айрыла берген. Мында кажы ла јолдык улустың јӱрӱмиле, ижи-тожыла колбулу.

Кайчының ӱлгер чӱмдеп турганы озо ло баштап газетте, 1948 јылда, тоолу сӧслӧ мынайда айдылган:

«Чӧрчӧк айдаачы Калкиндий јиит поэттер ле писательдер бар». Айдарда, ол ӧйлӧрдӧ јиит поэт-кайчы Калкин керегинде бир јылдың бажында «Алтайдың чолмоны» газет бичиген: «Эмди нӧкӧр Калкин бойының чӧрчӧк, кожоң ло стих айдар эпчилин мынаң ары там ла јарандырып, советский албатының ат-нерелӱ јӱрӱмин чӱмдеп айдарга шӱӱнип туру». Мынызы газетке јарлалган «Јиттердиң кожоңы» деп кожоң-ӱлгеринең иле көрӱнет. Ӱлгер газетке 8 Мартта чыккан болзо, оның кожоң ло стих айдар эпчили керегинде ол ок јылда 12 мартта айдылып јат.

Колхозтың, совхозтың текши малын чыгым јок кабырып, кичеери ле ӧскӱрери анчада ла малчы улустаң камааанду. Олордың јеңил эмес каруулу ижи качан да болзо мактулу. Ондый улустың турумкай ижине ле јӱрӱмине Алексей Григорьевич Калкин бир канча ӱлгерлер учурлаган.

«Малчы» деп ӱлгерде автор укту јылкы мал, булут чылап јайканыжып, јажыл одордо јылкычыга кабыртканы айдылат.

Сенің көзің оттый чокту,
Түнде шокчылды иле көрӧт.
Сенің санааң малга кару,
Түште сенің эзингнең* чыкпайт.

Јаш агаштардың көк бӱрлери
Јайдың јылузында корболойт.
Булуттый јайканышкан мал
Јылдың сайын тоозы көптӧйт.

Јердеги ӱӱрле кожо конуп,
Јеткерден олорды корыдың.
Јаш кулундарды чыдадып,
Јылдык планды ажыра бӱдӱредиң.

«Малчы» деп ӱлгердиң төс геройы —бӱгӱнги колхозчы. Улустың алдында бойының ижиле каруулу кижи. Колхозтогы текши јонның јӧӧжӧзининг өзӱп көптӧйтӧни кажы ла кижининг ижинең камааанду. Оның да учун колхоз санаа-кӱӱни «малга кару», оныла «кожо конуп», «јеткерденг корыыр», бойына оок малды корыырына молју алынып, «јылдык планды ажыра бӱдӱретен» кижиге иженјизин салып, кабырарга берип јат.

«Малчы Кӱндӱбей» деген ӱлгердиң төс геройы —

---

* Эзингнең — кичеелингнең

Күндүбей. Ол малдаң түни-түжи айрылбай, кабырып, малы амыр конгонына оморкоп сүүнет.

Ак тонын јабынган туулардың
Бүдүми јараш көрүнет.
Мал кабырган Күндүбейдиң
Кожондоп ийер күүни келет.

Омок-јардак Күндүбей
Малын ајыктап јортты.
Комыстый үнгүр кожоңы
Одош тууларга јаңыланды.

Малчылар ижиле оморкоп, колхоздың малын «таң атканча уйуктабай корулап конот». Ого коштой Күндүбей кунукка түшпес, сүүнчилү, кожоңчы, омок кижи болгоны үлгерден јарт көрүнет.

Мал ижи ле јаланг ижи колхозто эң јаан, эң учурлу керек болуп јат. Бойының «Бригадир»[118] деп үлгеринде кайчы колхозчылардың јайгы өйдө малга азырал белетеп, мөрөйлөжип, сүүнчилү иштегилеп турганын көргүзет. Мында ар-бүткен, улустың ижи — ончозы бийик көдүрингилү, јаан тебүлү сөстөрлө јуралат. Кайчының бу үлгери ол өйдө учуры јанынаң јакшы деп темдектелген[119].

Колхозчылар бригадирге баштадып, малга азыралды сүүнчилү белетеп, баатыр кептү иштегилейт:

Тангдакталып таң адарда,
Талтар, күртүк куштар этти.
Болот чалгыны тудунганча
Бригадир баштап јаланга келди.

Јаш өлөңниң чалыны,
Мөңүн чилеп, јалтырайт.
Јараш бүткен чечектер
Салкынга ойноп јайканат.

Бригадир кайруны алды,
Чалгызын јазап кайрады.
Баштапкы јолды ачты,
Малдың азыралын белетеди.

Колхозчылар мөрөйлөжип,
Јаш өлөң јолдолып јадат.

---

118 А. Калкин. Бригадир. «Алтайдың чолмоны», 25 июль, 1950.
119 Ч. Чунижеков. Јиит поэттердиң стихтери керегинде. «Алтайдың чолмоны», 30 июль, 1950.

Кожоҥчылары ко́жоҥдожот,
Одош тууга јаҥыланат.

Эрчимдӱ талайып келгенде,
Эки јарындары тийижип келет.
Баатыр чылап чапканда,
Ӧлӧҥ тӧзиле кезилет.

Тургуза ӧйдӧги улустыҥ ижин көргӱзип тура, ӱлгерчи анайда ок јаҥы ӧзӱп келеткен јаш ӱйеге ајару салат. «Бистиҥ јараш школдо»[120] деген ӱлгеринде ол анчада ла келер ойдо олордыҥ кандый улус болотонын озолодо айдат. Бӱгӱнги ӱренчиктерден кийнинде јакшынак специалисттер чыгар.

Кӱстиҥ айы јаҥарды,
Ӱредӱниҥ кӱни баштальды.
Кӱлӱмзиренген јаш балдар
Ӱренерге школго келдилер.

Алтын таҥдак јарыза,
Тамырланып кӱн чыгар.
Кичеенип јакшы ӱрензе,
Агроном, техник болорлор.

Јаан удабай Алексей Григорьевич Калкин кӱски ар-бӱткенди, улустыҥ бу ӧйдӧ бӱдӱрген ижин көргӱскен «Кӱстиҥ кӱнинде»[121] деген ӱлгери газетте кепке базылат. Ӱлгерде ол байлык бӱткен ашты «чӧлдиҥ јаан керебиле» — комбайнла «Чӱрмеш јерге мажак тӱжӱрбей јакшы јуунадат». Је колхозчылар јаҥыс та тӱжӱмдӱ ашты јуунадып турган эмес, олор анайда ок ал-тӱмен малды јылу кажаган-таскактарга кыштадарга белетенип алган.

Ӱлгерде кайчы анчада ла кӱстиҥ келгенин сӱӱнчилӱ кӱӱн-санаала уткып, ар-бӱткенниҥ кубулып турганын көргӱзип, улустыҥ јаан ижин јурайт. Ар-бӱткен кижиниҥ ижиле, јӱрӱмиле бек колбулу, је кайда ла ӧткӧн иш бистиҥ элбек эне Төрӧлиске, ончо албатыга эдилип турганы јаантайын јаан ајаруда.

Агаш бӱрин саргартар
Ак туманду кӱс келди.
Арба, буудай јуунадар
Айас јакшы кӱн тийди.

---

120 А. Калкин. Бистиҥ јараш школдо, «Алтайдыҥ чолмоны», 1 сентябрь, 1951.

121 А. Калкин. Кӱстиҥ кӱнинде, «Алтайдыҥ чолмоны», 8 сентябрь, 1951.

Чӧлдиҥ јаан керебиле
Чӱрмеш јакшы иштенет.
Јерге мажак тӱжӱрбей
Јетире јакшы јуунадат.

Алтын буудай арбаны
Колхоз тӱжӱмдӱ јуунадат.
Ада Төрӧл орооныбыска
Артыгынча табыштырат.

Алтай албатыныҥ кожоҥ чӱмдейтен эп-аргазын Калкин тузаланып, кӱстиҥ јаан солынтазын јурайт.

Кӱски салкын куйулат,
Кӱниниҥ чогы уйадайт.

Ойто ло улустыҥ ижин көргӱзип, олор сӱрекей тыҥ иштенип, кышка белетенип турганын оноҥ ары айдат.

Кышка белен болотон
Колхозто јаан иш кайнайт.
Элбек јерлӱ јалаҥда
Колхозчылар иштенгилейт.
Эки норманы бӱдӱрип,
Чӱрмеш омок кожондойт.

Бу «Кӱстиҥ кӱнинде» деген ӱлгеринде А. Г. Калкин куски ар-бутkенди кижиниҥ ижиле бек колбулу эдип көргӱзерде, кижини ле оныҥ ижин төс учурлу керек деп айдарга сананган.

Алексей Григорьевич Калкин 50-чи јылдарда алтай литературада произведениелер чӱмдеер (анчада ла ӱлгерлер) эп-аргаларды оноҥ ары улалтып апарарга амадаган. Оныҥ «Комбайн» ла «Колхозтыҥ узы» деп ӱлгерлери П. В. Кучияктыҥ «Чемал», «Кадын» деп ӱлгерлерине јуукташ.

П. В. Кучияк, темдектезе, алтай улустыҥ ортозынаҥ јаҥы ӱренип чыккан шоферлорды мактап, Туулу Алтайда колхозтордыҥ тӧзӧлгӧнин, олордыҥ өскӧн, тыҥыган историязын көргӱзип турган болзо, А. Г. Калкин бойыныҥ ӱлгерлеринде бежениичи јылдарда колхозтор ло совхозтор трактурло јер сӱрӱп, тӱжӱмдӱ аш өскӱрип, оны комбайнла јуунадып турган комбайнер деп јаҥы специальностьту улустыҥ ижин көргӱзип јат.

А. Г. Калкин «Колхозтыҥ узы» деген ӱлгеринде ус кижиниҥ иштеҥкейин, оныҥ көксинде ачык-јарык санаазын, тыш бӱдӱмин, өскӧ улуска јалакай кӱӱнин көргӱзет. Мында автор анчада ла јаҥы совет ӧйдӧги улус-

тың социалистический күүнин, бистиң өйдиң улу идеалдарына ончо бойын берингенин чүмдү сөстөрлө чындык јурайт. Колхозтың узы керегинде үлгер мындый:

Јурттың јака јеринде
Јаан эмес кузница турат.
Таң јангы ла јарып келерде,
Ус колында маскалу кирет.

Көрүктиң тыныжы күүлеерде,
Көмүрдеги темир кызыйт.
Узун кыскашты ус алганда,
Темир төжиге эптү салынат.

Уур маска төжиде ойнойт.
Отту чедирген јерге чачылат.
Масканың өткүн табыжы
Одош туура јангыланат.

Эки јеңин кайра кымынган
Устың эди изип келди.
Баатыр устың күчтү колы
Темирди чөйө сулап турды.

Эки јаагына тоозын јапшынган,
Эки јарыны терлеп калган
Устың бажында шүүлте көптөйт.
Машиналар көзине көрүнет.

Оны көргөн устың санаазы
Амыр олут бербей турды.
«Менең тутак болбозын!» — деп,
Машинисттерди ус кычырды.

Кажы ла эрезинди толгоп,
Курч көстөр эбире шиңдеди.
«Эткениң сүрекей јакшы!» — деп,
Јарамыкту үн угулды.

Машиналар кырада кыркырайт,
Сноптор јергелей јаткылайт.
Устың бижулап эткени
Улу керекке тузазын јетирет[122].

Ус кижиниң эткен ижи чыңгдый, ол оны «тутак болбозын» деп «курч көстөриле эбире шиңгдеп» эткен, оның учун машинисттер «эткениң сүрекей јакшы» деп мактагылап јат.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын кийниндеги јылдарда бистиң ороон јаңгыдаң орныгып, ончо промышленностьты ла

[122] А. Калкин. «Алтайдың чолмоны», 2 октябрь, 1951.

јурт хозяйствоны јаңғы техникала јеткилдеерин баштаган. Улус сӱрекей уур иштер бӱдӱрген.

Ӱлгерде озо ло баштап јаңғыс ус кижи эрте таңгла туруп, кузницага келип, от камызып, көрӱкти көрӱктеп ийерде, кызыл кос кызып кӱйгени көрӱнет. Ол баатырдый көрӱнет, темирди сулап, терлеп, көксинде колхоздың бӱдӱретен ижи керегинде санаалары кайап, кичинек те амырабайт. Је кузнец эмди јаңғыскан эмес, ол көп улусла кожо биригип, иштенип јат.

Јуу-чактың кийнинде көп эр улус төрӧл јерине ойто јанбаган, олор јӱрӱмин кысканбай, ӧштӱлерле тартыжып, јеңӱ учун Кӱнбадышта јыгылган. Оның учун јууның кийнинде јылдарда эзен-амыр арткан улус заводтордо, фабрикаларда, јалаңдарда тӱни-тӱжи иштегендер. Оноң улам ыраак јурт јерде јаткан тегин ле ус кижи «менең тутак болбозын» деп тӱни-тӱжиле иштенип турганы јолду.

«Кӱстиң кӱнинде»[123] деген ӱлгерде колхозтың байлык, тӱжӱмдӱ бӱткен ажын Чӱрмеш деп комбайнер кижи јуунадат, ол сӱрекей кичеенип, аштаң јерге бир де мажак тӱжӱрбей иштенет. Чӱрмештиң сӱр-кебери кезикте ончо колхозчылардың сӱр-кеберине бириге берет, јаңғыс ол иштеп турган эмес, је ончо колхозчылар јаланг ла мал ижинде турумкай иштегилейт. Олор «элбек јерлӱ јалангда» аш јуунадып, кажаан-таскактар тудуп, јылулайт. Андый да болзо олордың ортозында Чӱрмеш «чӧлдиң јаан керебиле эки норманы бӱдӱрип», омок кожоңдоп иштенет. Колхоз ого комбайн берген, јаан бӱдӱмји салган, оның да учун андый иженишке оморкоп, эки катап көп иш бӱдӱрип саларына бойына молју алганы јарт. Ол ишти, молјуны оморкоп, сӱӱнип, кожоңдоп бӱдӱрет.

Колхозчылардың јӱзӱн-башка ижин, иштеги сӱӱнчизин көргӱзерге А. Г. Калкин ол ок 1951 јылда «Алтайдың чолмоны» газетке «Комбайн» деп ӱлгерин чыгарат. Автор колхозчылардың ижин көрӱп, ӧскӧ улус чылап, тың оморкогонын айдат. Мында, колхозтың байлык тӱжӱмдӱ јалаңғында, јаңғы техника иштеп турганы сӱрекей солун. Колхозтың байлык аш бӱткен јалаңдарында комбайндар, машиналар кыймырап иштегилейт. Кайчы бу эки произведениеде улустың куучындашканын (диалогын) тузаланып, олордың ич санаазын, јаң-

123 «Алтайдың чолмоны», 8 сентябрь, 1951.

кылыгын чыгара айдарга амадап, ол кӱӱнине јеткени ӱлгерлердең иле кӧрӱнет. «Кӱстиң кӱнинде» деген ӱлгерде колхозчылар ла комбайнер Чӱрмеш керегинде айдылган болзо, «Комбайн» деп произведениеде автордың, колхозчылардың ла Тойлош деп карган эмегеннинг сӱр-кеберлери кӧргӱзилет. Автордың ла Тойлош эмегеннинг сӱӱнчизи — колхозтың байлык ажы, јаңы техника, јаан, је сӱӱнчилӱ иш, омок кожоң болуп јат.

Мында ол иш кижиге сӱӱнчи, ырыс экелип турганын, колло иштейтен иш астаганын керелейт. Чын, јаңы техника «канча аттың кӱчин солыган». Бӱгӱнги кижи — советский кижи, ол ончо эл-јон учун иштеп, бойынын ижиле Тӧрӧлин байыдарга иштенип јат. Советский ӧйдӧ улус јайым кӱӱн-тапту. Кижини кижи кулданатан јӱрӱм ундылып, ыраган. Керек дезе ӱлгерде карган «алтай эмегеннинг айдары јок сӱӱнгени» кӧрӱнип јат. Ол карган да болзо, јаңы јадын-јӱрӱмди кӧрӱп, оморкоп, ичкери јӱгӱрип, сӱӱнип, каткырып јат.

А. Г. Калкин эбире јӱрӱмде болуп турган кандый ла солундарды чын оңдоп, олорды јӱреги ажыра ӧткӱрип, ол сӱӱнчизин ачык-јарык кӱӱниле ӱлгерлеп айдат.

Ада-Тӧрӧл учун Улу јуунын кийнинде литературада бир јаан тема албатынын јурт хозяйствозын орныктырып, тыңыдып турганы болзо, экинчи јаан тема советский албатынын амыр-энчӱ учун тартыжузы боло берген. Амыр-энчӱ учун тартыжу керегинде алтай албаты кӧп кожоң чӱмдеген. Ол кожоңдорында амыр-энчӱ учун тартыжары бастыра совет улустың кереги деп айдылат. Амыр-энчӱ деген сӧс бистиң ороонның бастыра албатызынын јӱрегин, санаазын, амадузын бийик кӧдӱриңиде туткан. Алтай албаты јебрен чактардаң бери амыр-энчӱ деген ак-чек санаазын јаан кай чӧрчӧктӧрдӧ айдып келген. Оның учун албатынын кожоңчылары бастыра улуска мындый сӧстӧрлӧ баштанганы сӱрекей јаан учурлу болуп јат.

Теңерининг јылдызы
Текши тӱңей болор бо?
Телекейдиң санаазы
Текши тӱңей болор бо?[124]

Мындый кожоңдор анчада ла капиталистический ороондор бистиң эне Тӧрӧлиске табару эдип турарда

[124] Кожоңды Оңдой аймакта Кӱпчеген јуртта јаткан Ябыштаев Таан айткан.

ла јууның кийнинде чўмделгендер. Је амыр-энчў керегинде тема анайда ок поэттердиң ле композиторлордың произведениелеринде база көдўрилип јат.

1972 јылда А. Г. Калкин Москвада болордо, бир катап оромло барып јадала, айткан: «1947 јылдаң ала 1951 јылга јетире мен сўрекей сўўнчилў јўргем. Јаантайын амыр-энчў керегинде некелтелў кожоңдор радио ажыра јаңгыланатан, ол кожоңдорды јашöскўрим тудуш ла кожоңдоп туратан. Ол амыр-энчў деп неме бастыра албатыныңг кўўни эмей... Телекейдиңг башка-башка ак-чек албатызы јуу-чак јогынаң јадарын некегени — ончозы бириге берген јаан ийде-кўч болгоны мени оморкодып турган» — деп, кийнинде кайчы эске алынганы јолду болды.

1951 јылда телекейде амыр-энчўни тыңыдары јанынаң јаан кычыру ла иш ödўп турар туштa, јинит кайчы Алексей Калкин бу кычыруга алтай поэттердиң ортозынаң эң озо ајару салып, «Амыр-энчўге јömöлтö» деп ўлгер бичип, газетке кепке базып чыгарган. Бўткўлинче ол ўлгер мындый:

Бирлик билелў албатыда
Јаан ийде-кўч бар.
Ада-Төрöл ороонында
Амыр-энчў јўрўм бар.

Ондый јўрўмге бистерди
Ойгор партия экелген.
Амыр-энчўниң маанызын
Телекейде ол көдўрген.

Амыр-энчўниң Кычырузына
Албатылар кол салат.
Амыр-энчўниң керегин
Эрчимдў ишле тыңыдат.

Амыр-энчўниң кычырузына
Мен колымды база салдым.
Амыр-энчў јеңгер деп,
Албатыла кожо иженип турум.

Бийик Туулу Алтайда
Менің ижим тыңызын
Ол амыр-энчўниң керегине
Јеңў алар јömöлтö болзын.

Мынаң көрзö, јинит кайчының ўлгер чўмдейтен темазы элбеп, теренгжип барганы иле билдирет. Амыр-энчўниң керегин јаңгыс ла Кычыруга кол салганыла тыңыдар эмес, је ол ончо буудактарды ödўп, јуу-чакты чыгарбас, тартыжуда агару кўчин, ижин оныңг керегине берер керек деп ўлгерчи акту кўўнинеңг айдып тургаңы сўрекей јаан политический учурлу болуп јат.

А. Г. Калкиниңг ончо ўлгерлериниңг төс темазы озо ло баштап јаңгы советский кижи, оныңг јаңгы ижи, јаңгы амадулары, оныңг ичкери ўстўккен санаазы болуп јат. Тургуза öйдиңг кижизи бойыныңг агару ак-чегиле, бийик моральный кылык-јаңгыла башкаланат.

Бӱгӱнги алтай улус бойыныӊ јаӊгынаӊ патриотизмниӊ ле интернационализмниӊ санаа-кӱӱнин элбеде көргӱзип, карындаштык најылыкка чындык болуп артат. Олор анчада ла советский государстволыӊ задачаларын ла амадузын бар-јок көксинеӊ чике ле тереӊжиде билип, телекейлик албаты ортодогы суракгарды чын оӊдоп, общественный јӱрӱмниӊ кыйалтазы јок өзөр јолын көрӱп, билерин там ла элбедип јат.

Ада-Төрөл учун Улу јууныӊ кийниндеги јылдардаӊ ала беженинчи јылдардыӊ баштапкы јарымына јетире бичиген ле кепке баскан А. Г. Калкиннииӊ ӱлгерлери алтай албатыныӊ оос творчествозында озодоӊ бери јаӊжыккан аргаларыла бек колбулу болгоны јолду болот.

Кайчыныӊ ӱлгерлеп чӱмдеген произведениелериниӊ идейно-тематический ылгажын өткӱрип, тӱп шӱӱлте эдип чыгара айтканыла коштой, оныӊ бастыра чӱмдеген ӱлгерлери алтай албатыныӊ јӱрӱмиле, јаӊ-кылыгыла, ижиле сӱрекей бек бирлик болгонын темдектеер керек.

Алексей Григорьевич ӱлгер чӱмдеерин эмди де таштабаган. Оныӊ јӱрӱминде кандый бир аӊгылу ла көгӱсти сӱӱндирип турган учуралдар болуп турганда, ол керегинде ӱлгерлеп айдар кӱӱни келет.

Јаӊы чӱмдеген ӱлгерлери бежен јылдардагы бичигенинеӊ чек башка, јуук өйлӧрдө ол, темдектезе, эки ӱлгер бичиген, олор «Алтайдыӊ чолмоны» газетте кепке базылган. Олордыӊ кажызы ла кандый бир айалгага учурлалып бичилгени иле боло берет. Анайып, качан бистиӊ область 1981 јылдыӊ март айында Н. У. Улагашевтиӊ чыккананаӊ ала 120 јылдыгын темдектеерде, кайчы «Адыӊ сениӊ ундылбас» деп ӱлгерин газетке салган.

Улу туујы бажынаӊ ала
Улагаш өбөгӧн чӱмдеген.
Алтай топшуурын алала,
Алып-Манашты мактаган.
Узак јашту өрөкӧн
Ӱлгеристеӊ ундылбас.
Алтай кайчы өбөгӧн
Чӧрчӧгистеӊ ырабас.
Канча јылга чӱмдеген
Ӱлгерлери оныӊ көп.

Ойгор эрдиӊ айтканы
Ончозы бу јадыры.
Оныӊ айткан сӧстӧри
Телекейге ӱзе јарт.
Алтай топшуур тудунып,
Алдымда кайлап отыры.
«Баатыр чӱмин чӱмдейин,
Балам, ук» — деп каткырды.
Төбөзинде бөбӱктӱ*
Каан тужын ол көргӧн.

* Бөбӱк — каанныӊ Кан-кереде темдеги.

Төжине орден тагынып,
Советтең кайрал ол алган.
Эртегизин элтеертип,
Эмди де тирӱ Улагаш.
Эл јӱрӱмин чӱмдеген
Эр сөзиң эзен, Улагаш.
Кайла, кайла, кайракан,
Качан да сөзиң јылыйбас.
Алтай-Буучай баатырың
Албатыдаң ырабас.
Кускун кара адың бар,
Куба чӧлди өткӱрген.
Куучындап айткан сөзиң бар,
Ӱлӱӱңе сениң келишкен.
Көп јылдарга өбөгөн
Көрӱнбеген болорың.
Көксиңдеги ӱлгерди
Ундыбаган болорыс.
Ойгорыңды билеле,
Орден берген Совет јаң.
Эптӱ айткан сөзиңди
Бичип алган бистиң јаң.
Кайла, кайла, кайракан,
Качан да сөзиң ундылбас.
Амадап, чӱмдеп айтканың
Албатыдаң ырабас.

Мында Алексей Григорьевич Н. У. Улагашевтиң энчиге арттырган оос чӱмин Совет јаң тың баалап, кайчыларды ајаруда тутканын иле айдат. Кайчының «амадап, чӱмдеп айтканы албатыдаң ырабазын» јаңыс та Калкин эмес, је анайда ок бистиң алтай албаты чике оңдоп, оның айткан чӧрчӧктӧринин көп нургунын «Алтай баатырлар» деп көп томду бичиктерде чыгарган.

Бу ок јылда А. Г. Калкин «Эл-төрӧӧндӱ Эре-Чуй»[125] ӱлгерин кепке баскан. Бу ӱлгерди ол 1980 јылдың јайында Кош-Агаш аймакка јорыктап јӱреле бичигени јарт.

Јаткан јерим Јабаган,
Сары чӧлдӧң атандым.
Конгон јерим Кош-Агаш,
Көк јалаңда токтодым.
Эрјинелӱ Эре-Чуй —
Эне Алтайдың эжиги.
Эртеден бери адың Чуй —
Эне төрӧл эдеги.
Эре-Чуйдың ичине
Эмдик атту көп јӱргем.
Элбек чӧлдиң ортого
Элкем-телкем јыргагам.
Кондепого мал айдап,
Кош-Агаштаң көп өткӧм.
Кебис чӧлдиң ӱстиле
Көпти айдап јетиргем.
Көнӱ барган узун јол —
Кош-Агаштың телкеми.
Көрнөштий тайгалар —
Кӧкӧрӱнинг тайгазы.
Јинји чилеп, тизилген
Бу Чибиттиң чибизи.
Чийӱ кара кабакту
Бу Чибиттиң балдары.
Куу-куу таскылдар —
Бу Курайдың тайгазы.
Куучындашкан калыктар —
Бу Курайдың улузы.
Куба талы јайканган —
Бу Курайдың аралы.
Кара чачын таранган
Курай јерининг балдары.
Көс јетпейтен куба чӧл —
Кош-Агаштың јалангы.
Көпти билер албаты —
Кӧкӧрӱнинг калыгы.
Оок малды кабырган
Омок-седең јон эмтир.
Орден-медаль тагынган
Ончозы озочыл болуптыр.
Туйук кара көлдӧрдӧ
Турна ӱни угулат.
Тужындагы турлудаң
Сыргалай эјем келедет.
Сур-боронын јелеги,
Сууга эжинген куш ошкош.

---

[125] Алексей Калкин. «Алтайдың чолмоны», 1 май, 1981.

Сыргалай эјем кожоҥы
Сыбыскы тарткан кыс ошкош.
Туштап келген кижини
Сыргалай кайдаҥ танызын.
Ады-јолын угала,
Ада-энезин айдышты.
Төртөн јылга туштабаган
Төрөгөн келген болуптыр.
Чөөчөй берип јат — бектеп тут,
Төрөгөниҥ берди — мыны тут.
Туура көрүп кайкаба,
Турлууҥ турган јери бу.
Туйуксынып сананба,
Туштаарга келген кижи бу.
Чуйдыҥ туйук јолыла
Туйлаак атту көп өткөм.
Јууныҥ-чактыҥ тужында
Чуй ичинде көп јүргем.

Эрјине туйгак элебес,
Эре-Чуйдыҥ элбегин.
Эртеҥ бери аргалу
Эјем-јестем омогын.
Алтай бичик бажында
Албаты барын билериҥ.
Агаш топшуур тудунган
Алексейди таныырыҥ.
Энедий кару Эре-Чуй
Элкем-телкем бай алтай.
Јорго минип алала,
Тожоҥтыла көп өткөм.
Топшуур алган тужында
Соодоп-јыргал кайлагам.
Коштой-коштой јелгедий
Јериҥ элбек, Кош-Агаш!
Кожоҥдожып јангадый
Јоныҥ омок, Кош-Агаш!

Бу үлгерде кайчыныҥ јуу өйинде Кош-Агаш аймакла јүрүп, фронтко јылкылар айдап јүргениле коштой, арбүткенди, албатыныҥ сүр-кеберин, төрөгөн-тугандарыла јолыкканы ла бойы керегинде айдылат. Калганчы чүмдеген үлгерлерде Алексей Григорьевич Калкиниҥ јүрүмди тереҥжиде билип, јүрүмде бастыра байлыкты кижи тözöп, јömöп турганы керегинде чике бичилет. Бу сурак оныҥ өрöги бастыра бичилген үлгерлериниҥ төс сурактары болгон дезе, јастыра болбос.

Кайчы көп јылдардыҥ туркунына эјезине јолыкпаганы јарт, Алексей Григорьевичке, темдектезе, 1980 јылда бежен беш јаш болгон болзо, эјезине, байла, оноҥ көп. Төртөн јылдаҥ ажыра көрүшпеген, је ада-энезин, адыјолын угушкан соҥында, изү куучын көндүккени чын. Сыргалай эје карыганча — малда. Ол өскö улустаҥ артпай иштеп јат, оныҥ кожоҥы јиит кыстардыҥ јараш үҥгүр үниҥеҥ чек артпай јат.

Алексей Григорьевич кажы ла јерде иште озочыл улус көрöт, чöлдиҥ элбеги, кеени оны јаҥыс катап кайкаткан эмес. Эмди де оны көрүп, андагы иштегилеп турган улусла кайчы оморкоп јат. Оныҥ учун «агаш топшуур тудунган» кайчыны улус таныгылап турганы иле болот. Ол јаҥыс та азыйда эмес, је бу да өйдö јүрерде, топшуур колында, керек болзо, улуска кайлап та берер.

Кайчыныҥ јүрүми андый.

* * *

А. Г. Калкиннинг ўлгерлер бичип баштаган өйи 40-чи јылдынг экинчи јарымынанг ала 50-чи јылдынг баштапкы јарымына јетире келижип јат.

Бу өйлөрдө алтай литератураның өзўминде бир эмеш туралта болгон, не дезе, Ада-Төрөл учун Улу јуу тужында ады-јолы јарлу бичиичи П. В. Кучияк (1943 j.) јада калган. Ого коштой 30-чы ла 40-чи јылдарда јанғы бичип баштаган бичиичилер јууга барала, ойто јанбагандар. Је јуудаң јанган тоолу ўлгерчилер бойының бичинер ижин ол ло тарыйын баштабагандар.

Јуудаң јанган јиит бичиичилер Т. Озочинов, И. Кочеев, Ј. Бедюров, А. Саруева бичинер ижин јанғыдаң јўк ле 50-чи јылдарда баштагандар.

Олордың да ол өйдөги бичип баштаган произведениелери албатының оос чўмдемелинең тың да анғылан-бай турган.

Ол јылдарда, темдектезе, И. Кочеев, А. Саруева, Ч. Чунижеков, Ч. Енчинов, С. Суразаков, В. Качканаков, И. Шодоев, Е. Чапыев, оноң областной национальный орто ўредўлў школдың ўренчиктери А. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин творчествозын јанғы ла баштап көндўктиргендер.

Јуунының кийниндеги алтай литературанаң өзөр јолын алынган төс жанр поэзия болуп артып јат. Ўлгерчилер өштўни јеңген бистиң ат-нерелў албатыны төрөл ороонысты, амыр ишти, јербойындагы ишчилерди мактап, произведениелер бичиген. Је ол ок өйдө алтай бичиичилердиң бичиген произведениелери өзўми ле чўми јанынаң јабыс кеминде турган.[126] Алтай ўлгерчилер јўрўмди көргўзери јанынаң фольклордың айдып чўмдейтен эп-аргаларынаң ла бўдўмдеринең чек айрылып болбой, јууның кийниндеги албаты-хозяйствоны орныктырып көдўрер тартыжуны, јанғы јадын-јўрўмди, улустың јаңкылыгында ла ижинде јаан кубулталарды тереңжиде көргўскилеп болбой тургандарын, темдектезе, Сибирьдиң бичиичилериниң јуунында (1974 j.) темдектегендер. Ого јуук куучындар анайда ок Алтайдагы партияның крайкомы башкарып өткўрген бичиичилердиң јуундарында (1948, 1950, 1951) база өткөндөр.

---

126 С. С. Каташ, Г. В. Кондаков. Алтайская литература на современном этапе. В кн.: «Очерки по истории алтайской литературы». Горно-Алтайск, 1960, с. 107.

Шак бу öйлöрдö бойыныҥ ӱлгерлерин јиит кайчы А. Г. Калкин бичип баштаган. Төрт-беш јылдыҥ туркунына оныҥ онноҥ ажыра ӱлгерлерин «Алтайдыҥ чолмоны» газет кепке базып чыгарган. Је оныҥ ӱлгерлери озо ло баштап алтай албатыныҥ оос чӱмдемелининҥ јаҥжыккан эп-аргаларыла бичилген. Баштапкы ӱлгерлерде, керек дезе, эпический (кай чöрчöктöрдиҥ) ле гиперболический сӱр-кеберлерле тузаланып, кижини ле оныҥ эткен керегин чӱмдеген. Учы јаар кайчы олорды ас тузаланар боло берген, је андый да болзо, фольклорный элементтерден (эп-аргалардаҥ ла бӱдӱмдерден) чек айрылып болбой турган.

Је Алексей Григорьевич Калкин ненииҥ учун 50-чи јылдардыҥ экинчи јарымында ӱлгер чӱмдеерин токтоткон, оны тоолу сöслö мынайда айдарга јараар. Бу öйлöрдö алтай ӱлгерлик чӱмдемел өзöр тебӱзин алынып, «албаты фольклорыныҥ јаҥжыккан коолынаҥ (каноныҥаҥ), эпический ле гиперболический (јаандада көргӱзер) сӱр-кебер ажыра айдар, эскирген эп-аргалардаҥ јайымдалган»[127]. Оныҥ учун кайчыга албатыныҥ јаҥжыккан оос чӱмдемелининҥ эп-аргаларын јаантайын тузаланып, јаҥы учурлу ӱлгер чӱмдеери кӱч боло берерде, ол ӱлгер чӱмдеер ижин токтодып салган.

Андый да болзо кайчыныҥ бу öйгö јетире бичиген ӱлгерлерининҥ поэтический эп-аргалары јеткилинче бай.

Бойыныҥ баштапкы ӱлгерлерине автор алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозында, анчада ла алтай кожоҥдорында элбек тузаланып турган параллелизмди билгир кийдирген. Мынызы, байла, јарт, не дезе ӱлгерчи бу öйгö јетире албатыныҥ оос творчествозына тазыгып, јаҥы произведение чӱмдеп баштаарда, ол тазыкканы аайынча јаҥжыккан эп-аргадаҥ белен айрылып болбогон. Параллелизм аайынча алтай албатыныҥ кожоҥдоры мынайда чӱмделген: озо баштап ар-бӱткен керегинде айдылар, оныҥ кийнинде — кижи керегинде. Ар-бӱткенди кижиниҥ кӱӱн-санаазыла, ич ле тыш јанындагы сӱр-кебериле колбой алып јат.

Онула коштой кайчы бойыныҥ санаа-кӱӱнин ӱлгерлеп айдарда, јаҥыс ла параллелизмле тузаланбай јат.

---

127 С. С. Каташ, Г. В. Кондаков. Алтайская литература на современном этапе. В кн: «Очерки по истории алтайской литературы». Горно-Алтайск, 1969, с. 135.

Параллелизмле коштой ол художественный сӱр-кеберди, јӱрӱмниң ончо јуруктарын, кижиниң, ар-бӱткенниң аңылу темдектерин чокымдап көргӱзерге анайда ок тилдиң өскө дө художественный эп-аргаларын тузаланып јат.

Кайчылар ла кожончылар кандый бир немени сӱрлеп көргӱзерге тилдиң эң ле байлык, чӱмдӱ сӧстӧриле тузаланып јат. Тилдиң ончо поэтический бӧлӱктери кандый бир санаа-шӱӱлтени чокым, кыскарта айдарына сӱрекей јаан камаанын јетирип турганы озогы ӧйлӧрдӧң бери јарт.

Јебрен ӧйлӧрдӧң ала албатыныҥ јӱрӱминде оос поэтический творчество анчада ла бойыныҥ турумкай художественный эп-аргаларыла артып, ундылбай, ӱйеденг ӱйеге улалып келген. Ӱйеденг ӱйеге бой-бойлорыныҥ билерин улалтып, энчиге арттырып турган албатыныҥ кайчылары ла кожоҥчылары, чечен ле уткаа сӧс айдаачылары бой-бойлорынаҥ ӱренип, оос искусствоны аңылу поэтический эп-аргаларла тӧзӧп, бу ӧйгӧ јетире экелгендер. Ол поэтический эп-аргалар албатыныҥ чӱмдеп салган ончо поэтический оос творчествозын санаа-көгӱсте тударына ла оны ойто јаңыдаҥ чыгара айдарына кижиге јаан аргалар берип јат. Тилдиҥ андый поэтический бӧлӱктерине (элементтерине) башка-башка бӱдӱмдӱ эпитеттер, тӱҥдештирӱлер, көп тоолу өскө дө эп-аргалар кирет. Оныҥ учун кайчы Алексей Григорьевич Калкин бойыныҥ ӱлгерин чӱмдеерде, эпитеттерди, тӱҥдештирӱлерди, такып айдыларыныҥ башка-башка бӱдӱмдерин ле метафораны тузаланган.

Тегин эпитеттер ажыра автор көргӱзип турган кижиниҥ сӱр-кеберин, ар-бӱткенниҥ аңылу темдектерин чокымдап, кандый ла немениҥ ич ле тыш јанын элбеде, теренгжиде көргӱзерге кичеенип јат: «төрӧл јерим», «јажыл одор», «јаш кулундар», «төңӧн, кунан аттар», «јаш балдар», «керсӱ јакшы ӱренчиктер», «јаркынду метро», «улу керектер». Бу эпитеттердиҥ учуры јарык, сӱӱнчилӱ. Олор ажыра кайчы јаҥы јадын-јӱрӱмниҥ ичкери барган тӱрген тебӱзин көргӱзип, ырысту кижиниҥ ижин, санаазын, амадузын тереҥжиде јурап айдарга амадаган. Өрӧ тоололгон эпитеттер алтай кижи төрӧл јерин, оныҥ ар-бӱткенин, аҥ-кужын, бала-барказын сӱӱгенин көргӱзет.

Тегин эпитеттерден башка автор анайда ок метафорический эпитеттерди база элбеде тузаланып јат: «темир ат», «темир айгыр» (поезд керегинде), «ойгор бичик», «курч көстөр», «чөлдин јаан кереби» (комбайн керегинде). Бу метафорический эпитеттерле А. Г. Калкин тургуза өйдө техника бистин јўрўмде сўрекей јаан учурлу јерде турганын, ого сўўнип, бойынын шўўлтезин ле сезим-көрўжин чыгара айдып јат.

Јаантайын айдылар эпитеттер бир канча ўлгерлерде база учурап турганы бар. Олор кандый бир предметтин эмезе кижинин јаантайын анѓылу темдектерин көргўзет: «ак туман», «Туулу Алтай», «алтын таѓдак», «амыр-энчў јўрўм». Эки эмезе ўч эпитет коштой туруп, ар-бўткеннин эмезе кижинин сўр-кеберин, кандый бир айалганын учурын тынѓытканын көргўзип јат: «јаан, јаан тайга», «темир кара айгыр», «кумакту тўс јол», «јакшы укту ўўрлў малдар», «айас јакшы кўн», «бирлик билелў албаты». Мында бир эпитет экинчи эпитетти јартап, тынѓыдып, байыдып, чўмдеп јат.

Кайчы бир канча ўлгерлеринде анайда ок, темдектезе, тыны јок предмет тынду предметке көчўп тура-тан эп-арганы — олицетворениени — база билгир тузаланып јат. Мындый эп-арганы албаты јебрен өйлөрдөн бери бойынын санаа-кўўнин кожондор, табышкактар, укаа, кеп сөстөр лө чөрчөктөр ажыра чўмдеерде, сўрекей элбек тузаланган. Не дезе, ол өйлөрдө кижи ар-бўткенге сўрекей јуук туруп, онын јўзўн-јўўр ёдўп турган кубулталарын чын ондоп болбогонынан улам, ар-бўткенге, јўзўн-базын айалгаларга тынду предметтердин ангылу темдектерин берип, оны тынду деп айтканына келижип јат.

Кийнинде олицетворениени албатынын оос творчествозынан литературада тузаланары башталган. Онын учун олицетворение А. Г. Калкиннин де ўлгерлеринде көп учурап јат. Олорго мындый олицетвореннелер кирет: «көрўктин тыныжы кўўлеерде» (кузницада), «маска төжинде ойнойт», «темир айгыр киштеп ийди» (поезд), «кас балазын учурган камышту көл», «тырмууш ойнойт».

А. Г. Калкин јаштан ала баатырлар керегинде чөрчөкти кайлап, айдып таскаганынан улам, онын ўлгерлеринде јаантайын айдар тўндештирўлер учурап јат: «булуттый јайканышкан мал», «мөнгўн чилеп јалтырайт», «оттый чокту», «баатыр чылап чапканда», «ал-

тындый аш», «булуттый јылышкан мал», «комыстый ўнгўр». Тўнгдештирўлер ажыра кижининг јаан ийде-кўчин, сўр-кеберин көргўзип, айландыра ар-бўткенди јаңыс ла ўлгерчи бойы эмес, је анайда ок оның геройы канайда көрўп турганын темдектеерге тузаланган дезе, јастыра болбос.

Кайчы совет өйдө чыгып, өзўп, јаңы јўрўмнинг ичкери ууланган сабуузына алдырып, тилге кирген јаңы сөстөрди произведениелерине элбеде кийдирип јат: «письмо», «мавзолей», «метро», «театр», «культура», «фабрика», «завод», «колхоз», «совхоз», «бригадир», «школ», «агроном», «техника», «норма», «комбайн», «бункер», «мотор», «автомашина». Ого коштой Алексей Григорьевич озогы уур јадын-јўрўмди көргўскен, социальный айалгаларды башкалаган, темдектезе, «бай», «јайзаң», «кам», «кул», «каан» деген сөстөрди бир де катап ўлгерлеринде тузаланбай јат. Эски јадын-јўрўмди көргўскен сөстөр јаңы јўрўмде тузаланбай барганы јарт, не дезе бистинг өйдө байлар, јайзангдар јок, кижини кижи кулданар өйлөр эмди кайра качан да бурылбас.

Кайчының чўмдеген ўлгерлеринде көп нургун јолдыктар рифмалажып јат. Јакшы рифмалардаң улам оның ўлгерлери чўмдў кычырылып, анда кандый да кўўлер барын сестирип турат. Бир кезек ўлгерлерде такып айдылган сөстөр дө учурап јат, је ол сөстөр угаачыларга ла кычыраачыларга айдып јаткан шўўлтени чике онгдоорго, билерге арга берип јат.

Ичкери берилген јолдыктарда баштапкы ла ўчинчи, экинчи ле төртинчи строкалар рифмалажып јат (схема аайынча — **абаб**), чынынча айтса, карчый-терчий рифма. Је јолдыктар бу өйдө ончозы бир тўгей табыштаң эмезе ўйелерденг туруп, база чўмдў угулып тургандары бар. Онызы анафора болот.

Јакшы укту ўўрлў малдар
Јажыл одордо отогылайт.
Јаңы ла чыккан јаш кулундар
Јарыжып анда маңтагылайт.

Айдарда, јолдыктың баштапкы сөзи аңылу сөстөң, ўйеденг эмезе табыштаң башталган болзо, арткан јолдыктардың (төртјолдыктың) баштапкы сөстөри, ўйези,

табыштары база анайда ла башталып јат (јакшы — јажыл — јаңгыл — јаражып).

Кезик аразында баштапкы јолдыктың озо турган сөзи экинчи јолдың озо турган сөзиле түңгей угулар, үчинчизи ле төртинчизи база шак андый ок.

Тангдакталып таң јарыырда,
Талтар, күртүк куштар этти.
Болот чалгыны тудунганча,
Бригадир баштап јалангга келди.

Баштапкы эки јолдыктагы **(таңдакталып** ла **талтар)** эки сөстиң баштапкы үйелери (таң-тал) түңгей болзо, үчинчи ле төртинчи јолдыктардың баштапкы сөстөринде (болот, бригадир) јүк ле «б» деген табыш түңгей угулат.

Кайчының чүмдеген үлгеринең темдек эдип алган ончо рифмалар ла анафоралар байлык ла солун. Је строкалардың калганчы сөстөри рифмалашканынаң өскө, үлгердиң ичинде де сөстөр рифмалу болуп турган учуралдар база темдектелет.

Бу башка-башка бүдүмдү рифмалар үлгерди чүмдү кычырарына аңылу күү берип, оның музыкальнозын бийиктедет.

Алтай албатының кай чөрчөктөринде көп сабазында јолдыктардың баштапкы табыштары, үйелери эмезе сөстөри рифмалажып турганы јебрен өйлөрдөң бери јаңжыккан эп-арга болуп јат. Оның учун А. Г. Калкинниң үлгерлеринде јолдыктардың баштапкы рифмазы (анафора) кезик аразында үлгердиң јакшы угуларына јаан учурын јетирип турганы јарт. Үлгер чүмдеер туштa, айса, кайчы рифма керегинде сананбаган, је оның ал-санаазы, айткан сөзи албатының оос творчествозыла сүрекей бек колбулу учун, јолдыктардың түңгей табыштардаң башталып турганы јолду.

Айдарда, Алексей Григорьевич озо баштап албатының оос творчествозына тайанып үлгерлер бичиген, анчада ла кожоңдордың јаңжыккан эп-аргаларына ајару эткен. Онызы «Јиттердиң кожоңы» деп үлгеринең иле билдирет. Мында баштапкы эки сегис јолдык алтай албатының кожоңынаң алынган, арткан јолдыктарды ол бойы таап, чүмдеп айтканы јарт көрүнет.

Калкиннинг ончо үлгерлерин алза, олор бүгүнги улустың эрчимдү ижин, элбек ле бай јүрүмин, олордың амадузын көргүзип јат. Олордың төс геройы — кижи. Кижи ле ар-бүткен кажы ла үлгерде кожо туруп, поэ-

тический чӱмдӱ сӧстӧрлӧ чын јуралат. Је кижининҥ сӱр-кебери јаантайын тӧс ајаруда.

Қайчыныҥ ӱлгерлик произведениелерининҥ геройлоры кӧп сабазында тегин ле улус: кузнец, јылкычы, ӧлӧҥ чабаачылар, механизаторлор, ӱренчиктер ле ӱредӱчилер. Је кажы ла герой бойыныҥ ижинде, јӱрӱминде акчек улус, санаа-кӱӱни ачык-јарык, најылык. Олор бойыныҥ сӱӱген тӧрӧлин ижиле байыдып, бой-бойлорыла маргыжып, алдына тургускан молју сӧзин бӱдӱрерге кичеенгилейт. Бистиҥ орооныста јаан-јаш улус јаҥыс советский јаҥду, тӧрӧлдӱ, ичкери барып, социализмди бӱдӱреле, јарык коммунизмди тӧзӧп, оны тыҥыдып, јаан јеҥӱлерге једери болуп јат. Бистиҥ ороондо ончо иш јакшы, ончозы каруулу, керектӱ. Мал ӧскӱр, кузницада иште, комбайнер болуп, аш та јуунат, топшуур согуп кайла да, артист бол — бу ончозы керектӱ иш. Мыны кайчы сӱрекей чын оҥдоп, тегин советский улустыҥ сӱр-кеберин кӧдӱриҥилӱ сӧстӧрлӧ чӱмдеп айтканы, качан да болзо, чындык болуп артып јат.

А. Г. Қалкин ӱлгерлеп сӧстӧр айдарын он ӱч — он тӧрт јаштуда баштаган, ол керегинде кайчы бойы айтпаза да, је оныла кожо уулчактар тужында ойногон, јӱрген улус эмди эске алынат. Темдектезе, Қырмалу деп јерде јадарда, Алексей Григорьевич (ол тушта Алеш) оок балдарга јас керегинде ӱлгер эске айдып турганы керегинде Улаган аймакта «Улаганский» совхозто јаткан Егор Васильевич Бадыкин айдат: «Ол тушта Алексей бисти јууп алала, јас керегинде ӱлгер айдып туратан. Јаскы чечектер, акыр Алексей, бистеҥ ырап сен барба деп айтканы эмди де мениҥ сагыжыма кирет»[128].

Бу эске алган ла темдектеген учуралдар А. Г. Қалкиннинҥ ӱлгер чӱмдеп баштаганы 1949 јылдаҥ чик јок озо болгонын керелейт.

Алексей Григорьевич јаҥыс та бойыныҥ чӱмдеген произведениелерин башта узак тудуп турган эмес, оныҥ уулы Элбек Қалкин мынайда эске айдат: «Мен адамныҥ неме ундыбазын кайкап јадым. Школго ӱренеримде, «Алтын таҥдак јарыды» деп легендадаҥ ӱзӱкти эске ӱренип турарымда, адам мыны не узак ӱренер, бир-эки ле катап кычырып алза, башка артып калар не ол деп

---

[128] 1978 јылда Е. В. Бадыкинла кайчыныҥ јаш тужы керегинде куучындашкан куучынынаҥ.

айдала, легенданы бажынаҥ ала учына јетире наизусть айткан»[129].

Э. Калкиннииҥ айтканыла болзо, адазы «Алтын таҥдак јарыды» деп легенданы одус беш јыл мынаҥ кайра улустыҥ кычырып бергенин угала, оны узак јылдарга ундыбай јӱргени чын да кайкамчылу.

А. Г. Калкин эмди де ӱлгерлер чӱмдеп јат, је олорды кайчы бичитпей, газетке, бичикке бербей јат. Ол узак јылдардыҥ туркунына ӱлгерлер чӱмдебеген, каа-јаа чӱмдеген ӱлгерлери айлында ба, айса архивте бе, өскӧ бичиген произведениелериле кожо јадып јат.

Бӱгӱнги кӱндерде ончо кайчылардаҥ ла чӧрчӧкчилердеҥ јаҥыс ла А. Г. Калкин јаҥы произведениелер чӱмдеп јат. Арткан кайчылар (Н. К. Ялатов, Т. Чачияков) чӧрчӧктӧр айдып, је бойлоры алдынаҥ јаҥы произведениелер бичигилебей јат.

КАЛГАНЧЫ СӦС

А. Г. Калкин, атту-чуулу Н. У. Улагашевтиҥ кийнинде, Туулу Алтайда тургуза ӧйдӧ топшуур согуп, јаан чӧрчӧктӧр кайлайтан кайчы. Эмди албатыдаҥ укканын улус ортодо элбеде айдып кайлайтаҥ кайчылар табылбай јат. Алексей Григорьевич Калкин азыйгы кайчылардыҥ кийнинде сок јаҥыскан артып, јаҥы јаш ӱйеҥ табылып турган јиит кайчылардыҥ бажында турган кайчы болот. Ол эки ӱйениҥ ортозында, јаан кайчылардыҥ, албатыдаҥ алган, кӧксине алып јӱрген ончо бӱдӱмдӱ байлык јӱзӱн-јӱӱр жанрларды јиит ӱйеге карамы јоктоҥ бичикке де чыгарат, албаты да ортозына јӱрӱп куучындайт.

«Кайчылар — ол ырап барып јаткан ӱйе. Эмди јети кӱнге кай кайлаар кайчы јок. Көпти билер кайчылар астап јат. Је олордыҥ эзен јӱргендерине јаан ајару ла килемји эдер керек. Ончозын бичиир, бичиир керек» — деп, јарлу алтай ӱлгерчи А. Адаров бир јанынаҥ тыҥ кородоп, экинчи јанынаҥ арткан-калган кайчылардаҥ чӧрчӧктӧрди ончозын бичип аларына кычыру эдет[130].

---

129 Э. Калкинле 1978 јылда адазы керегинде куучындашкан куучынынаҥ.

130 Аржан Адаров. Албатыныҥ мӧҥкӱлик поэзиязы. «Алтайдыҥ чолмоны», 19 октябрь, 1977 ј.

Калганчы јылдарда Горно-Алтайсктагы история, тил ле литература аайынча научный шингжӱ өткӱрер институттың албаты творчествозының секторы Алексей Калкиннің көп јаңы кай чӧрчӧктӧрин бичип алган. Ол бичилген чӧрчӧктӧрдиң эң јакшызы ла албатыга солун болуп тургандары јаан ајаруга алынат, темдектезе, бичиктер болуп чыгып турган «Алтай баатырлардың» IX-чы, X-чы ла XI-чи томдорында кайчының «Очы-Бала», «Кан-јеерен атту Кан-Алтын», «Алмыс-каан» деп чӧрчӧктӧри чыккан. Је институттың фольклорный архивинде кайчының айдып бичиткен кай да, тегин де чӧрчӧктӧри эмди де көп. Олор архивте өлӱ болуп јажына артпас, канча кире бичилгени келер өйдиң некелтезиле бичиктер болуп чыгарында алангзу јок. Кайчы А. Г. Калкиннің ончо айткан чӧрчӧктӧри, кеп, укаа, чечен сӧстӧри, бойының јадын-јӱрӱми көп ӱйениң шингжӱчилериниң ајарузына кирер.

Бӱгӱнги ле келер ӱйелерге кайчының анайда ок бир чӧрчӧкти канча катап айтканы база јилбӱлӱ болор. Бу өйгө јетире, темдектезе, Алексей Григорьевич «Маадай-Кара» деп чӧрчӧгин ӱч катап бичиткен: 1948 јылда (С. Суразаков бичиген), 1951 јылда (П. Чакырова бичиген), 1964 јылда (С. Суразаков бичиген). Бу ок чӧрчӧкти төртинчи катап бичип алатаны база сӱрекей керектӱ иш болуп јат.

Экинчи јаан сурак: кайчының тегин де чӧрчӧктӧрин бичиктер эдип чыгарары болуп јат. Је тегин де (прозаический) чӧрчӧктӧрдиң бир канчазын такып бичип шиңдегени наукага база солун болоры јарт.

Кайчы А. Калкин — СССР-диң бичиичилериниң члени. Бу јаан једим. Ол оны јакшы билип јат. Оның учун ол јаш ӱйениң сурагы, кычырузы аайынча көп јурттарга јӱрӱп, јаан-јаштардың алдына куучын айдып, мӧңкӱ поэзиялу чӧрчӧктӧрин кайлайт. Ол ок өйдө көп јурттарда јаңы кайлап баштаган јиит кайчыларга јакылтатӱзедӱлӱ эрмек-сӧзин айдып, јаан јозок јетирет.

Кайчы Калкиндердиң кайлайтан угы ӱзӱлбей јат дезе, јастыра болбос. Алексей Григорьевичтиң уулы Элбек адазының ла таадазы Григорий Ивановичтиң кайлайтан јолыла алангзу јок бараргa шыйдынганы јакшы. Оның «кайчы» деп тоомјылу ат аданатанының баштапкы алтамы једимдӱ болгоны иле көрӱнет.

Элбек Калкиннің ӱни јардак ла јоон, ӱнгӱр. Көкси кең.

А. Г. Калкиннинг кайы öскö дö јиттердинг кайлайтан талантына јаан тайак болот. Анайып, темдектезе, Онгдой аймакта Карл Марксты нг адыла адалган колхозто агроном болуп иштеп турган Олег Ыжыков Алексей Григорьевичтинг кайын радио ажыра угуп, оныла јилбиркеп, кайлап ўренип алган. Онынг кайы башка-башка бўдўмдў, ўни öткўн, кökси кенг, тыныжы узак, ол јаан кайчы болуп öзöринде алангзу јок.

Алтай албаты јебрен öйдöнг ала бистинг öйгö јетире бойынынг ат-нерелў баатырлары керегинде улу ийделў, јаан поэзиялу эпосын ўйеденг ўйеге улалтып экелген. Кай чöрчöктöрдинг јаркынын, учурын тökпöй-чачпай, бистинг јангы ўйеге јетирип экелген улус кайчылар болуп јат.

Бистинг албаты алтай кайчылардынг ла чöрчöкчилердинг ат-нерелў кай чöрчöктöрин јажын чакка кереес эдип бичиктенг кычырып, олорды айткан улусла оморкоп јўрер. Чын да, албаты Николай Улагашевичтинг, Алексей Калкиннинг, Шалбаа Марковтынг, Казак Кокпоеванынг, Наталья Черноеванынг, Иосиф Какпаковтынг, Чотпой Бутуевтинг, Товар Чачияковтынг, Николай Ялатовтынг ла онон до öскö кайчы-чöрчöкчилердинг адыјолдорын качан да ундыбас. Бу айдылган кайчылардынг јадын-јўрўми, ижи-тожы ла творчествозы керегинде јакшынак учурлу шингжўлў иштер бичилерине иженер керек.

Андый да болзо А. Г. Калкин ле онынг кай чöрчöктöри керегинде шингжўлў иштер, статьялар бичилип ле кепке базылып турганы аайынча кыскарта айтпаска болбос.

Ол иштер анчада ла кайчынынг «Маадай-Кара» деп чöрчöги 1973 j. алтай, орус тилдерле, научный шингжўлў статьялу ла јартамалду чыкканыла колболу.

Чöрчöктинг чыкканыла колбой алза, ол јанынанг Р. А. Шерхунаевтинг «Алексей Калкин» деп статьязы ајарулу[131]. Р. А. Шерхунаев, кайчынынг бийик кайын, байлык чумдў сöстöрин темдектеп тура, «Маадай-Кара» деген чöрчöк јебрен öйлöрдö айдылып башталганын темдектейт. Онында коштой ол кайчынынг, чöрчöкти айдарда, сöс айдар јайалтазын база ајаруга алат. А. Г. Калкин чöрчöкти баштаганда, онынг баштапкы ла јолдыктарынанг ала бастыра кўчин ого берип, керектў ритми-

131 Р. А. Шерхунаев. Певцов благородное племя. Иркутск, Восточно-Сибирское книжное издательство, 1977, с. 161—176

Алексей Қалкин Јабағанның боочызында кайлап отурғаны

каны бажынаҥ учына јетире бир кеминде тудуп турганын ученый темдектейт. «Маадай-Кара» чөрчөктө — албатының санаа-шүүлтези талайдый элбек. Оның учун ого келер өйлөрдө ученыйлар, историктер, тилшиҥдеечилер, фольклористтер, литераторлор, литературоведтер, философтор, искусствоведтер ајару салар деп Р. А. Шерхунаев айдат.

«Маадай-Кара» чөрчөкти якут, бурят, хакас, тува, шор албатылардың кай чөрчөктөриле түҥдештирип, шиҥжүлү статья бичиген ученыйлардың бирүзи И. В. Пухов[132].

И. В. Пухов «Маадай-Кара» деген чөрчөктө айдылган көп јерлер Сибирьдеги јаткан түрк-монгол укту калыктардың ат-нерелү эпосыла колбулу болуп турганын аҥылайт. Кай чөрчөктөрдөги текши ле түҥей болуп турган јерлери бир өйдө (јебрен өйдөҥ бери) элбек талада јаткан јүзүн ук калык-јон, историяның өдүп турган айалгаларынаҥ јадын-јүрүми камаанду болуп, бой-бойлорыла тил билижип, бойлоры ортодо јүрүжип, саду өткүрип, најылажып јатканынаҥ улам болгон. Ого коштой бу адалган эл-јон мал-куш тудуп, аҥдап, балыктап јаткан, оның учун олордың тудунган-кабынган ар-јөөжөзи түҥей, јүрүмди көрүп, оны чүмдү сөслө кеелеп айтканы, түп шүүлте эдетени — көп-көп суректар бойбойлорыла колбулу, түҥей, текши болордоҥ маат јок.

Јакут олонходо (олор кай чөрчөктөрин анайда адап јат), темдектезе, баатырлар узак өйдиҥ туркунына согужып јат. Алтай да кай чөрчөктөрдө база согуш бар. Је алтай кай чөрчөктөрдө баатырлар өштүлериле согушса, ол согуш ас айдылып јат. Мында анчада ла баатыр өштүниҥ тынын бедреп турганы узада айдылат. Анайып, «Маадай-Карада» Көгүдей-Мерген бойының төс өштүзи Кара-Кулала согушканы ас көргүзилет. Чөрчөктө Көгүдей-Мерген өштүниҥ тынын бедреп тапканына көп өй барат деп, ученый шүүлте эдип, алтай кай чөрчөктөрдиҥ башкаланып турган учуралдарын аҥылайт.

«Сибирские огни» (№ 1, 1983 j.) деп журналда Е. Евсюковтыҥ ла С. Комиссаровтыҥ «По-русски, значит, для всех» деген статьязы чыккан. Авторлор «Маадай-Кара» деп чөрчөкти телекейлик наукада сүрекей јаан учурлу

---

132 И. В. Пухов. Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири. Общность, сходства, различия. В кн.: «Типология народного эпоса». М., 1975, с. 12—63.

деген шўўлте айдадылар. Анайып олор «Маадай-Караны» индия албатыныҥ, гректердиҥ, япондордыҥ, кыдаттардыҥ, монголдордыҥ, јакуттардыҥ ла буряттардыҥ ат-нерелў кай чөрчөктөриле, мифологиязыла колбой көрўп, көп тўҥей учуралдар табадылар.

«Маадай-Кара», јаҥыс та бистиҥ ороонныҥ эмес, өскө дө ороондордыҥ ученыйларыныҥ ајарузында туруп јат.

С. С. Суразаков бойыныҥ калганчы статьязын «Сказание «Маадай-Кара» деп адаган[133]. Ученый бу кай чөрчөктиҥ сюжедин, ўзўктерин ле мотивтерин шиҥдеп, көрўп, оны бастыра алтай кай чөрчөктөрлө колбойт. «Маадай-Кара» ол ок өйдө ончо алтай кай чөрчөктөрдөҥ бойыныҥ јебрен чактарда чўмделген төзөлгөзиле, онныҥ кийниндеги өйлөрдө историяда болгон айалгаларла толтырылып келген јолыла чокым анҕыланып турганы јарталат.

А. Г. Калкиниҥ кай чөрчөктөринеҥ келер јылдарда шиҥжўлў элбек јолдорго «Очы-Бала» деп чөрчөги чыгар. Ол алтай ла орус тилдерге бир өйдө кепке базылар, шиҥжулу статья ла јартамалы кожо салынар. Је кайчыныҥ кепке базылган көп кай ла тегин чөрчөктөри, табышкактары, кеп, укаа, чечен ле курч сөстөри, чўмдў эп-аргалары, эстетиказы эмдиге јетире бир де шиҥделбеген. Олор ончозы ученыйлардыҥ ајаруларын сакып јат дезе, јастыра болбос.

---

133 С. С. Суразаков. Из глубины веков, Горно-Алтайск, 1982, с. 97

БАЖАЛЫКТАР

Кире сöс 3
Кайчылар угы ўзўлбеген 5
Јаңы кайчының туулганы 13
Кайчылар Ада-Төрöл учун Улу јуу öйинде 38
Јиит кайчының маргаанда јеңўзи. Москва 44
Кай чöрчöктöрдиң учуры 56
Кай чöрчöктиң ангылу чўми 96
Алексей Калкиннинг прозаический чöрчöктöри 102
А. Г. Калкин — ўлгерчи 112
Калганчы сöс 139

ШИНЖИН ИВАН (ТАНЫСПАЙ) БАКСУРОВИЧ

НА АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

СКАЗИТЕЛЬ А. Г. КАЛКИН

Редактор *Р. А. Лыкова*. Художник *В. П. Чукуев*. Художественный редактор *В. И. Ортонулова*. Технический редактор *М. Г. Шелепова*. Корректор *С. С. Торбоков*.

Сдано в набор 1. 03. 84. Подписано в печать 17. 4. 1984 г. Формат 84×108 1/32. Бум. тип. № 3. Усл. п. л. 7,56. Уч.-изд. л. 7,72. Тираж 1000 экз. Заказ № 9. Цена 65 коп. АН 11187.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

65 акча